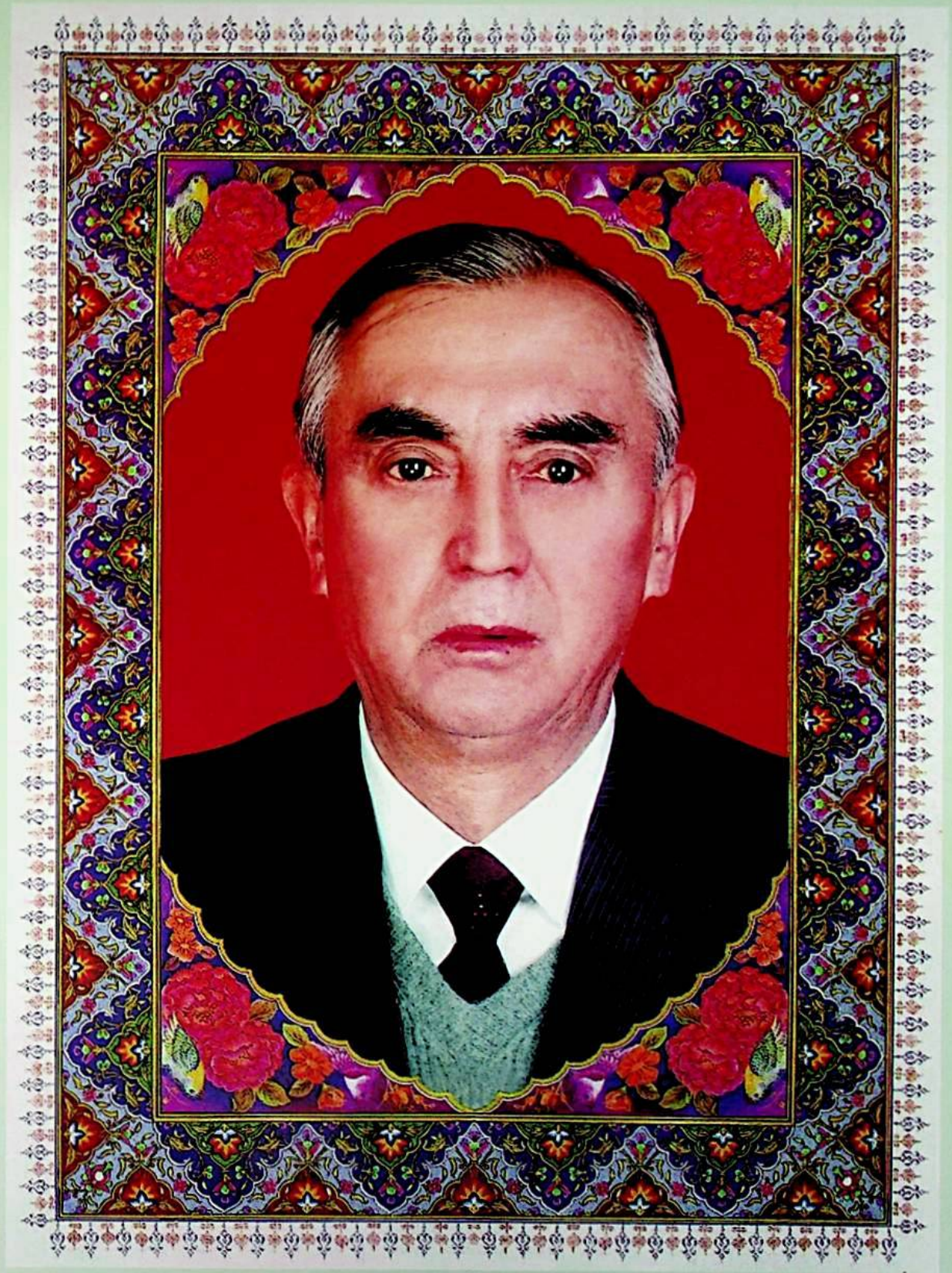

2
2010
MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE
MIRAS
美拉斯
مىراس
ISSN 1004-3829
04
9 771004 382027

ئۇستاز مۇھەررىر، داڭلىق ژۇرنالىست، شائىر ئابلىمىت سادىق ئەپەندى

قوش ئايلىق ژۇرنال 2010 ـ يىل 2 ـ سان

(ئومۇمىي 118 ـ سان)

چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار

شىنجاڭغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ۋە يول باشلىغۇچىلار ..... ھەبىبۇللا خەلىۋۇللا (1)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

رەھبەرلەر قانچە تىز ئالمىشىپ تۇرسا، شۇنچە ياخشى بولىدىكەن ..... مۇھەممەدئىمىن ۋاھىت تەرجىمىسى (12)

ئېتىقاد ۋە شەخسىي مەنپەئەت ..... زۇلفىيە ئابدۇرېھىم تەرجىمىسى (31)

مەردنى مەيداندا سىنا

چىن تۆمۈر باتۇر ۋە سىگلىسى مەختۇمسۇلاغا چاپلانغان بۆھتان ... ياسىنجان ياقۇپ (14)

مىراسلىرىمىز

خەلق سەنئەتكارلىرىنى قوغداش غەيرىي ئاغزاكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسى ... ئەخمەتجان ئىگەمبەردى (21)

ئۇنچىلەر تىزمىسى

دەفتەرى چىنگىزنامە ..... تەييارلىغۇچى: ئارسلان ئابدۇللا (24)

ئادەت قېرىماس

دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى ..... مەتسەئىدى مەتقاسىم (33)

ئايدىڭ كېچىلەر

يارىم خۇما كۆز ..... تەييارلىغۇچى: خەپىز ساتتار سالىھ (47)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە ئورنى ... ئىسمائىل سەمەت (50)

باش مۇھەررىر:
ۋاھىتجان غوپۇر
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
مۇھەررلەر:
نۇرنسا باقى
خۇرسەنئاي مەمتىمىن
ئەزىزە تۇيغۇن
جاۋابكار مۇھەررىر:
خۇرسەنئاي مەمتىمىن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۇرۇمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 ـ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 ـ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E-mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
تاق ئاينىڭ 20 ـ كۈنى نەشر قىلىندۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

«غۇلجا دوپپىسى» ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ... ئابلىمىت ئابدۇراخمان (61)

«خەمسە نەۋائى»دىكى ئىشق-مۇھەببەت قارىشى ..... ئالىيە ئېزىز (67)

مېۋىلىرىمىز

پەيزاۋات قوغۇنى ..... ئابدۇكېرىم تۇردى (55)

يىلتىزىمىز

ئۇيغۇرلاردىكى نەسەبشۇناسلىق ..... ئابدۇلئەزىز ئەلى ئارقان (58)

كۆلكە ــ جان ئوزۇقى

يۇمۇرلار ..... مەريەمگۈل قۇربان تەرجىمىسى (65)

ئادەم قۇلاقتىن سەمىرەر

«مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2002-يىلدىن 2005-يىلغىچە بولغان ئومۇمي مۇندەرىجىسى ..... تۈزگۈچى: نۇرنسا باقى (71)

تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ

كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تېلىۋالدى

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

ئالدى بىلەن سىزگە نوروزلۇق سالام يوللايمىز! نوروز بايرىمىگىزغا مۇبارەك بولسۇن! ئۆي ئىچىگىز بەرىكەتلىك، ئىشلىرىگىز نېمەتلىك، توپا ئالسىگىز ئالتۇن، كۈل ئالسىگىز كۈموش بولغاي! سىزنىڭ قوللىشىگىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەمىگىزگە سالمىزكى، 2010 - يىلدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھۆزۈرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىگىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىگىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىگىزگە، خىزمەتداشلىرىگىزغا، يېقىن - يورۇقلىرىگىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىگىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

بەت ئاستىدىكى ماقال - تەمسىللەرنى ئىلى پىداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكولتېتى ئوقۇغۇچىسى **مەنسۇرجان تۇرسۇن** توپلىغان.

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدىكى رەسىمنى **ئەسقەر تۇردى** سىزغان.

مۇقاۋا رەسىمنى «غەربىي دىيار ئۇسلۇبى گالېرىيسى» تەمىنلىگەن.

ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى **ئابلىز ئابدۇللا، غازى ئەمەت، جاپپار مۇھەممەتلەر** تەمىنلىگەن. بەزى سۈرەتلەر «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»دىن ئېلىندى.

Chief editor: Wahitjan Ghopur
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Mamtimin

保护文化遗产
捍卫精神家园

总编：
瓦依提江·吾甫尔
副总编：
穆合塔尔·穆罕默德
（法人代表）
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再·吐依贡
本期责人编辑：
胡尔仙阿依·买买提明

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路716号文联14层）
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：
ISSN1004—3829 邮政代号：58—60
E-mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65-1130/I
Print number abroad: ISSN1004-3829
PostCode : 58 - 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

ھەببۇللا خەلىۋۇللا

شىنجاڭغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ۋە يول باشلىغۇچىلار

19-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشى چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئۇچۇن يول ئېچىپ بەردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەر قورال كۈچى بىلەن جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۇڭگونى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا تەسلىم بولۇپ، ئۇلار بىلەن نۇرغۇنلىغان تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاپ، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشىدىكى قورالغا ئايلىنىپ قالدى.

«نەنجىڭ شەرتنامىسى»، « ۋاڭشيا شەرتنامىسى»، «تيەنجىن شەرتنامىسى»، «سىمونسكى شەرتنامىسى»، « شنچۇ شەرتنامىسى» قاتارلىق شەرتنامىلەردە بەلگىلەنگەن يەر بۆلۈپ بېرىش، ھەرقايسى سودا ئېغىزلىرىدا كونسۇلخانا قۇرۇش، ھەرقايسى جايلاردا ئۆي ئىجارىگە ئېلىپ مەڭگۈ ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلىش، چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىچكى رايونلارغا بېرىپ سایاھەت قىلىشىغا، سودا قىلىشىغا، دىن تارقىتىشىغا رۇخسەت قىلىش قاتارلىق بىر قاتار مەزمۇنلار جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى تاجاۋۇزچىلىقىنى كۈچەيتتى. جۇڭگو دەۋرۇزىسىنىڭ چەت ئەللەرگە كەڭ ئېچىۋېتىلىشى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تەۋەككۈلچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن 19 -ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ نۇرغۇن چەت ئەللىك تەۋەككۈلچى ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلەر شنجاڭدىن ئىبارەت بۇ سرلىق زېمىنغا قەدەم باستى. ئۇلار تارىخ، ئارخېئولوگىيە، مىللەتشۇناسلىق، زوئولوگىيە، جۇغراپىيە، ھاۋارايى، ھەربىي ئىشلار، ئېتنوگرافىيە، قاتناش، ئېتىقاد، ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، مول ماتېرىياللارنى توپلىدى ۋە ئېلان قىلدى. بۇ ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ مەقسەت-مۇددىئالىرى ھەر خىل ئىدى. بەزىلەر ئۆز ئەللىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئېھتىياجى ئۈچۇن ھەربىي ئاخبارات توپلاش مەقسىتىدە

كەلگەن بولسا، بەزىلەر ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن كەلگەنىدى.

تۆۋەندە 19-ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20 - ئەسرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە ھەرخىل مەقسەت ۋە ۋەزىپىلەر بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ۋە ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەر تونۇشتۇرۇلىدۇ.

1. **چوقان ۋەلىخانوف** (1865 ــ 1835)، رۇسىيلىك. 1858- يىلى ئۇ چارروسىيە ئەلچىلەر ئۆمكىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا كىرىپ 1859- يىلىغىچە نۇرغۇن مول ئاخباراتلارنى توپلىغان ھەم نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قىممەتلىك قول يازمىلارنى ئوغرىلاپ كەتكەن. ئۇ بۇلارنى ئۆزىنىڭ «تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» (1859ــ 1858) دېگەن كىتابىغا كىرگۈزگەن.

2. **جونسون** (johnson) ئەنگلىيەلىك، ئۇ 1867- يىلى خوتەنگە كېلىپ، قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى تەكشۈرگەن. بىر قەدىمكى ئىزدىن چاي ئەۋرىشكىسى ئېلىپ كەتكەن.

3. **خايۋارد** (Hayward) ئەنگلىيەلىك، ئۇ 1968- يىلى شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەر، يەكەن، كۇچا، خوتەن، ئونسۇ قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

4. **روبېرت شاۋ** (Robrer shaw)، ئۇ 1868 - يىلدىن 1874 - يىلغىچە شىنجاڭغا ئۈچ قېتىم كېلىپ خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ۋە باشقا ماتېرىياللارنى يىغىۋالغان.

5. **پېرژىۋالسكى** (Perjevalski) (1888 ــ 1839) رۇسىيلىك. ئۇ 1870- يىلىدىن 1885-يىلغىچە شىنجاڭغا ئۈچ قېتىم كەلگەن. لوپنۇر، كېرىيە، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇنلىغان ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىنى يىغىپ توپلىغان. دۆلىتىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن مەشھۇر « لوپنۇرغا سەپەر» ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان.

6. **بېرزېنىس** (Berzenezy) ۋېنگرىيەلىك. ئۇ 1975- يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەر ۋە يەكەنلەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

7. **فورىيس** (Forsyth) ئەنگلىيەلىك. ئۇ 1869 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە قەشقەرگە ئىككى قېتىم كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. يول بويى قاغلىق، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس تەكشۈرۈشتە بولۇپ، كۆپ مىقداردىكى قەدىمكى پۇللار ۋە ھەرخىل يېزىقتىكى يازما يادىكارلىقلارنى يىغىۋالغان.

8. **كۇروپاتكىن** (Kuropatkin) (1925 ــ 1848) رۇسىيەلىك، 1876 - يىلى شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا مارالبېشى، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. قەشقەردىكى تەكشۈرۈش داۋامىدا توپلىغان ماتېرىياللار ئاساسىدا شۇ ۋاقىتتىكى قەشقەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى مەزمۇن قىلغان «قەشقەرىيە» ناملىق كىتابىنى يېزىپ چىققان.

9. **ۋىكنىس** (Wiknes) رۇسىيەلىك. ئۇ 1870 - يىلى ئا. ن. كۇروپاتكىن باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمكى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەر، قاراشەھەر، باغراش كۆلى قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

10. **بوۋېر** (Bower) ئەنگلىيەلىك. ئۇ 1889- يىلى بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ بۇ جەريانىدا يەكەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىن كۆپ مىقداردىكى بىراخمى ۋە سانسكرىت يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلارنى ۋە نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ھۆججەتلەرنى يىغىۋالغان. ھازىر «بوۋېر قول يازمىسى» نامىدا ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى بودلېيان كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

11. **گېرنارد** (Gernard) فرانسىيەلىك. 1893- يىلىدىن 1894 - يىلغىچە شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەر، خوتەن، كېرىيە، نىيە، چەرچەن قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇنلىغان قەدىمكى قول يازما ۋە ھۈنەر- سەنئەت بۇيۇملىرىنى يىغىۋالغان ھەمدە ئاسترونومىيەلىك كۆز قاراش ئارقىلىق خوتەننىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىنى ئۆلچەپ بېكىتىپ، قاراقۇ-

رۇم تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى شىمالىي داۋىنىنىڭ يانتۇلۇق گىرادۇسنى ئۆلچىگەن.

12. **سېۋېن ھېدىن** (Seven Hedin) (1865 ــ 1952) شۋېتسىيەلىك. جۇغراپىيون، ئارخېئولوگ، مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى. ئۇ 1893 ـ يىلىدىن 1935 ـ يىلىغىچە شىنجاڭغا جەمئىي تۆت قېتىم كېلىپ ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ بۇ جەريانىدا كىروران قەدىمكى شەھىرى خارابىسى قاتارلىق بىر قانچە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى تاپقاندىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن. ئۇ توپلىغان ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار 1937 ـ يىلىدىن باشلاپ نېمىس، فرانسۇز، ئىنگلىز تىللىرىدا 55 توم كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان.

13. **سىتەيىن** (Aurel Stein) (1862ـ1943) ئەنگلىيەلىك. 1900 ـ يىلىدىن 1916 ـ يىلىغىچە شىنجاڭغا ئۈچ قېتىم كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ بۇ جەريانىدا خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر كۆلى، تۇرپان، كىروران قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈشتە بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەرنىڭ پۈللىرى، بىراخما يېزىقى، سوغدى يېزىقى قاتارلىق قەدىمكى يېزىقتىكى كىتابلارنىڭ فراگمېنتلىرىنى، ھەيكەللەرنى، يۇڭ توقۇلمىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى، ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرىنى يىغىۋېلىپ ئېلىپ كەتكەن ھەمدە بۇ توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەرنى قالدۇرغان.

14. **ئوتانى** (Otani) (1876 ــ 1948) ياپونىيەلىك. ئۇ 1902 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلغىچە ياپونىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، شىنجاڭغا كېلىپ، قەشقەر، خوتەن، ئۇرۇمچى، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتكەن.

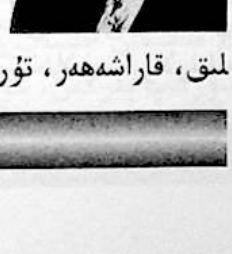
15. **گرۈنۋېدىل** (Grunwedel) (1856 ــ 1935) گېرمانىيەلىك. ئۇ 1902 ـ يىلى 11 ـ ئايىدىن 1903 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە تۇرپاندا مەركەزلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇنلىغان قەدىمكى پۈتۈكلەر ۋە گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى قولغا چۈشۈرگەن. 1905 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قەشقەر، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى ھۆجەتلەرنى ئېلىپ كەتكەن.

16. **لىكوك** (Von lecoq) (1860 ــ 1930) گېرمانىيەلىك. ئۇ 1904ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەر، تۇرپان، كۇچا، قومۇل قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ بۇ جەريانىدا بىر قىسىم قەدىمكى خارابىلەرنى قېدىرىپ تەكشۈرۈپ، نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان ھەم « جۇڭگو شىنجاڭدا كۆمۈلۈپ ياتقان گۆھەرلەر» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان.

17. **پېللىئوت** (Pelliot) (1878 ــ 1945) فرانسىيەلىك. ئۇ 1906 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلىغىچە شىنجاڭغا كېلىپ، قەشقەر، تۇرپان، كۇچا، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

18. **ئولدېنبۇرگ** (Oldenburg) (1863 ــ 1934) رۇسىيەلىك. ئۇ 1909 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە شىنجاڭغا ئىككى قېتىم كېلىپ خوتەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ۋە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن قەدىمكى ۋەسىقىلەر، تارىخا پۈتۈكلەر، رەسىم، ئويما نەقىش بۇيۇملىرى قاتارلىق قىممەتلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى رۇسىيەگە ئېلىپ كەتكەن.

19. **خانتىڭتون** (Hantington) ئامېرىكىلىق. ئۇ 1905ـيىلى شىنجاڭغا كېلىپ خوتەن، چاقىلىق، قاراشەھەر، تۇرپان، لوپنۇر قاتارلىق جايلارنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. تارىم

MIRAS

ۋە خوتەن رايونلىرىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدە قېزىش ئېلىپ بېرىپ 50 ساندۇقتىن كۆپرەك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ئەۋرىشكىلىرىنى ئېلىپ كەتكەن، ئۇ دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ئاسىيانىڭ جان تومۇرى» دېگەن كىتابنى يازغان.

20. **خوگبېرگ** (Hogberg) شۋېتسىيەلىك. ئۇ 1892- يىلى قەشقەر، يېڭىسار، يەكەنلەردە قۇرۇلغان خرىستيان دىنى تارقىتىدىغان پونكتلاردا دىن تارقاتقان. «ئىنجىل»نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. 1897 - يىلى خوتەندىكى يوتقان (Yotqan) خارابىسىگە بېرىپ، 33 ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتكەن.

21. **گۇننار ياررىڭ** (Gunnar Albert Yarring) (2002 ـــ 1907) شۋېتسىيەلىك. ئۇ 1929-يىلى قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1930 - يىلى يېڭىسار ناھىيەسى بىلەن يېڭىشەھەر ناھىيەسىنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان «ئوردا ما زىرى»نى تەكشۈرگەن ۋە قوشۇمچە خرىستيان دىنىنى تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە «ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى تەتقىقاتى»، «قەشقەر ئەدەبىياتىغا دائىر ماتېرىياللار»، «ئوغرى يوق شەھەر»، «قەشقەر قول يازمىلىرى» قاتارلىق ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرىگە دائىر تەتقىقاتلار بىلەن شۇغۇللانغان. مەشھۇر «قەشقەرگە قايتا سەپەر» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

22. **تاچبانا زىيچو** (1968 ـــ 1890) ياپونىيەلىك. ئۇ 1907 - يىلىدىن 1909 - يىلىغچە شىنجاڭغا كېلىپ خوتەن، چەرچەن، يەكەن، قەشقەر، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن ھەمدە «شىنجاڭ ئېكسپېدىتسىيەسى»، «يېڭى غەرب ئەللەر سەپىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان.

23. **فولك بېرگمان** (Folke Bergman) (1946- 1903) شۋېتسىيەلىك. ئۇ 1927 - يىلىدىن 1935 - يىلىغچە شىنجاڭغا كېلىپ قومۇل، خوتەن، قەشقەر، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىر قىسىم قەبرىلەرنى ئاچقان. مىكئوي تام رەسىملىرىنى سويۇپ 50 سانۇقا قاچلاپ ئېلىپ كەتكەن. ئۇ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى داۋامىدا يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن چېقىشىپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆتۈشقا تىرىشىپ، ئۇلار بىلەن نۇرغۇن كۇنلەرنى بىرگە ئۆتكۈزدى ھەمدە ئۇلارنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا سازاۋەر بولدى، بۇ جەريانىدا كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئۇلارغا يول باشلىغۇچى بولدى.

1. **كۇنچېققانبەگ**: كۇنچېققانبەگ ھەققىدە رۇس ئېكسپېدىتسىيەچى پېرژېۋالسكى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇ پەزدىلەتتە كامالەتكە يەتكەن ئادەم بولۇپ، جاھانسايى دەريالىق (بۇ دەريا چاقىلىق ناھىيەسىدە بولۇپ، غەرب ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ كىتابلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان بۇ نام مىرەن دەريالىسىنىڭ بىر بۆلىكىنى كۆرسىتىدۇ) بويىدا تۇغۇلغان. 1885 - يىلى 73 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، سالامەت ھەم بەردەم ئىكەن. ئۇ ئۆز پۇقرالىرىغا خۇددى ئاتا بالىسىغا كۆيۈنگەندەك كۆيۈنىدىكەن، قولىدا بار نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھاجەتمەنلەردىن ئايىمايدىكەن، ئۇ ئاقساقال بولسىمۇ، غورىگۈل تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن»①. 1899 - يىلىدىن 1901 - يىلىغچە بولغان مەزگىلگىچە سېۋېن ھېدىن ئىككىنچى قېتىم لوپنۇر ۋادىسىغا قەدەم باسىدۇ ھەمدە لوپنۇر كۆلى ھەققىدە كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. بىراق بۇ ۋاقىتتا لوپنۇر لۇقلارنىڭ مەنزىل تۇۋرۇكى، تىرىك تارىخچىسى كۇنچېققانبەگ 1898 - يىلى 88 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن.②

يۇقىرىقى مەلۇماتلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۇنچېققانبەگ 1812-يىلى چارقىلىق ناھىيەسىنىڭ جاھانساي دەريالىق بويىدا تۇغۇلۇپ، 1898 - يىلى كونا ئابدالدا قازا تاپقان. ئۇ 1868 - يىلىدىن 1898 - يىلىغچە جەمئىي 20 يىل لوپ رايونىنىڭ ئاقساقلىق بولغان. سېۋېن ھېدىن لوپنۇرغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا كۇنچېققانبەگ سېۋېن ھېدىننى لوپنۇر رايونىنىڭ بىر ئەسىردىن بۇيانقى ئۆزگىرىش ئەھۋالى بىلەن تەمىنلىگەن. كۇنچېققانبەگ بولغانلىقى ئۈچۈن سېۋېن ھېدىننىڭ لوپنۇرغا قىلغان سەپىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشقان. ئۇ پېرژېۋالسكى، سېۋېن ھېدىن قاتارلىق لوپنۇرغا كەلگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنى مول ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ ۋە ئۇلارغا يول باشلاپ، ئۇلارنىڭ

ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە زور نەتىجىلەرنى قازىنىپ دۇنياغا تونۇلغان مەشھۇر شەخسلەرگە ئايلىنىشىدا تۇرتكىلىك رول ئويناغان.

2. ئۆرەك: فولك ببرگمانىنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن كىتابىدا: «دوكتور سېۋېن ھېدىن 1934-يىلى ئاپرىل كورلىنىڭ كۆنچى كەنتى (كۆنچى كەنتى ـــ كۆنچى دەريا سىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، 20 ـ ئەسىر-نىڭ باشلىرىدا لوپنۇر ناھىيە بازىرى ئەتراپى كۆنچى دەپ ئاتالغان) دىن يولغا چىقىپ، كۆنچى دەريا سى ۋە ئۇنىڭ دا-ۋاملاشقان قىسمى قۇم دەريا سىنى بويلاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. سەپەر جەريانىدا ئۇ ئۆزىنىڭ كونا يول باشچىسى ئۆرەدەكنى تاپقان. بۇ ئادەم ئۇيغۇر بولۇپ، شۇ چاغدا 73 ياشقا كىرگەن. ئۇ ئىككى ئەسىر ئالماشقان دەسلەپكى مەز-گىللەردە سېۋېن ھېدىن ئۆچۈن بىر نەچچە يىل خىزمەت قىلغان»③ دېگەن بايانلار بار. بۇنىڭدا 1934 ـ يىلى 72ياشقا كىرگەن دەپ يېزىلغانغا قارىغاندا ئۆرەدەك 1862 ـ يىلى تۇغۇلغان. سېۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ «كۆچمە كۆل» دېگەن كـ-تابىغا 72 ياشلىق ئۆرەدەكنىڭ سۆرىتىنى سىزىپ قالدۇرغان، ئۆرەدەكنىڭ تۇغۇلغان جايى ۋە ۋاپات بولغان جايى ھەققىدە بىرقانچە خىل قاراشلار بار.

1 ـ خىل قاراش: ئابلا سايىت ۋە خۇجاڭجۇلارنىڭ تەكشۈرۈشى بولۇپ، بۇ ماتېرىيال «بايىنغولىن تارىخىي ماتې-رىياللىرى»نىڭ ئۇيغۇرچە توپلىمىدا ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭدا يېزىلىشىچە، ئۆرەدەك چىدالىق (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 2 ـ دىۋىزىيە 31 ـ پولك دائىرىسىدە) بولۇپ، 1944 ـ يىلى ۋاپات بولغان. قەبرىسى چارادىكى كورلا ـ چاقىلىق تاشيولـ-نىڭ بويىدا ئىكەن. بۇ ھەقتە فولكلورشۇناس مويدىن سايىت «كىروراننى كىم تاپقان؟» («كىروران» ژۇرنىلىنىڭ 2002 ـ يىللىق 4 ـ سانى) دېگەن ماقالىسىدە يېزىلىشىچە، ئۆرەدەك ئەينى دەۋردە ئۆرەدەك ئالتۇن دەپ ئاتالغان بولۇپ، 1860 ـ يىلى كونا چارادىكى تۆمۈركۆل ـ تۆمۈر دادا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بوۋىسى ئۇماق ئۆتەك ئەسلىي شىخدىخلىق بولۇپ، كونا چاراغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان ماھىر ئىزچى، قوشاقچى ئىكەن.

2 ـ خىل قاراش: يالاڭ نېھن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئەڭ ئاخىرقى لوپلۇق» ناملىق كىتابىدا كۆنچىققانبەگ بىلەن ئۆرەدەك قاتارلىق تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدىكى تەكشۈرۈشلىرىنى ئېلان قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەلۇماتىچە، ئۆرەدەك-نىڭ قەدىناس دوستى نىيازنىڭ يۇز نەچچە ياشلىق ئوغۇللىرى ئوسمان ۋە ياسىننىڭ ئېيتىشچە، ئۆرەدەك ئەسلىي كونا ئابدال (بۇ جاي قۇم چاپقان دەپمۇ ئاتىلىدۇ، 1898 ـ يىلى ۋەيران بولغان) لىق بولۇپ، يېڭى ئابدال (شىرگە چاپقان دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا كۆچمەن ئازغان تەرەپلەرگە كەتكەن، ئۇنىڭ بىرلا ئوغلى بولۇپ، ئىسمى سادىق ئىكەن، ئىنىسىنىڭ ئىسمى پەلەي ئىكەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى يېڭىسۇ ۋە ئازغان ئەتراپلىرىدا ئۆتكۈزۈپ، شۇ ئەتراپتا قازا قىلغان. سېۋېن ھېدىن ئۆزىنىڭ «كۆچمە كۆل» دېگەن كىتابىدا: «1899 ـ يىلى 11- ئايدىن باشلاپ، ئۆرەدەك ماڭا يول باشلـ-ىۋچى بولۇپ ئىشلىگەنىدى، ئۇ ماڭا ئەگىشىپ يېڭى كۆلدىن چەرچەن تاتراڭغىچە بولغان تەكلىماكانىنى كېسىپ ئۆتۈش سەپىرىمگە قاتناشقان ئىدى. 1900 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۆرەدەك تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ توساتتىن كىروران قە-دىمكى شەھرى خارابىسىنى بايقىغان ئىدى ۋە مېنى ئويلاپ باقمىغان مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەن تەمىنلىگەنىدى. 1901 ـ يىلى تېبەت ئېگىزلىكىدە لاساغا قىلغان سەپىرىمگە يول باشلاپ ماڭغانىدى. مەن 1901 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قەشقەردە يول باشلىغۇچۇم ئۆرەدەك بىلەن خوشلاشقانىدىم. ئۇ مېنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا قىلغان ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم-دىكى ئەڭ يېقىن بۇرادىرىم ئىدى»④ دەپ يازغان. سېۋېن ھېدىننىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئۆرەدەك سېۋېن ھې-دىننىڭ ئېكسپېدىتسىيەسىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە ئۇنى چەرچەن، ئاتمش بۇلاق ـــ كىروران قەدىمكى شەھرى خارابىسىگە ۋە لوپنۇر كۆلىگە يېقىن بولغان بۇلاق بار جاينىڭ نامىدىن ئىبارەت) ئەتراپلىرى، قاراقو-شۇن كۆلى بويلىرىغچە باشلاپ بارغان، كىروران قەدىمكى شەھرى خارابىسىنى بايقاپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باش سەھىپـ-سىگە زور بايقاش بولۇپ يېزىلىپ، سېۋېن ھېدىنگە ئىلىم ـ پەن دۇنياسىدا، بولۇپمۇ تارىخ، ئېكسپېدىتسىيە ساھەسى بو-يىچە شۆھرەت تاجىنى كىيدۈرگەن. فولك ببرگمانىنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى» دېگەن كىتابىنى خەنزۇچىغا تەرجـ-مە قىلغان يالاڭ لېەننىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئۆرەدەك يەنە فولك ببرگمانغىمۇ يول باشلىغۇچى بولغان ھەمدە ئۇنىڭغا «مىڭلىغان جەسەت ساندۇقى بار» دۆڭلۈكنى كۆرگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھېچكىممۇ بايقىمىغان قەدىمىي ئىز ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەن، شۇنداقلا ئۇ تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە يول باشلاپ، بىر قىسىم چارۋىچىلارنىڭ يارىدىمىدە ھېلىقى قەبـ-

رىستانلىقنى ئىزدەپ تاپقان. ياكى ليەن بۇ توغرىسىدا: «ئەگەر ئاشۇ ئۆردەك تاپقان قەدىمكى قەبرىستانلىق بايقالمىغان بولسا، بېرگمان ۋە غەربىي شىمال تەكشۈرۈش ئۆمكىنكى شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەنىكى شان-شۆھرىتىگە بەلكىم نۇقسان يەتكەن بولاتتى» ⑤دېگەن.

بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆردەك قۇملۇقتىكى يوللارنى بەش قولدەك پىششىق بىلىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرگە يول باشلاپ، دۇنيا ۋە شىنجاڭنىكى ئارخېئولوگىيە ئىشلىرىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

3. **ئابدۇرېھىم:** سېۋېن ھېدىن خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازىدۇ: « 1900 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى دۇرال (Dural) كەنتىنىڭ شىمالىدىكى بىر ئورمانلىقتا سىنگېر (Singer) دەپ ئاتالغان جايدىن كەلگەن ئابدۇرېھىمنى ئۇچرىتىپ قالدۇق. ئۇ بۇ يەرگە يوقلاپ كەلگەنىكەن. پۈتۈن شىنجاڭدا پەقەت ئىككى - ئۈچ ئۆۋچىلا ئاتمىشبۇلاقنى بىلىدىغان بولۇپ، ئابدۇرېھىم ئۇلارنىڭ بىرى ئىدى. بىر نەچچە يىل ئىلگىرى ئۇ رۇسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى كۇزلوفقا يول باشلاپ بۇ يەرگە كەلگەن. ئابدۇرېھىم ۋە ئىنسى بىزگە يول باشلاپ ئاتمىشبۇلاقنى بېرىشقا قوشۇلدى، مەنمۇ ئۇنىڭ تۆگىسىنى يالاپ ئىشلىتىشنى قارار قىلدىم» ⑥. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە فولك بېرگمان ئۆزىنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: « 1928 - يىلى سېدىنگە قايتىپ بارغان چېغىمدا، ئابدۇرېھىم ماڭا بىر بىرونزا كۆرگۈنى سۇنۇپ ئۆزىنىڭ كونا خوجايىنى دوكتور سېۋېن ھېدىنگە قىلغان سوۋغىتىم بولسۇن دەپ بەردى. ئابدۇرېھىمنىڭ ئېيتىشچە، ئۇ بۇ كۆرگۈنى ستەيىن قېزىش ئېلىپ بارغان قەبرىنىڭ ئەتراپىدىن تاپقان ئىكەن. بۇ كۆرگۈ خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە مەنسۇپ بولۇپ بۇ جايدا تېپىلىشى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى ئۇ مۇشۇ يەردە تېپىلغان يىل دەۋرىنى بېكىتىشكە بولىدىغان ئاز ساندىكى بۇيۇملارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.»، «ھىندى دەريياسىنىڭ غەربىدىكى قىيالىق ئۇستىدە مەھەللىنىڭ جەنۇبىغا يىراق بولمىغان جايدا ئابدۇرېھىم مېنى بىر تاش ئۆينىڭ ئالدىغا باشلاپ باردى، ھەتتا مۇشۇ تاش ئۇستىگە قۇرۇلغان قەبرىنىمۇ ئابدۇرېھىم ‹تاش ئۆي› دەپ ئاتىغانىدى»⑦.

يۇقىرىقى بايانلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئابدۇرېھىم شىنگېرلىك ئۇۋچى بولۇپ، شىنگېر چۆللەشكەندىن كېيىن سېندىغا كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇ شىنگېر مەھەللىسىدىن تاكى لوپ كۆلى بويىلىرىغىچە بولغان دائىرىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدىغان ئۇۋچى بولۇپ، ئۇ رۇسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيەچى كۇزلوف، شۋېتسىيەلىك سېۋېن ھېدىن، فولك بېرگمان، ئەنگلىيەلىك ستەيىن قاتارلىقلارغا يول باشلىغان ھەمدە ئۇلارنى مۇشۇ ئەتراپنىڭ يەر ناملىرى ۋە تۇزۇلۇشىگە مۇناسىۋەتلىك يەر ناملىرى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، قەدىمكى خارابىلەر ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنىڭ ئىلىم ئەھلىگە ئايان بولۇشىغا كۆچ چىقارغان، ئۇ چاقلىق تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان تارىخچى شەخسىتۇر.

4. **تۇردى:** ستەيىن ئۆزىنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» ناملىق كىتابىدا: « بىز خوتەندە تۇرۇپ قالغان بۇ قىسقىغىنە بىر ھەپتە ئىچىدە قۇملۇقتىكى قەدىمىي خارابىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەن كىچىك ئەترەتنىمۇ نەتىجە بىلەن قايتىپ كەلدى، بۇ ئەترەت تۇردىنىڭ باشچىلىقىدا يولغا چىققانىدى. تۇردى يۇرۇقاش بازىرىدىن كەلگەن، سەل ياشانغان، تەجرىبىسى مول، ئىشەنچلىك (كۆھەر ئىزدىگۈچىلەردىن) ئىدى. ئۇ كىشى ئەينى ۋاقىتتا مەشھۇر دەندەن ئۆيلۈككە بارغانىكەن. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن بۇيۇملار ئارىسىدىكى ھىندىستانىنىڭ بىراخمى يېزىقى بار تام رەسىمى، بۇددىستلارنىڭ ئېتىقادىغا سىمۋول قىلىنغان قاپارتما نەقىش پارچىلىرى مېنى بەك رازى قىلدى. 1900 - يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بىر داۋان ئېشىپ ئۆتكەندىن كېيىن تۇردى بىزنى ھېلىقى سۇ بار يەرگە باشلاپ كەلدى. يەنە ئالدىمىزغا ئىككى مىل ماڭغاندىن كېيىن ئۆزۈمنى دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىنىڭ قالدۇق تاملىرى ئارىسىدا كۆردۇم. بۇ قاقاس مۇھىت تۇردىغا نىسبەتەن خۇددى ئۆز ئۆيىگە ئوخشاش بولۇپ، بۇ جەمجەت خارابە بىلەن ناھايىتى پىششىق تونۇشاتتى. ئۇ يەنە بۇ يەردىكى بارلىق ھاياتلىق ئىزنالىرىغا ناھايىتى قىزىقاتتى. ئۇ مېنى بۇ تاشلاندۇق خارابىگە ئېلىپ كەلگەن ۋاقىتتا، مەن ئۇنىڭ تەكشۈرۈشتە كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىنى سورىغىنىمدا بۇ ئۇياتچان بوۋاي بارغانسېرى تېتىكلىشىپ كەتتى، ئۇ سۆزلەۋېتىپ بۇ خارابە ۋە قوم دۆڭلىرىنىڭ كۆپ ئۆزگەرمىگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتتى. شۇڭا ئالدى بىلەن

بۇ خارابنى قېزىش ناھايىتى مۇھىم ئىدى. تۇردىنىك مۇنداق ئەسته تۇتۇش قابلىيىتىگە ۋە يەر شەكلىنى پىششىق بىلىشتەك تالانتىغا رەھمەت ئېيتتىم. ئۇ ھېچقانداق قىينالمايلا بۇ قۇرۇلۇشلارنىك ئورنىنى كۆرسىتىپ بەرگەنىدى. خوتەنگە قىلغان سەپىرىمنىك تۆتىنچى كۈنى چۆللۈكنىك بويىدا سوزۇلۇپ ياتقان سامپۇلنىك ئەك شىمالىدىكى خانگۇيا (Hanguya) يېزىسىنىك يېنىدىكى پارچە - پۇرات نەرسىلەر چېچىلىپ ياتقان كەڭرى يەرنى زىيارەت قىلدىم. ئۇ يەر تۇردى ماڭا ئېيتقاندەك ئۇ- زاقتىن بۇيان كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقان، يەر مەيدانى بىر نەچچە كۇادرات مىل كېلىدىغان (قەدىمكى شەھەر) ئىدى. ئۇنىك توغرا يول باشلاپ بەرگىنىگە تەشەككۇر.

مەن خارابلىكنىك دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بۇ بۇددا مۇنار خارابىسىنى ئاسانلا تاپتىم. تۇردى مېنى يەنە غەربىي جەنۇبتىن 5 . 1 مىل كېلىدىغان جايدىكى بىر دۆڭگە باشلاپ كەلدى. قېزىش خىزمىتىدىن كېيىن ئۇنىك بىر قەدىمىي ئىبادەتخانا ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى»⑧ دەپ يازغانىدى. يەنە پېتىرخوپكېرنىك «يېپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ: «سىتەيىن مىلاد بايرىمى كۈنىمۇ كىشىنى ھەيران قالـ دۇرغۇدەك نۇرغۇن بايلىقلارغا ئېرىشىدۇ. جۇڭگو يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىك تېپىلىشى شۇلارنىك بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كۈنى تۇردى بولمىغان بولسا، سىتەيىننىك ئاخىرقى بىر قېتىملىق تەۋەككۇلچىلىكى تىراگېدىيە بىلەن ئاخىرلىشىپ قېلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى»⑨.

يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۇردى بۇۋاي لوپ ناھىيەسىنىك يۇرۇڭقاش يېزىسىدىن بولۇپ، ئۇنىك قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان، قەيەردە ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتلار يوق. ئۇ خوتەن بوستانلىقىنى پىششىق بىلىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن مەشھۇر دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىگە بېرىپ ئۇ يەردىن نۇرغۇن مەدەنىيەت يادـ كارلىقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ سىتەيىنگە بەرگەن. تۇردى بوۋاينىك ئەسته تۇتۇش قابلىيىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇ سىتەـ يىننى بۇرۇن كۆرگەن نۇرغۇن خارابىلەرگە باشلاپ بارغان. دېمەك، تۇردى بوۋاي سىتەيىنگە ناھايىتى سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلغان ھەمدە ئۆزىنىك مول تەجرىبىلىرى ۋە شۇ يەرلەر توغرىسىدىكى كونكرېت بىلىملىرىگە تايىنىپ سىتەيىننىك بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيەسىنىك مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلىشىشىغا ھەمدە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلارـ نىك ۋە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنىك دۇنيا ئىلىم ئەھلىگە ئايان بولۇشىدا ئۆزىنىك بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشقان.

5 . ئىبراھىم: سىتەيىن ئۆزىنىك «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: « 1901 - يىلى 1 - ئاينىك 28 - كۈنى سەھەردە، ئىبراھىم بىر يىل بۇرۇن كارۋىشتى يېزىقىدىكى تارشا پۇتۇكلەرنى تاپقان خارابىلىككە يېتىپ كەلدىم. چېدىردىن شەرققە قاراپ بىر مىل ئەتراپىدا ماڭغانىدىن كېيىن، ئىبراھىم باشلاپ بارماقچى بولغان خارابىلىكنى كۆردۇم. ئۇ شامالدا يىمىرىلىپ كەتكەن ئويمان يەردە گويا بىر كىچىك دۆڭدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. دۆڭگە چىقىۋاتقىنىمدا خارابىلىكنى چېرىپ كەتكەن ياغاچلارنىك يادنامىسى بولغان ياغاچ پارچىلىرى ئارىسىدىن خەت يېزىلـ غان ئۇچ پارچە تارشا پۇتۇك تېپىۋالدىم. دۆڭنىك ئۈستىگە چىققانىدىن كېيىن تام ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدىغان بىر ئۆينىك ئىچىدە كۆپلىگەن تارشا پۇتۇكلەرنىك چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆردۇم. ئىبراھىم ماڭا ئۆزى قىممىتىگە سەل قارىغان قەدىمكى تارشا پۇتۇكلەرنى كولاپ چىققان جاينى كۆرسەتتى» ⑩.

بۇ ھەقتە يەنە مۇنداق بايانلار بار: «مەن چىرىدا بىر يول باشلىغۇچىغا ئېھتىياجلىق بولغىنىمدا كىشىلەر بەگ ئىسىملىك بىر كىشىنىك ئىلگىرى ستەيىنگە يول باشلاپ نۇرغۇن خارابىلەرگە ئېلىپ بارغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ پاكار بويلۇق، تەكەبۇر كىشى بولۇپ، قىزىقارلىق چرايى ئىرىلاندىيەلىكلەرگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى. مەن ئىبراھىمنى ئۆزۈمـ گە يول باشلىغۇچى قىلدىم، بىز بوستانلىق دائىرىدىكى نەچچە كۇادرات كىلومېتر ئىچىدە ئايلىنىپ يۇرۇپ ئاقسايى دەريا (ئاقسايى دەريا سى ـــ خوتەن ۋىلايىتى چىرا ناھىيەسىدىكى بىر دەريانىك نامى) خارابىسى ئەتراپىدىكى تۆت يەردىن كىچىك كەنت خارابىسىنى بايقىدۇق. بۇ ئارقىلىق دامكولىقلارنىك ئىلگىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بايقىدۇق» ⑪.

سىتەيىننىك مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئىبراھىم نىيەلىك بولۇپ، قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئۇ ئەنگلىيەلىك سىتەيىن ۋە ئامېرىكىلىق ئېرسۇۋست خانتىڭتونلارغا يول باشلىغۇچى بولغان. ئۇ سىتە يىننى داڭلىق نىيە خارابىسگە باشلاپ بېرىپ، نىيە خارابىسىنىك سىتەيىننىك نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ تارىخ بەتـ لىرىدىن ئورۇن ئېلىشىغا ئۇيغۇر دېھقان ئىبراھىم مۇھىم تۇرتكىلىك رول ئوينىغان ھەمدە ئۇ خانتىڭتونىنىك شۇ يەرلىك

كىشىلەر (دامكولىقلار)نىڭ ئەجدادلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەھۋاللىرىنى ئىگىلەشكە ياردەم قىلىپ، دۇنيا دىنشۇناسلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

6. ئىبراھىم موللا: تارىخىمىزدا ئىبراھىم ئىسىملىك شەخستىن بىر نەچچىسى ئۆتكەن بولۇپ، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئىبراھىمدىن باشقا يەنە بىر ئىبراھىم موللا توغرىسىدا ئازراق ئۇچۇرلار بار. ئۇمۇ چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنى بىر قىسىم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىگەن. سىتەيىن ئۆزبېكنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «1900-يىلى 11-ئاينىڭ 39-كۈنى يوتقان (يوتقان - خوتەن شەھرىنىڭ تەخمىنەن ئون كىلومېتىر غەربىدىكى باغچى يېزىسىنىڭ بىر كەنتى)دىن ئايرىلىپ خوتەنگە قاراپ يولغا چىقتىم. شۇ كۈنى يۇز بېشى بىلەن خوشلىشىپ يوتقاندىكى چوڭقۇر جىلغىنى بويلاپ غەرب تەرەپكە قاراپ يول ئالدىم. كەنتتىن ئايرىلىپ ئىككى مىل ماڭغاندىن كېيىن هالالباغ (هالالباغ ــ خوتەن ناهىيەسىنىڭ تەخمىنەن 3.6 كىلومېتىر شەرقىدىكى تۇسالالا يېزىسىنىڭ بىر كەنتىنىڭ نامى) دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدىم. بۇ مەن يەنە بىر قېتىم ئۇچرىتقان كۆپلىگەن قىشلاقلارنىڭ توپلاشقان گەۋدىسى بولۇپ، ئۇنى ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمران بىرلەشتۈرگەن دەيدىغان رىۋايەت بار ئىدى. بۇ يەردە ئىسلامىيەتنىڭ بىلىملىكلىكى ۋە ئىخلاسمەنلىكى بىلەن داڭق چىقارغان ئىبراھىم موللىنى ماڭا تونۇشتۇردى. ئۇنى زىيارەت قىلغان ۋاقتىمدا، ئۇ ئاللىقاچان 86 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، يەنىلا زېرەك ئىدى. ئۇ بەستىگە يامىشىلىق يېپەك كىيىم كىيگەن، كۆرۈنۈشتە ناھايىتى ئاسانلا يېقىنلاشقىلى بولىدىغاندەك قىلاتتى. گەرچە ئۇ قۇرئان ئوقۇپ، مۇقەددەس جايلارنى تاۋاپ قىلغان بولسىمۇ، بىراق دىندىن خالىي گۈزەل تۇرمۇشنى يەنىلا چۈشىنەتتى. ئىبراھىم موللا خوتەندىكى داڭلىق مازارلارنىڭ رىۋايەتلىرىنى تولۇق بىلەتتى، كېيىن ئۇ ماڭا بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى كۆرسەتتى. ئاخىردا ئۇ غەيرىي دىن مۇرتىلىرى خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە هالالباغدا قالغان چىنماچىن شەھرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، رىۋايەتتە بۇنىڭ خوتەندىكى غەيرىي دىن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شەھرى دەپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى»⑫. سىتەيىننىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا ئىبراھىم موللا 1814-يىلى ئەترافىدا خوتەن ناهىيەسىنىڭ تۇسالالا يېزىسى هالالباغ كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇ بىلىملىك، ئىخلاسمەن زات بولۇپ، سىتەيىننى خوتەندىكى داڭلىق چىنماچىن شەھەر خارابىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇر ۋە ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەپ، ئۇ يەرلەرگە باشلاپ بېرىپ بۇ مازارلارنىڭ دۇنيا ئىلىم ئەھلىگە ئايان بولۇشىغا تۆھپە قوشقان.

7. ئابدۇللا: ئېرسىۋوست خانتېكتون ئۆزبېنىڭ «ئاسىيانىڭ جان تومۇرى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «نىيەدە مەن يەرلىك ئەمەلدارغا ئۆزۈمنىڭ قۇملۇقتىكى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنى ئىزدىمەكچى بولغانلىقىمنى ئېيتىشىم بىلەنلا، ئۇ دەرھال كېرىيەدىن ئابدۇللانى تېپىپ بەردى. ئۇ تەجرىبىگە مول بايلىق ئىزدىگۈچى بولۇپ مېنى باشلاپ ئاتلىق 100 مىل ماڭغاندىن كېيىن، شىمالدىن نەچچە مىل كېلىدىغان جايدىكى ئىمام جاپپار سادىق مازىرىنى كۆرسىتىپ قويدى. نىيە دەرياسى ئەڭ ئاخىردا مۇشۇ يەردە يوقاپ كېتەتتى. ئۇ مېنى باشلاپ بۇ خارابىلىكنى زىيارەت قىلدۇردى. بۇ غەربىلىكلەر ئەزەلدىن بېرىپ باقمىغان يەر ئىدى. بۇ مازاردا تۇنجى ئائىلىنى ئۇچراتتۇق، ئۇ مەركىزي ئاسىيادىكى ئەڭ مۇقەددەس جاي بولۇپ، نىيە دەرياسى ئەڭ ئاخىردا بۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى»⑬. يۇقىرىقى مەلۇماتلارنىڭ دىن قارىغاندا، ئابدۇللا كېرىيەلىك بولۇپ، قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار يوق. ئۇ ئامېرىكىلىق خانتېكتونغا يول باشلىغان، شۇنداقلا ئۆزبېنىڭ مول تەجرىبىسىگە تايىنىپ، چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنى داڭلىق مازارلارغا ۋە خارابىلەرگە باشلاپ ئاپىرىپ، ئۇلارنىڭ ئۇ يەرلەر توغرىسىدىكى تەپسىلي ۋە توغرا مەلۇماتلارنى قالدۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن.

8. توختى ئاخۇن: فولك بېرگمان ئۆزبېنىڭ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «1928-يىلى سىتەيىن قېزىش ئىلىپ بارغان ھېلىقى خارابىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن، مەرھەن (مەرھەن ــ چاقىلىق ناهىيەسىنىڭ شەرقىدىن 75 كىلومېتىر شىمالىغا جايلاشقان)دە قىسقا مۇددەت زىيارەتتە بولدۇم. ماڭا يول باشلاپ بەرگەن مەرھەلىك كىشى توختى ئاخۇن بۇرۇن ئابدالدا تۇرغان. ئۇ بۇرۇن سېۋېن ھېدىن بىلەن سىتەيىننىڭ ساداقەتلىك خىزمەتچىسى بولغان. ئۇ ماڭا ئالتۇن رەڭ مارجاندىن بىرنى ۋە خەنزۇچە تاش پۈتۈكتىن بىرنى بەرگەنىدى. بۇ نەرسىلەر سىتەيىن كەتكەندىن كېيىن مەرھەن قورغىنىدا بايقالغان. توختى ئاخۇن سىتەيىن بۇ رايوندا ئۆزۈل-كېسىل ئاخ-

تۇرۇش ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن ھېچقانداق قېزىش ئېلىپ بارماسلىقنى ئويلاشقىنىمنى ئۇقۇپ ماڭا شىمالراق جايدا بىر قەبرە بارلىقىنى دېدى ھەمدە ئۇ جايغا باشلاپ باردى»⑭.

يۇقىرىقى بايانلاردىن ھەمدە غالىب بارات ئەركىنلىك «كىرورانىنلىك سىرى» دېگەن كىتابىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا توختى ئاخۇن لوپنۇرلۇقلارنىڭ سەردارى كۈنچىققانبەگنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى بولۇپ، 1870 - يىللار ئەتراپىدا كونا ئابدالدا تۇغۇلغان. كېيىن بۇ يەرلەر چۆللەشكەندىن كېيىن 1914 - يىللار ئەتراپىدا مەرەنگە كۆچۈپ كەتكەن. توختى ئاخۇن قارا قوشۇن ئەتراپىدىكى لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئاخۇنى بولۇپ ئېكسپېدىتسىيەچىلەرگە يول باشلىغۇچى بولغان. ئۇ شېۋېتسىيەلىك سېۋېن ھېدىننىڭ 1900 - يىلىدىكى، ئەنگلىيەلىك ستەيىننىڭ 1906 - يىلىدىكى ۋە 1914 - يىلىدىكى، فولك بېرگمانىنىڭ 1928 - يىلىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشىگە قاتناشقان ھەمدە ئۇلارنى مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ خارابىلەرگە باشلاپ بارغان.

9. ئەخمەت مەرگەن ۋە قاسىمئاخۇن: ستەيىن ئۆزىنىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «مەن تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى پەن دارىنغا دوكلات قىلدىم. ئۇ تەۋەككۇل بېگىگە دوكتور سېۋېن ھېدىنگە يول باشلىغان ئىككى ئۇيغۇچىنى ئەۋەتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. 1900 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بەگ ئەۋەتكەن ئىككى ئۇيغۇچى ئەخمەت مەرگەن ۋە قاسىمئاخۇن كەلدى. بۇ ئىككى ئۇيغۇچىدىن بىر قىسىم ئەھۋالارنى ئىگىلىمەكچى بولۇپ، ئەترەت مەسئۇلى بار يەردە ئۇلارنىڭ بەزى مۇناسىۋەتلىك ئىشلىرىنى سوراپتىم. ئۇلارنىڭ جاۋابلىرى ئارقىلىق بۇ يەرنىڭ راستىنلا دەندەن ئۆيلۈك ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى، شۇنداقلا تۇردى ئېرىشكەن بۇيۇملارمۇ ئۇ يەرنىڭ سىستېمىلىق قېزىش - تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغا ئەڭ مۇۋاپىق جاي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. مۇشۇنداق بولغاندا بۇ خارابىنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىنىڭ پىلانىنى خاتىرجەم تۈزسەم بولاتتى. 1900 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چېدىرىمنى شىمال تەرەپتىن ئالتە مىل كېلىدىغان جايدىكى ئاتېبشى كەنتىنىڭ تۇرالغۇسىغا يۆتكەپ كەلدىم. مەن ئاتېبشىدا قىلماقچى بولغان خىزمىتىم ئۈچۈن 30 نەپەر مەددىكار تەشكىللىدىم. لېكىن خۇراپىيلارچە قورقۇش كەيپىياتى ھەم سوغۇقنىڭ تەسىرىدىن ئۇلارنىڭ قۇملۇققا كىرىشى تەبىئي بولماي مەجبۇرىي ئاساستا بولدى. ھېلىمۇ ياخشى تەۋەككۇلچى ئىككى ئۈچۈچى ئۇلارغا مەدەت بەردى. خوتەندىن تارتىپلا ئىككى ئۈچۈچى ماڭا يول باشلىغۇچى بولغاندى. كېيىن مەن ئۇلارنىڭ ئىشلەمچىلەرنى باشقۇرۇش ئىشىنىمۇ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىقىنى بايقىدىم. ئۇلار ھەقىقەتەن قابىلىيەتلىك بولۇپ، قاقاس قۇملۇق ئېچىدىكى جاپالىق سەرسان تۇرمۇشنى ئادەتتىكى ئىش دەپ قارايتتى. ئۇلارنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى كۆپ بولۇپ، ئەقىل - پاراسەتتە كىشىلەرنى بېسىپ چۈشەتتى، ئۇلار بۇ پەسلىدە سەپەر قىلغاندا قۇم - بوراننىڭ خەتىرىدىن ساقلانغىلى بولىدىغانلىقىنى، يەنە تومۇز ئىسسىقتا چاڭقاپ قاغجىراپ كېتىشتەك جاپالارنىڭ بولمايدىغانلىقىنى سۆزلەپ، پۇتۇن كۈچى بىلەن ئىشلەمچىلەرنى قايىل قىلىشقا تىرىشتى»⑮.

ستەيىننىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئەخمەت مەرگەن بىلەن قاسىمئاخۇن خوتەن ناھىيەسىنىڭ تەۋەككۇل يېزىسىدىن بولۇپ، سېۋېن ھېدىن ۋە ستەيىنلەرگە يول باشلىغۇچى بولغان، ئەمما ئۇلارنىڭ قاچان تۇغۇلۇپ، قاچان ۋاپات بولغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات يوق. ئۇلار كۆچلۈك تەشكىللەش ۋە سەپەرۋەر قىلىش ئېقتىدارىغا ئىگە. ئۇلار قۇملۇقنىڭ تەبىئي شارائىتىنى پىششىق بىلىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن نۇرغۇنلىغان جاپا - مۇشەققەتلەرگە چىداپ چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرگە يول باشلاپ ئۇلارنى خوتەن بوستانلىقلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالى بىلەن تەمىنلىگەن.

10. ئىسلامباي: لى جۇن، دېڭ مياۋلارنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى كەزگەن ئېكسپېدىتسىيەچى — سېۋېن ھېدىن» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، ئىسلامباي مەكتىلىك بولۇپ، سېۋېن ھېدىنغا يول باشلىغۇچى بولغان. ئىسلامباي سېۋېن ھېدىننى 1896 - يىل 23 - يانۋار ئارخېئولوگلار تا ھازىرغىچە بىر بېرىپ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن كويىدا كۆز تىكىپ كېلىۋاتقان خارابىلىك — دەندەن ئۆيلۈك (ئۇيغۇرچە مەنىسى «پىل چىشى ئۆيى») گە باشلاپ بارغان. ئۇ يەنە سېۋېن ھېدىننى كېرىيە ناھىيەسى دەريا بويى يېزىسىغا جايلاشقان قارادۆلەت خارابىسىگە باشلاپ بارغان.

11. روزى: ستەيىننىڭ «تەكلىماكاندىن ئۆتكەندە» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، روزى پېشقەدەم يول باشلىغۇچى تۇردىنىڭ ئوغلى بولۇپ، لوپ ناھىيەسىنىڭ يۇرۇڭقاش بازىرىدىن ئىكەن، روزى ستەيىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە قاتنىشىپ، ستەيىننى قارا يانتاق خارابىسىگە باشلاپ بارغان.

12. **پاپىباي:** لى جۇن، دېلك مياۋلارنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى كەزگەن ئېكسپېدىتسىيەچى ـــ سىۋېن هېدىن» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، پاپىباي قەشقەرلىك بولۇپ، شۇبىتسىيەلىك سىۋېن هېدىن ۋە فرانسىيەلىك گېرنارد ۋە دۇترۇئېل (Dutruel) قاتارلىقلارغا يول باشلىغۇچى بولغان هەمدە ئۇلارنى «توققۇز ساراي قەدىمكى شەهرى» ۋە «تۇمشۇق بۇددىزم ئىزى» قاتارلىق جايلارغا باشلاپ بارغان.

13. **موللا شاھ ۋە مۇھەممەد شاھ:** ستەيىننىڭ «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، مۇھەممەد شاھ موللا شاھنىڭ شاگىرتى بولۇپ، كېرىيە ناھىيەسى دەريا بويى يېزىسىدىن ئىكەن، ئۇ تەجرىبىلىك پادىچى بولۇپ، ستەيىننى قارا دۆڭ خارابىسىگە باشلاپ بارغان.

14. **مۇسا ھاجى:** ستەيىننىڭ «تەكلىماكاندىن ئۆتكەندە» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، مۇسا ھاجى قارا شەھەر ناھىيەسىنىڭ تازكەن كەنتىدىن بولۇپ، ئەنگلىيەلىك ستەيىن، شۇبىتسىيەلىك سىۋېن هېدىنلارغا يول باشلىغۇچى بولغان.

15. **ئابدۇرېھىم:** ئېرسۇۋوست خانتىڭتونىڭ «ئاسىيانىڭ جان تومۇرى» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، ئابدۇرېھىم نىيە ناھىيەسىدىن بولۇپ، ئامبرىكىلىق خانتىڭتونغا يول باشلىغۇچى بولغان.

16. **ئابباس:** ستەيىننىڭ «تەكلىماكاندىن ئۆتكەندە» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، ئابباس قاراقاش ناھىيەسىدىن بولۇپ، ستەيىنگە يول باشلاپ، ئۇنى مايا كلىق (Mayakliq) قۇم دۆۋىسى خارابىسىگە باشلاپ بارغان.

17. **بەكرى:** پېتىر خوپكېرنىڭ «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» دېگەن كىتابىدىكى بايانلاردىن قارىغاندا، بەكرى قەشقەرلىك بولۇپ، تىرانسپورت ئەترىتىنىڭ باشلىقى، ئىسلام دىنى مۇخلىسى ئىدى. ئۇ سىۋېن هېدىنىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە قاتنىشىپ، ئۇنى قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارغا باشلاپ ئاپىرىپ، مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارغا يول باشلىغۇچى بولغان، ئۇنىڭ تۆھپىسى ئۇچۇن شۇبىتسىيە پادىشاھى بەكرىگە ئالتۇن مېدال سوۋغا قىلغان.

بۇ ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىلار ئەينى ۋاقىتتا تەكلىماكاندىكى غايىب بولغان شەھەرلەرگە كىرگەن چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ نېمە ئۇچۇن قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن قەدىمكى شەھەرلەرگە شۇنچىلىك قىزىقىدىغانلىقىنى، ئىسلىشىپ كەتكەن هەر خىل يېزىقتىكى قول يازمىلارنى توپلايدىغانلىقى هەمدە ساندۇق - ساندۇق «ئەسكى - تۇسكىلەر» نى تۆگىلەرگە ئارتىپ يېراقتىكى ئەللەرگە ئېلىپ كېتىدىغانلىقىنى پەقەتلا چۈشەنمەيتتى. ئەينى دەۋردىكى ناچار مۇھىت، بۇرۇقتۇرما كەيپىيات، ئۆزگەرمەس تۇرمۇش ئۇلارنىڭ هايات ئىنتىلىشلىرىگە بولغان قىزىقىشلىرىنى سۇسلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇڭا ئۇلار مىللىي ئاڭىدىن، يېراقنى كۆرەرلىكتىن، پايدا - زىيانىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالغانىدى. ئۇلار بايقالمىغان، تاشلىنىپ كەتكەن، كىشىلەر تەرىپىدىن قىممەتسىز يوق دەپ قارالغان خارابىلەر ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقىغانلار. مەن تۆۋەندە بىر قانچە چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا تۇتقان مۇئامىلىسىنىڭ قانداقلىقى بايان قىلىنغان قىسىملىرىنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتمەكچىمەن:

سىۋېن هېدىن خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغانلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ قىلچىمۇ قىممىتى يوق نەرسىلەر هېسابلىناتتى. شۇڭا ئۇلار بۇ نەرسىلەرنى ئويۇنچۇق ئورنىدا بالىلارغا بېرىۋېتەتتى»⑯. گېرمانىيەلىك لىكوك قوچۇ قەدىمكى شەھىرىگە كېلىپ تامدىكى رەسىملەرنىڭ ئامان قالمىغانلىقىنى بايقىغان. مۇسۇلمانلار بۇ رەسىملەردىن نەپرەتلەنگەنلىكتىن ئۇنى بايقىغان هامان نابۇت قىلغان. بولۇپمۇ رەسىملەردىكى ئادەملەرنىڭ يۈزىنى بۇزۇۋەتكەن. چۇنكى يەرلىك كىشىلەر رەسىمدىكى ئادەم، هايۋانلارنىڭ كۆزى ۋە يۈزىنى ئۆچۈرۈۋەتمىسە، ئۇلارنىڭ كېچىسى تىرىلىپ، رەسىمدىن چۈشۈپ ئادەم ۋە ئۆي هايۋانلىرىغا زىيان يەتكۈزىدىغانلىقىغا ھېلىھەم ئىشىنىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار تامدىكى رەسىملەرنى سۇۋاق بىلەن قوشۇپ قىرىۋېتىپ ئۇنۇمسىز ئېتىزغا ئوغۇت قىلىدىكەن. يەرلىك ئەمەلدارلار قەدىمكى يادىكارلىقلارنى بۇزىدىغان بۇنداق قىلمىشلارغا پىسەنت قىلمايدىكەن. يەنە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، دېھقانلار قەدىمكى خارابىلەرنى تۈزلەپ ئۆي ساپتۇ، ئېرىق كولاپتۇ. سۇ قەدىمكى يادىكارلىقلارنىڭ ئورنىنى تولدۇرغۇسىز زىيانغا ئۇچرىتىپتۇ. ئۇنىڭدىكى ئاسار ئەتىقىلەرنىڭ هەممىسىنى تۈگەشتۇرۇپتۇ»⑰.

ستەيىن بىرىنچى قېتىم خوتەنگە كېلىپ تەكشۈرۈش جەريانىدا تەكلىماكاندىكى بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدىن

ئاجايىپ نەپس ياسالغان بىر مۇنچە بۇتلارنى بايقىغان بولۇپ، ئېلىپ كېتىشكە ئېغىر ھەم قۇلايسىز بولغاچقا قايتىدىن قۇمغا كۆمۈپ قويىدۇ. بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ خوتەنگە ئىككىنچى قېتىم كېلىپ، ھېلىقى خارابىلىكتىن ئىلگىرى قۇمغا كۆمۈپ قويغان بۇتلارنى ئېلىپ كەتمەكچى بولىدۇ. بىراق بايلىق تاماسىدا ئەسەبىيلەشكەن «گۆھەر ئىزدەگۈچىلەر» بۇ بۇتلارنى كولاپ چېقىرىپ، ئالتۇن، كۈمۈش بارمىكىن دەپ چېقۇتكەندى. ستەيىن بۇ ئېچىنىشلىق مەنزىرىنى كۆرۈپ يىغلاپ تاشلىغانلىقىنى يازىدۇ. يەنە فولك بېرگمانلىك «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ: «ئۆردەك بىزگە ئۆزىنىڭ بۇ قەبرىستانلىققا بىرىنچى قېتىم كەلگەن چېغىدا، بەزى ھەمراھلىرىنىڭ سۆيىتى ئېسىل ھەم بېجىرىم ساقلانغان پىلاشلارنى تاپقانلىقى ھەمدە ئۇلارنى ئاتلىرىغا يوپۇق قىلىۋەتكەنلىكىنى سۆزلەپ بەرگەنىدى. بۇ قېتىم بىزمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ قالىدىغان ئەھۋالغا دۇچ كەلدۇق. A . 5 قەبرىدىن تېپىلغان بېجىرىم كالا تېرىسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغاپ قويغان، ئۇلار شۇنىڭغا ئوتۇك تىكمەكچى بولغان»⑱.

دېمەك، بۇ ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىلار ئۆز يەرلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى پىششىق بىلىدىغان، جاپالىق مۇشەققەتلەرگە چىدايدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن چۆل-جەزىرىلەردە چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرگە يول باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ مول تەجرىبىلىرى ۋە قىممەتلىك بىلىملىرىگە تايىنىپ، ئۇلارنى تەپسىلىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنىڭ بۇ رايوندىكى كىشىلەرنىڭ ئېرقىي ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيەلىك تۈزۈلۈشى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، كان بايلىقلىرى ۋە مەدەنىيەت-سەنئىتى، تىلى، تارىخى ھەققىدە كۆپلىگەن قىممەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرۇپ، بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ دۇنيا ئىلىم ساھەسىدە ئېلان قىلىنىشىغا مۆلچەرلىگۈسىز تۆھپىلەرنى قوشقان.

شۇڭا بىز تارىخقا تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراپ، بۇ خارابىلەر ۋە بۇ يەردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ تۆھپىسىنىلا تىلغا ئالماي، ئۇلارغا يول باشلاپ ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا كۈچ چىقارغان ئۇيغۇر يول باشلىغۇچىلارنىمۇ ئونتۇماسلىقىمىز كېرەك.

ئىزاھاتلار:

① نىكولاي پېرژىۋالسكي: «لوپنۇرغا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل، خەنزۇچە نەشرى، 137-، 138-بەتلەر.

②، ④ سېۋېن ھېدىن: «كۆچمە كۆل»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل، خەنزۇچە نەشرى، 5-، 11-، 20-بەتلەر.

③، ⑤، ⑦، ⑩، ⑭، ⑱ فولك بېرگمان: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 92-، 409-، 410-، 441-، 516-بەتلەر.

⑥ سېۋېن ھېدىن: «مېنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىل، خەنزۇچە نەشرى، 234-بەت.

⑧، ⑩، ⑫، ⑮ مارك ئاۋرىل ستەيىن: «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 235-، 255-، 266-، 342-، 423-، 428-بەتلەر.

⑨، ⑰ پېتىر خۆپكېرىك: «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى. 9-، 87-، 128-، 342-بەتلەر.

⑪، ⑬ ئابدۇللا سۇلايمان: «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار». شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل نەشرى، 116-، 117-، 136-بەتلەر.

⑯ ئالبىرت فون لىكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيەت بايلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 90-، 91-بەتلەر.

پايدىلانمىلار:

① ئەسەت سۇلايمان: «تارىم قوۋزىقى چېكىلگەندە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002-يىل 1-نەشرى.

② لى جۇن، دىلىك مياۋ: «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى كەزگەن ئېكسپېدىتسىيەچى ـــ سېۋېن ھېدىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىل 1-نەشرى.

③ ۋۇشخۇا: «جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى كەزگەن ئېكسپېدىتسىيەچى ـــ ستەيىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىل 1-نەشرى.

④ ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «يادىكارلىقلىرىمىزدىن مەدەنىيىتىمىزگە نەزەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىل 1-نەشرى.

⑤ مۇيدىن سايىت: «لوپنۇر ئەسلىمىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2003-يىل 1-نەشرى.

⑥ مارك ئاۋرىل ستەيىن: «تەكلىماكاندىن ئۆتكەندە»، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل نەشرى.

رەھبەرلەر قانچە تېز ئالمىشىپ تۇرسا، شۇنچە ياخشى بولىدىكەن

مەن ئىشلەۋاتقان ئورۇن مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورگان بولۇپ، بۇ جايدا 20 دىن ئارتۇق خادىم ئىشلەيمىز. ئورگىنىمىز قۇرۇلغان 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان مەن باشتىن - ئاخىر مۇشۇ جايدا ئىشلەپ كەلدىم.

ئىدارىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بىز قۇرۇق قول ئىگىلىك تىكلىگەنىدۇق. رەھبەرلەر بىز بىلەن بىرلىكتە بېلىنى چىڭ باغلاپ، كىرىمنى كۆپەيتىپ، چىقىمنى ئازايتىپ شەخسلەر پاراۋانلىق مۇكاپات سوممىسىنى ئاز مىقدارىدا تارقىتىشقا ئادەتلەنگەنىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن شۇ چاغدىكى رەھبىرىمىز ئالمىشىپ كېتىدىغان بولدى. ئۇ مېڭىشتىن ئىلگىرى ھېسابات دەپتەرلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر ئاز ئېشىنچا مەبلەغنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلىدى - دە، بىزگە كۆيۈنگەندەك:

— بۇ بىر نەچچە يىلدىن بېرى كۆپچىلىكنى جاپاغا قويىدۇق. ھېسابات دەپتىرىدە يەنە بىر ئاز پۇل بار ئىكەن، ئۇنى بىر تەرەپ قىلۋېتەيلىمكىن دەپ ئويلىدۇق، — دېدى.

شۇنداق قىلىپ بىز ئىسمىلىك تۇرغۇزۇپ، ئاشۇ ئازغىنە پۇلنى پاراۋانلىق مۇكاپات پۇلى قىلىپ تارقاتتۇق.

ئارقىدىنلا ئىككىنچى قېتىم ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن رەھبەر كەلدى. ئۇ ئىدارىمىزنىڭ بەكمۇ نامرات ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بىزلەرنى كىرىمنى ئاشۇرۇش، چىقىمنى ئازايتىشقا يېتەكلەپ، ئورنىمىزنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرۇشقا بەل باغلىدى ۋە:

— مەن كۆپچىلىكنى بۇرۇنقىدىنمۇ ناچار كۈنگە قويسام قانداق بولىدۇ؟ — دېدى.

ھەممىمىزنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە ئورگىنىمىزنىڭ ئەھۋالى ياخشىلىنىپ، خادىملارغا بېرىلىدىغان پاراۋانلىق مۇكاپات سوممىسىمۇ بىر ئاز ئۆستۈرۈلدى. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتۈپ بۇ رەھبەرنىڭمۇ خىزمىتى ئالماشتى. ئۇ كېتىشتىن بۇرۇن بىزگە:

— ھەي، بۇ بىر نەچچە يىلدىن بېرى كۆپچىلىك ھەقىقەتەنمۇ نۇرغۇن جاپا چەكتى. ھېسابىمىزدا يەنە بىر بۆلۈك ئېشىنچا مەبلەغ بار ئىكەن، بۇنى بىر تەرەپ قىلۋەتكىنىمىز مۇۋاپىقتەك تۇرىدۇ، — دېدى. بۇ قېتىممۇ يەنە بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا ئاشۇ پۇللارنى شەخسلەرگە پاراۋانلىق مۇكاپات سوممىسى سۈپىتىدە تارقىتىپ بەردۇق.

ئۇچىنچى قېتىم تەيىنلەنگەن رەھبەر ۋەزىپىگە ئولتۇردى. ئۇمۇ تەبىئىي ھالدا يەنە ئىدارىمىزنىڭ ئىقتىسادىنىڭ مۇنداق تۆۋەن بولۇشىغا سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشنى خالىمىدى. كۆپچىلىكنى يېتەكلەپ تۇر، ۋەزىپىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ مەبلەغ جۇغلاپ، پۇل تېپىش يوللىرىنى راۋانلاشتۇردى.

ئورگىنىمىز ئەھۋالى نىسبەتەن ياخشىلىنىپ، پاراۋانلىق مۇكاپات سوممىسى يەنە يېڭىدىن بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. ئارىدىن ئۇچ يىل ئۆتە- ئۆتمەي بۇ رەھبىرىمىزمۇ ئالماشتى. ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىشتىن ئىلگىرى ئۇ بىزگە:

— ھېسابىاتتا يەنە بىر بۆلۈك پۇل بار ئوخشايدۇ. مېنىڭچە تەقسىم قىلۋەتسەك بولغىدەك، — دېدى. بىز يەنە چىرايلىق باھانە بىلەن بۇ پۇلنىمۇ بۆلۈشتۇق.

ھازىر 9 - نۆۋەتلىك رەھبەر ئىدارىمىزگە يۆتكىلىپ كەلدى. ئورنىمىزنىڭ قىيابتىدە تۇپ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا چىقتى. مۇكاپات، مائاشىمىزمۇ يىلدىن يىلغا «ئۆسۈپ» باردى. گەرچە بىز ئۆز رەھبەرلىرىمىزنى بەك ياقتۇرمىساقمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ بۇ ئورۇندا تۇرۇپ قىلىشىنى خالىمايدىغان بولۇپ قالدۇق. چۈنكى بىزنىڭ ئەڭ خۇشال بولىدىغان ۋاقتىمىز دەل رەھبەرلەرنىڭ خىزمىتى يۆتكىلىدىغان «قۇتلۇق چاغلار» ئىكەن، مانا مۇشۇ چاغدا بىز خېلىلا كۆپ نەق پۇلغا ئېرىشىدىكەنمىز ئەمەسمۇ!

ئۆزگەرتىش جەريانى

بىر قېتىملىق قاتتىق يەر تەۋرەشتە قارا بۇران چىقىپ، تاغنى كەلكۈن بېسىپ، ناھايىتى يوغان بىر پارچە قۇرام تاشنى ئېقىتىپ، تاغ باغرىغا جايلاشقان كىچىككىنە بىر بازاردىكى كوچا ئوتتۇرىسىغا ئاپىرىپ تاشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن بازاردىكى جامائەت قۇرام تاشتىن بىزار بولۇپ، ئۇنى يۆتكۈۋېتىش توغرۇلۇق تەدبىر قوللىنىپتۇ. ئەمما نەچچە ئون ئەزىمەت بۇ يەرگە يىغىلىپ، پۈتۈن

كۆچنى چقىرىپمۇ تاشنى يۆتكىيەلمەيتۇ.

مەلۇم كۈنى بىر راھىب ئايلىنىپ - ئايلىنىپ بۇ يەرگە كېلىپ قاپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭدىن ھېلىقى قۇرام تاشنى يۆتكەشنىڭ ئامالىنى سوراپتۇ. راھىب گىگانت تاشنى كۆرگەندىن كېيىن بېشىنى چايقىغىنچە بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماپتۇ. كىشىلەر تولىمۇ ئۈمىدسىزلىنىپ قايتىپ كېتىپتۇ. ئىككىنچى كۈنى سەھەردە ئۇلار گىگانت تاش يېنىغا كېلىپ، تاش ئۈستىگە يېزىلغان «بازار گۆھىرى» دېگەن بىر قۇر خەتنى كۆرۈپتۇ. خەت ناھايىتى چوڭ، نەپىس، ھەيۋەتلىك بولۇپ، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئىكەن. خەتنى كۆرگەنلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك ئۇنى ھېلىقى راھىب يازغان دەپ ھۆكۈم قىپتۇ. بارا - بارا بۇ گىگانت تاش كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئاپتۇ. ئالدى بىلەن بىرەيلەن گىگانت تاش ئۈستىگە قىزىل شەلپەر ئېسىپ قويۇپتۇ. كېيىنچە خەلقلەر بۇ يەرگە كېلىپ كۆجە كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق سالىدىغان بوپتۇ. زامانلار ئۆتۈپ ھېلىقى گىگانت تاش مۇقەددەس نەرسە سۈپىتىدە كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىدىغان بوپتۇ.

يەنە قانچىلىك خان - پادىشاھلار «تىرىلىپ قوپار»

تېخى يېقىندىلا ئايال پادىشاھنىڭ ئەركىنلىك پەرىسى ھەيكىلىدىن خېلىلا ئېگىز كەلگەن ئىككىنچى يەندى - خۇاڭدى پادىشاھنىڭ گىگانت ھەيكىلى ياسىلىپ پۈتتى. كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى ئەيىبلەش سادالىرى بېسىلماي تۇرۇپلا ئارقىدىن يەنە خېنەن ئۆلكىسى شۇيجېڭ شەھەرلىك ھۆكۈمەت 30 مىليون يۈەن مەبلەغنى ئىسراپ قىلىپ، دېڭىز يۈزىدىن 156.8 مېتىر ئېگىز تاغ چوققىسىدا «پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان» كاتتا ھەيكەل لیۇباڭنىڭ ھەيكىلىنى ياساپ تۇرغۇزدى. ھەيكەل ئۇلىنىڭ ئېگىزلىكى 39.9 مېتىر بولۇپ، ئۇ مەملىكەت بويىچە «ئەڭ ئېگىز تارىخىي شەخسلەر ھەيكىلى» رېكورتىنى ياراتتى.

رىئايەتتىكى پادىشاھلار ۋە تارىختىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى مەردانە قىياپەت، كۆتۈرەڭگۈ جاسارەت بىلەن «ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ»، «ئېگىزدە تۇرۇپ، تۆۋەندىكى كىشىلەر ئالىمگە نەزەر سېلىش»نى باشلىۋەتتى. خان پادىشاھلار قانداقسىگە بەس - بەس بىلەن ئەنە شۇنداق «تىرىلىپ» قالغاندۇ؟ مۇخبىر قۇرۇلۇش ئورنىدىكى لیۇ ئۇستامنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق بۇ يەردىكى مەسىلىلەرنىڭ ئانچە سىرلىق ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئىگىلىدى:

«30 مىليون يۈەن سەرپ قىلىپ ئەنە شۇنداق ھەيكەل ئورنىتىش مۇڭاپىقمۇ، مۇڭاپىق ئەمەسمۇ؟» دېدى لیۇ ئۇستام سوئال تەرىقىسىدە ۋە ئۇنىڭغا يەنە ئۆزى مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى «ھەي، ھەي! ھازىر بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك قىيىن، ئىشقىلىپ پۈل ھۆكۈمەتنىڭ بولغاندىكىن ئىختىيارىچە خەجلەيدىغان گەپتە!»

پۈل ھۆكۈمەتنىڭ بولغاندىكىن ئىختىيارىچە خەجلەيدىغان گەپتە! قارالما، مانا بۇ تەبىئىي مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتىن قىلچە ھېيىقمىغانلىق، ئامماننىڭ مال - مۈلكىنى قاقتى - سوقتى قىلغانلىقنىڭ دەل ئۆزىغۇ؟

«تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈڭ»

مەلۇم بىر دورا شىركىتىنىڭ ۋەكىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا باشلىقى چېن ئەپەندىنى ئىزدەپ تېپىپ، دوختۇرخانا بىر دانە ماگنىتلىق رېزوناتور سېتىۋالسا چېن باشلىقا 100 مىڭ يۈەن تاپان ھەققى بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. دوختۇرخانا باشلىقى چېن ئەپەندى بېرىلىدىغان تاپان ھەققىنىڭ شۇنچىۋالا كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىپ دەرھال ماقۇل بوپتۇ.

ماگنىتلىق رېزوناتور سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن دەرھال تەڭشەكلىرى جايىغا چۈشۈرۈلۈپ قۇراشتۇرۇلۇپتۇ. ئەزەلدىن ئاغرىق - سىلاق بولۇپ باقمىغان چېن دوختۇرخانا باشلىقى چېچەكلىرى چاي بولغان ھالدا خۇشاللىنىپ مەشغۇلات خادىمىغا مۇنداق دەپتۇ:

— قېنى، ئەمدى دەسلەپ قىلىپ مەن ئۆزۈمنى بىر تەكشۈرۈتۈپ باقايچۇ!

سىناپ تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن دوختۇرخانا باشلىقى چېن ئەپەندى مەشغۇلات خادىمىغا قاراپ، ئۇنىڭ چىرايىنىڭ ئۇشتۇمتۇت تاتىرىپ سەتلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپتۇ - دە، ئوپۇل - توپۇل ئورنىدىن تۇرۇپ، تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە نەزەر تاشلاپتۇ. بىر يېرىدە ئۆسمە بارلىقى يېزىلغان قۇرلارنى كۆرگەن چېن ئەپەندى ئۆزىنىڭ جىگەر راكىغا «گىرىپتار» بولغانلىقىنى بىلىپ، رەڭگى ئۆڭۈپ ھوشىدىن كەتكىلى تاسلا قاپتۇ. بۇ خىل مەنئۇي بەرباتلىق ھادىسىسى يۈز بېرىپ، ئۇچ ئايچە ۋاقىت ئۆتەر - ئۆتمەستىلا ئۇ باقي دۇنياغا سەپەر قىپتۇ.

(«فېلىيەتونلاردىن تاللانمىلار» ژۇرنىلىنىڭ 2007 - يىللىق 8 - سانىدىن مۇھەممەد ئىمىن ۋاھىت تەرجىمىسى)

چىن تۆمۈر باتۇر ۋە سىكلىسى مەخسۇس ئۇلاغ چاپلانغان بۆھتان

ياسىنجان ياقۇپ

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ بىر قىسمىغا تەۋە بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇگۈنگە قەدەر ئەۋلادلارغا ئۆزلۈكىنى تونۇتۇش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسى بېرىش، ھەق-ناھەق تۇيغۇسىنى يېتىلدۈرۈش، سەنئەت ھۆزۈرى بېرىش، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە - يوسۇن بىلدۈرۈش جەھەتلەردە زور تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

ئاممىباب، خەلقنىڭ زاغرا تىلىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ھەر بىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەر ئىپادىلەنگەن ئىدىيەۋى مەزمۇنىنىڭ ساغلاملىقى، ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيەسىنىڭ گۈزەللىكى، يەتمەكچى بولغان نىشانىنىڭ سۈزۈك، ئېنىقلىقى، تەربىيەۋى قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەردىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئەلۋەتتە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى ئوقۇغان چېغىمىزدا خەلقىمىزنىڭ يەتمەكچى بولغان گۈزەل ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى، ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنى، كۆل سۈيىدەك تىنىق ئىچكى دۇنياسىنى، تەبىئەت ھادىسىلىرىگە، جاھان سىرلىرىغا بولغان ئەجەبلىنىش، ھەيران قېلىش، زوقلىنىش تۇيغۇلىرىنى، ئادەمىيلىك پەزىلەتكە بولغان يەكۈنلىرىنى، مەجەز خاراكتېرىنى چۈشىنىپ مۇھەببەت بىلەن نەپرەتنىڭ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ، رەزىللىك بىلەن ئەخلاق - پەزىلەتنىڭ پەرقىنى قىينالمايلا سېزىپ يېتەلەيمىز ۋە ئىلغار تەرەپلەردىن ئۆرنەك ئېلىپ تۇرمۇشىمىزغا تەتبىقلاپ ماڭىمىز. شۇڭا ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنى ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق روللىرىدىن بىرى بولغان ئادەم تەربىيەلەش رولىنمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالغان دەپ قارىساق خاتالاشقان بولمايمىز. ھەممىمىزگە مەلۇم «چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچىكى ئەنە شۇنداق كىشىگە ئېسىل

تېتىك زوق، مەنۇى ئوزۇق ببرىلا قالماي ئۆزدە يۇقـ
رى تەربىيەۋى قىممەت جۇغلىغان ئېسىل چۆچەكلىرىمىزـ
نىڭ بىرى. بىز گۈزەل ھەم تەسىرلىك چۆچەكنى ئوقۇغان
چېغىمىزدا چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ قورقۇمسىز، كۆچلۈك، باـ
تۇرلۇقى، سىڭلىسى مەختۇمسۇلاغا بولغان قېرىنداشلىق
مېھرـ مۇھەببىتىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، مەسئۇلىيەتچانلىقى،
مەختۇمسۇلانىڭمۇ ئاكىسىغا بولغان قېرىنداشلىق مېھرـ
مۇھەببىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن تۇتقۇنلۇقتىكى ھاياتىنىڭ
خەۋپىكە ئۇچرىشىغا قارىماي قېچىپ قۇتۇلۇپ ئوزى تۇـ
غۇلۇپ ئۆسكەن ئانا تۇپراققا قايتىپ كېلىپ ئاكىسى بىلەن
جەم بولغانلىقىدەك قەھرىمانلىق، ۋاپادارلىق روھىنى
كۆرۈپ يېتىمىز، شۇنىڭدەك ئۇنىڭدىكى يۈكسەك ۋەتەنـ
پەرۋەرلىكتىن قەلبىمىز زىلزىلىگە كەلمەي قالمايدۇ.

چۆچەكتە چىن تۆمۇر باتۇر ۋە سىڭلىسى مەختۇمسۇـ
لادىن ئىبارەت بىر قورساق ئاكا ـ سىڭلىنىڭ ئىش ئىزلـ
رى ۋە ئۇلار دۇچ كەلگەن جاپاـ مۇشەققەت، قىينىچىلىقـ
لارغا قانداق تاقابىل تۇرغانلىقى تەسىرلىك بايان قىلىنىپ،
قەھرىمانلىققا مەدھىيە، ئىناقلىققا ئاپىرىن ئوقۇلغان. قېرىنـ
داشلىق مېھرـ مۇھەببەت ئۇلۇغلانغان.

بىراق ئەپسۇس، مىلك ئەپسۇس...

«مىراس» ژۇرنىلى 2007ـ يىللىق 3ـ سانىدا ئاپتور
ئۇزاق دەۋردىن بۇيان خەلقنىڭ قەلب تۆرىدە باتۇرلۇق،
ۋاپادارلىق ئەخلاق، ئەركەكلىك جاسارەت، قەھرىمانلىق
ئوبرازى تىكلىگەن چىن تۆمۇر باتۇرغا، قېرىنداشلىق مۇـ
ھەببەت ۋە مەنۇى گۈزەللىكنىڭ ئوبرازى بولغان سىڭلـ
سى مەختۇمسۇلانىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرۈشكە ئۇـ
رۇنغان.

مەن «‹چىن تۆمۇر باتۇر› چۆچىكى ھەققىدە قايتا
ئويلىنىش» دېگەن ئۇزۇن ماقالىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇپ
چىقتىم. تېكە ئەپەندىنىڭ تەپەككۇر يۈنىلىشىنى بويلاپ
تەھلىل ئېلىپ خاتالىققا يول قويغانلىقىنى، چۆچەكنىڭ ئـ
دىيەۋى مەزمۇنىنى بۇرمىلاپ تاشلىغانلىقىنى، چىن تۆمۇر
باتۇر بىلەن سىڭلىسى مەختۇمسۇلانىڭ ئەخلاقىغا قارىتا
گۇمان پەيدا قىلدىغان بۇ تېمىنى يەڭگىلتەكلىك بىلەن
ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

ئاپتور «‹چىن تۆمۇر باتۇر› چۆچىكى ھەققىدە قايتا
ئويلىنىش» دېگەن بۇ ماقالىسىدە ئەسىەت سۇلايمان قاـ
تارلىقلارنىڭ ماقالىلىرىدىن ئوزۈندە ئېلىپ مىسال
سۆزلەپ (گەرچە باش تېما بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى
بولمىسىمۇ) ئۆزىنىڭ «چىن تۆمۇر باتۇر بىلەن مەختۇمـ
سۇلا ئەمەلىيەتتە ئەرـ خوتۇن، يالماۋۇز ئەر جىنىس
بولۇپ، ئۇ مەختۇمسۇلاغا باسقۇنچىلىق قىلغان» دېگەن
بىمەنە نەزەرىيەسىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كۆچەپ باققان،
ۋەتەنپەرۋەرلىك، قېرىنداشلىق مېھرـ مۇھەببەت، قەھردـ
مانلىق، ۋاپادارلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن چۆچەككە جىنسـ
يەتكە ئائىت مەزمۇنلارنى سۆرەپ كىرىپ تەھلىل قىلىپ
كىچىك نۇقتىلارغا يېپىشۇۋېلىپ، پېرسونا‌ژلارغا بۆھتان
چاپلاپ چۆچەكنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىنى بۇرمىلاشقا ئۇـ
رۇنغان. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبـ
ياتى شەرمـ ھاياللىق، ئەقىلـ پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز
تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بىباھا ئەڭگۈشتەر. خەلق ئېغىز
ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى ـــ
مەزمۇنى ساغلام بولۇشتىن ئىبارەت.

ئەزەلدىن مەزمۇنى ساغلام، ئىپادىلىمەكچى بولغان
ئوي ـ پىكرى گۈزەل ئەسەرلەرگە زورمۇ زور جىنسىيەت
نۇقتىسىدىن رەڭ بېرىش ئېسىل مەدەنىي مىراسلارغا قـ
ىلىنغان ئاسىيلىقتىن ئىبارەت.

دەۋرلەردىن دەۋرگە قالدىغان مەدەنىي مىراسلارنى
ئۆز مەزمۇنى، ئۆز ئالاھىدىلىكى، ئۆز پېتى كېيىنكى ئەۋـ
لادلارغا يەتكۈزۈش ھەر بىر ۋىجدانلىق كىشىنىڭ باش
تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى ۋە بۇرچى. مەن تېكە
ئەپەندىدەك تەتقىقاتچى ئەمەس، بىراق خەلق ئېغىز ئـە
دەبىياتى جەۋھەرلىرىنى سۆيۈپ ئوقۇغۇچى، مەدەنىي مە
راسلارنىڭ ئىجابىي رولىنى ھمايە قىلغۇچى. شۇ سەۋەبـ
لىك تېكە ئەپەندىنىڭ ئاتالمىش تەتقىقاتىغا قارىتا ئۆزۈۋە
نىڭ بايانلىرىنى كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلىششى مەقسىتىدە
ئوتتۇرىغا قويۇشنى لايىق كۆردۈم.

تېكە ئەپەندى «چىن تۆمۇر بىلەن مەختۇمسۇلا ئەر ـ
خوتۇن» دېگەن قارىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن چىن تۆمۇر
باتۇرنىڭ ئوۋغا چىقىش ئالدىدا سىڭلىسى مەختۇمسۇلاغا
ئېيتقان: «ئوتنى ئۆچۈرمە، چېچىڭنى سىرتتا تارىما»،
دېگەن سۆزلىرىگە مەھكەم يېپىشۇۋېلىپ ئۇنى بىمەنىلىككە
تولغان نۇقتىنەزەرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا ئۇـ
رۇنغان. ئوندىقتا بىز ئەڭ ئاۋۋال تېكە ئەپەندىنىڭ
«‹چىن تۆمۇر باتۇر› چۆچىكى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش»
دېگەن ماقالىسىدىكى تۆۋەندىكى بايانلىرىغا قاراپ باقايلى.

1) «چىن تۆمۇر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلا ئەر-خوتۇن.

بىرىنچى پەرھىز ئوتنى ئۆچۈرمە.

مېنىڭچە چىن تۆمۇر باتۇر ئۆيدە ئوتنى ئۆچۈرمەس-لىك ئارقىلىق باشقىلارغا يەنى بۇ ئۆينىڭ ئائىلە تۇسىنى ئالغان جاي ئىكەنلىكىنى ۋە بىر ئەرنىڭ يەنى ئايالنىڭ قوغدىغۇچىسىنىڭ (مۇنداقچە دېگەندە) ئېرىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرگەن. 2007-يىللىق 3-سان (3-بەت)».

تېكە ئەپەندى چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ ئۆز سىڭلىسىغا ئاچلىق تەلەپىۋزدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىدە تۇرۇپ ئېيتقان سۆزلەرنى بۇرمىلاپ قانداقتۇر بىر ئەر ئۆز ئايالىنى باشقىلاردىن كۆنلەش مەقسىتىدە شۇ سۆز-لەرنى قىلغان... دېگەن نەزەرىيەنى ئوتتۇرىغا قويغان. تېكە ئەپەندىنىڭ بۇ نەزەرىيەسىگە تېگىشلىك رەددىيە بېرىش ئۈچۈن (ئوتنى ئۆچۈرمە) دېگەن سۆزنى چۆچەكنىڭ ئەسلىي مەزمۇنى بويىچە تەھلىل قىلىپ باقايلى.

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئاشۇ قەدىمكى دەۋردە ئوت ئىنسانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم.

ئىسسىنىش، يېقىلغۇ قىلىش، يورۇقلۇق چىقىرىش، يېمەكلىك پىشۇرۇش ئوت بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ ئاتا-ئانىسى، يا ياشقا قوۋم - قېرىنداش-لىرى يوق، شۇڭا چىن تۆمۇر باتۇر بىر ئاكىلىق سۈپىتىدە سىڭلىسىغا يۇكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن مەسئۇل بولۇشى كېرەك. چىن تۆمۇر باتۇر ئوڭغا چىقماق-چى بولغانىكەن، سىڭلىسى يالغۇز قالدۇ-دە! شۇڭا چىن تۆمۇر باتۇر يۇز بېرىشكە ئېھتىمالى بولغان ئىشلارنى، خەۋپ-خەتەرنى ئالدىن پەرەز قىلىپ ياكى تاسادىپىي ۋە قەلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش يۇزىسىدىن مەختۇمسۇلانىڭ تۇرمۇشتا ئىنتايىن زۆرۈر بولغان ئوتنى ئۆچۈرۈپ

قويۇپ، باشقىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئوت سوراپ خىجا-لەتچىلىكتە قالماسلىقى، باشقىلارنىڭ مەختۇمسۇلانىڭ يار-دەمگە موھتاجلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى بوزەك قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئوتنى ئۆچۈرۈپ قويماسلىقىنى جېكلەيدۇ.

بۇ يەردە تېكە ئەپەندى دېگەندەك ئەر-خوتۇنلۇققا ئىسپات چىققۇدەك ھېچقانداق بىر يوچۇق يوق.

تېكە ئەپەندىنىڭ «چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن سىگلە-سى مەختۇمسۇلا ئەر-خوتۇن» دېگەن نەزەريەسىگە ئاساس قىلغان ئىككىنچى بىر بايانىغا قاراپ باقايلى.

چېچىنى سىرتتا تارىما

2) چىن تۆمۈر باتۇر مەختۇمسۇلانىڭ چېچىنىڭ تارد-لىش سەۋەبلىك باشقا بىر ئەر جىنسىنىڭ بۇ جايدا بىر ئايال جىنسىنىڭ بارلىقىنى بىلىپ قېلىشىنى خالىماسلىقىدىن ئىبارەت خاھىشىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر، چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ بىر ئۆزى ئىگە بولۇۋاتقان ئايالىنى باشقىلاردىن مۇتلەق قوغداۋاتقانلىقىنى (ھەتتا كۈنلەۋاتقانلىقىنى) كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنداقتا بۇ ئايال زادى ئۇنىڭ نېمىسى؟ پەقەت سىگلىسىمۇ؟

3) بۇ ئىككى پەرھىزنى ئېيتىش ئارقىلىق مەختۇم-سۇلانى باشقا يات جىنسىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىماق-چى بولغان.

4) «چېچىنى سىرتتا تارىما» دېگەن بايانىنى چۆ-چەكنىڭ ئەسلىي سۆزىنتى بويىچە تەھلىل قىلىپ باقايلى:

چىن تۆمۈر باتۇر سىگلىسىنىڭ (سىرتتا چېچىنى تارد-سا) باشقىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىشتىن ياكى ياماق كۆزلەرنىڭ نەزەرىگە چۈشۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ (ئە-مەلىيەتتىمۇ مەختۇمسۇلانىڭ سۇدا ئېقىپ كەتكەن بىر-ئىككى تال چېچى موڭغۇل شاھزادىسىنىڭ ياخشى كۆرۈ-شىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئاخىرقى ھېساب بۇلۇنۇپ كې-تىشىگە سەۋەبچى بولدى) سىگلىسىغا مەسئۇل بولۇش يۈ-زىسىدىن شۇ سۆزنى قىلغان، بۇ يەردە تېكە ئەپەندى دې-گەندەك باشقا ئەردىن كۈنلەش خاھىشى مەۋجۇت ئەمەس.

(توخۇنى تاخ دېمە، مۇشۇكنى پەش دېمە) دېگەن سۆزلەر قاناداقتۇر تېكە ئەپەندى ئېيتقاندەك چۆچەك سۆزىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا چې-قارغان سۈنئىي قورقۇم بولماستىن، باشتا ئېيتقان ئوتنى ئۆچۈرمە، سىرتتا چېچىنى تارىما دېگەن بايانلار بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولۇپ بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ.

مەسىلەن، ئاكىسى ئوۋغا كېتىپ جىنسەك يالغۇز قالغان مەختۇمسۇلاغا توخۇسى بىلەن مۇشۇكى ھەمراھ بولۇپ قالدۇ. مەختۇمسۇلا ئىچى پۇشۇپ توخۇنى «تاخ»، مۇشۇكنى «پەش» دەپ قوغلىدى. نەتىجىدە خاتىرجەملىك بۇزۇلۇپ قالايمقانچىلىق چىقىپ مۇشۇك چۆگۈننى ئۆرۈۋېتتى، توخۇ كۈلنى تاتىلىدى. ئاخىر بارلىق بالايىئاپەتنىڭ باشلىنىشىغا سەۋەبچى بولغان ئوت ئۆچۈپ قېلىش ۋەقەسى يۈز بەردى. دېمەك، چىن تۆمۈر باتۇر «توخۇنى تاخ دېمە، مۇشۇكنى پەش دېمە» دېيىش ئارقىلىق مەختۇمسۇلاغا ئۆزى ھايۋانلىرىغا ئازار بەرمەسلىكى ھەققىدە نەسىھەت قىلغانلىقى بولۇشمۇ ياكى تىنچ ئائىلە مۇھىتىغا ئېرىشمەكچى بولغان بولۇشمۇ مۇمكىن.

ئەمدى تېكە ئەپەندىنىڭ يەنە بىر بايانىغا قاراپ باقايلى.

«نېمە ئۈچۈن چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلا ھېچقانداق ئاۋام بولمىغان جايدا ئايرىم ماكان تۇتىدۇ؟

چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلا ھېچقانداق ئاۋام بولمىغان جايدا يەككە - يېگانە تۇرۇشى ئۇلارنىڭ باشقىلاردىن ئايرىلىپ بىر ئائىلىنى تەشكىل قىلماقچى بولـ-غانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان يەنە بىر دېتال.

بۇ دەۋردىكى ئەرلەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى باشقىلارنىڭ خوتۇن قىلىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئامال بولمىغاندا توپ نىكاھلىنىش تۈزۈمىدىكى كىشىلەردىن يىراقلىشىپ تىنچلىققا ئېرىشمەكچى بولغان. 2007-يىللىق 3-سان (7-بەت)».

شۇ نەرسە ئېنىق يادىمىزدا بولسۇنكى، تېكە ئەپەن-دى (چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلا ئەر-خوتۇن) دېگەن پەرەزنى ئىسپاتلاش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن چۆچەكنىڭ باش قىسمىدا ئۇلارنىڭ ھېچقانداق ئادەم بولـ-مىغان جايدا نېمە ئۈچۈن ياشايدىغانلىقى توغرىسىدا بىزگە ئېنىق ئۇچۇر بېرىلگەن بولسىمۇ بۇ تەپسىلاتلاردىن ئەگىپ ئۆتۈپ كەتكەن. بىز تېكە ئەپەندى ۋە كۆپچىلىك-نىڭ سەمىگە چۆچەكنىڭ باش قىسمىدا تەسۋىرلەنگەن چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەر-يانىنى ئېسىگە كەلتۈرسەكلا ھەممە ئىش ئايدىڭلىشىدۇ.

چۆچەكتە پادىشاھنىڭ چوڭ خوتۇنى پادىشاھنىڭ

كىچىك خوتۇنغا ھەسەتخورلۇق، ئىچى تارلىق قىلىپ ھېيلە ئىشلىتىپ پادىشاھ ئۇۋغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كىچىك خوتۇنى تەربىيدىن ئۇغۇلغان چىن تۆمۇر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلانى كۆلگە تاشلۇۋېتىدۇ. تاشلۇۋېتىلگەن بالىلارنى بىر ئېيىق كۆلدىن سۈزۈۋېلىپ جاڭگالغا ئېلىپ كېتىپ باقىدۇ. نەتىجىدە بالىلار چوڭ بولغاندىن كېيىن ئېيىقتىن ئايرىلىپ جاڭگالنىڭ بىر چېتىدە ئايرىم ماكان تۇتۇپ ھايات كەچۈرىدۇ (ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى 1 - چوڭ توپلىمغا قارالسۇن).

ھېچقانداق بىر ئۇرۇق - تۇغقىنى، ئاتا - ئانىسى بولمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆز قوۋمىنىڭ يېنىغا قايتىسا زىيادە كەشلىككە ئۇچراش ئېھتىمالى بولغان شارائىتتا چىن تۆمۇر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ ئادەمسىز جايدا ئايرىم ماكان تۇتۇشى نورمال ئەھۋال. كىچىكىدىنلا جاڭگالدا ياشاپ ئۇۋچىلىق قىلىشنى ئۆگەنگەن چىن تۆمۇر باتۇر - نىڭ ھاياتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن جاڭگالدا ماكان تۇتۇشمۇ شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي مۇھىت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

بىز چۆچەكتە تەسۋىرلەنگەن كۆندۈرۈلگەن توخۇ، مۇشۇك، بۇركۇت، ئالما، چۆگۈن قاتارلىق ئاتالغۇلاردىن بۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدىن تەرەققىي قىلىپ مەلۇم مەدەنىيەتلىك دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئىنسانلارنىڭ ئالەم سەۋىيەسىمۇ بەلگىلىك نىسبەتتە تەرەققىي قىلغان بولىدۇ.

شۇنىڭدەك ئاكىسى بىلەن سىڭلىسى ئەر - خوتۇن بولۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ ياشاشتەك قالاق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن خېلىلا ھالقىپ كەتكەن دەپ پەرەز قىلىمىز.

بىز داۋاملىق تېكە ئەپەندىنىڭ بايانلىرىغا قاراپ باقايلى.

«يالماۋۇز ئەر جىنس بولۇپ ئۇ مەختۇمسۇلاغا باسقۇنچىلىق قىلغان

1) مەختۇمسۇلا نېمە ئۈچۈن يالماۋۇزنىڭ ئۆزىنىڭ قېنىنى شوراۋاتقانلىقىنى باشتىلا چىن تۆمۇر باتۇرغا ئېيتمايدۇ؟

چۆچەكلەردە ھەمىشە يالماۋۇز قەبىھ، زورلۇق ۋاستىلىر (قىزنىڭ چېچىدىن تورۇسقا ئېسىپ قويۇش) قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ قىزنىڭ قېنىنى شورايدۇ. بەزىدە قىزنىڭ تاپىنىغا بىگىز سانجىيدۇ. مېنىڭچە بۇ دەل يالماۋۇزنىڭ ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلىش جەريانى بولۇپ بىگىزنىڭ بېشارەتلىك مەنىسى دەل ئەرلىك جىنسىي ئەزاسىدۇر. 2007 - يىللىق 3 - سان (8 - بەت). ئالدى بىلەن بۇ نەزەريەنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ بىگىز ئاتالغۇسى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى.

بىگىز تۆمۇردىن ياسالغان ئۇچى ئىنتايىن ئۇچلۇق تۆمۇر ئەسۋاب، يالماۋۇز ئۇنى مەختۇمسۇلانىڭ تاپىنىغا سانجىدى. بىگىز سانجىلغان يەردىن قان چىقتى. يالماۋۇز دەل ئاشۇ يەردىن قانىنى شوردى. چۈنكى تېشىلگەن جايدىن ئاققان قانىنى شوراش ئاسان ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە مەلۇم بولغان ئەقەللىي ساۋات.

بۇ يەردىكى بىگىز ئەسلىي مەنىدە قوللىنىلغان سۆز بولۇپ، پەقەت قان چىقىرىش ئۇچۇنلا ئىشلىتىلگەن، ھېچقانداق بىر كۆچمە، غەيرىي، سىمۋوللۇق مەنە ئىپادىلىمەيدۇ ھەم تېكە ئەپەندى ئېيتقاندەك يالماۋۇزنىڭ جىنسىي ئەزاسىمۇ ئەمەس. بۇ يەردە يالماۋۇز ياش، تەمەن مەختۇمسۇلانىڭ قۇۋۋەتلىك قېنىنى شوراش ئارقىلىق ئۆزىگە كېرەكلىك بولغان قۇۋۋەت ئېنېرگىيە توپلاپ ۋۇجۇدىنى ياشارتماقچى. بىز ھازىر كۆرۈۋاتقان جىنلارنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن بىر قىسىم فىلىملەردىمۇ بۇنداق كۆرۈنۈشلەرنى دائىم ئۇچرىتىپ تۇرىمىز. غەلىتە مەخلۇقلارنىڭ ئادەم قېنىنى شوراش ئارقىلىق ھاياتىي كۈچىگە ئېرىشىشى ھەققىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا بايانلار مەۋجۇت، رېئال يەتلەردىن ئايانكى، يالماۋۇزنىڭ تەبىئىتى قان شوراش بولۇپ ھەرگىز باسقۇنچىلىق قىلىش ئەمەس.

تېكە ئەپەندى يەنە نېمە دېمەكچى؟ چىن تۆمۇر باتۇر مەختۇمسۇلانىڭ ئېرى بولغاچقا قايتا - قايتا قىستىمىغۇچە مەختۇمسۇلا يالماۋۇزنىڭ ئۆزىنىڭ قېنىنى شوراۋاتقانلىقىنى ئېيتمايدۇ؟ (7 - بەت).

يالماۋۇزنىڭ مەختۇمسۇلانىڭ قېنىنى شوراش ۋەقەسى قىسقىغىنە يەنى چىن تۆمۇر باتۇر ئۇۋغا چىقىپ كەتكەن يەتتە كۈن ئىچىدە يۈز بەردى. مەختۇمسۇلا ئاكىسى دېققەت قىلىش توغرۇلۇق تاپىلىغان ئىشلارنىڭ بىرىگىمۇ ئەمەل قىلمىدى. كىچىكىدىن باشلاپ ئاكىسىنىڭ ھامىيسىدا چوڭ بولغان مەختۇمسۇلا ئاكىسىنى ھۆرمەت قىلاتتى. ئاكىسىدىن ھېيىقاتتى. ئۇ ئاكىسىنىڭ قاتتىق ئاچچىقلىنىشىدىن ئەنسىرەپ ئاكىسىغا دېمىگەن بولۇشمۇ ياكى يالماۋۇزنىڭ ئاكىسى يوق ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئۆچ

ئىلىشىدىن قورقۇپ ئاكسىغا يالماۋۇزنىڭ ئۆزىنىڭ قېنىنى شوراۋاتقانلىقىنى ئېيتمىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن.

چىن تۆمۈر باتۇر ئوۋدىن قايتىپ كەلگەن يەتتىنچى كۈنىلا مەختۇمسۇلا يالماۋۇزنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئاكسىغا دېدى. شۇنىڭ بىلەن چىن تۆمۈر باتۇر يالماۋۇز- نى ئۆلتۈرۈشكە قەسەم ئىچتى. شۇئىلاشقا «قىستىمۇغىچە ئېيتمىدى» دەپ مەختۇمسۇلاغا بۆھتان چاپلاپ ئۇنى ئەر - خوتۇنلۇقتىڭ ئىسپاتى قىلۇبلىش توغرا ئەمەس.

«مەختۇمسۇلا نېمە ئۈچۈن ئىككى بالىسى ئۆلگەن- دىن كېيىن قايتىپ كېلىدۇ؟ چۆچەكتىڭ ئاخىرقى قىسمىدە- كى مۇھىم ۋەقەلىك بولغان مەختۇمسۇلانىڭ بۇلاپ كېتىل- شى ۋە قېچىپ كېلىش جەريانى بىزگە چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن مەختۇمسۇلانىڭ ئەر- خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتىنى تې- خىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ، يەنى چىن تۆمۈرنىڭ ئايا- لى بولمىش مەختۇمسۇلا ئېرىنىڭ ئالدىغا (پاك) پېتى بار- ماقچى بولىدۇ ۋە ئىككى بالىسى ئۆلگەندىن كېيىن (ئەي، ئىنسابسىز بۇلاڭچىلار سىلەرگە ئۆز نەسلىمنىمۇ قالدۇرما- دىم، ئەمدى مۇرادىم ھاسىل بولدى) دەيدۇ. بۇ ئەھۋال- يەتتە بىر ئايالىنىڭ ئۆز ئېرىنىڭ ئالدىغا (پاكپاكىز) بولۇپ بېرىشىدىن ئىبارەت. 2007- يىللىق 3- سان (8- بەت).

تېكە ئەپەندىنىڭ بۇ بايانىغا قارىتا تۆۋەندىكىدەك تەھلىل قىلىپ باقايلى:

مەختۇمسۇلا قانداقتۇر ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەمەس مۇغۇل شاھزادىسىنىڭ ھېسابسىز لەشكەر باشلاپ كېلىشى بىلەن بۇلاپ كېتىلدى. گەرچە چىن تۆمۈر باتۇر قاتتىق قەھرىمانلىق كۆرسەتسىمۇ دۇشمەننىڭ سان جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى سەۋەبىدىن سىڭلىسى مەختۇمسۇلانى قولدىن چىقىرىپ قويىدى. مەختۇمسۇلا باشتىن ئاياغ تۇتقۇنلۇقتە- كى ئائىلىسىگە قىلچە مېھرى چۈشمىگەن. ئۆزىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان يات تائىپىدىكى شاھزادىگە قەلبىدە قىلچە مۇھەببەت ئويغانمىغان. گەرچە مەختۇمسۇلا شاھزا- دىدىن ئىككى بالىلىق بولغان بولسىمۇ خۇددى قەپەستىكى قۇش كەڭرى دالىغا تەلپۈنگەندەك ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا تۇپراقنى، جېنىدىن ئەزىز بولغان مېھرىبان ئاكىسىنى يادىدىن چىقارغىنى يوق. شۇڭا پۈرسەت تېپىپ ھاياتىنىڭ خەۋپىكە ئۇچرىشىغا قارىماي قېچىپ كەلدى، ئۇنىڭ قانداقتۇر مەقسىتى ئىككى بالىسىنى كۆزدىن يوقە- تىپ (پاكپاكىز) پېتى ئېرىنىڭ ئالدىغا بېرىش بولماستىن، ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن تۇپراققا پەقەت (ساق سالامەت)پېتى بېرىپ ئەزىز قېرىنداشى بولغان چىن تۆمۈر باتۇر بىلەن خۇشال - خۇرام جەم بولۇشتۇر. مەخ- تۇمسۇلانىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن يۇرتىغا بولغان چوڭقۇر مېھرىنى قانداقتۇر ئۆز ئېرى چىن تۆمۈر باتۇرغا بولغان ئايالىق مۇھەببەت دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قوي- ماقچى بولۇش، چۆچەكنىڭ تىل گۈزەللىكى، ئىدىيەۋى مەزمۇن گۈزەللىكىگە مۇخالىپ.

تېكە ئەپەندى «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008- يىللىق 3- سانىدا ئېلان قىلغان «چىن تۆمۈر باتۇر چۆچىكىدىكى ئالمىنىڭ سىرى» ماقالىسىدىمۇ ئالما جىنسىي مۇناسىۋەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئالما جىنسىي ئەزانى ئىپادىلەيدۇ، دېگەندەك بايانلىرى ئۇچرايدۇ، ئەنە شۇنداق بايانلار- دىن بىرنى كۆرۈپ باقايلى: «چىن تۆمۈر باتۇر ئالدى بىلەن ئالما ئارقىلىق ئۇنىڭ ئايال جىنىس ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. شۇنداقلا ئالمىنىڭ ئۇنىڭ خاس مۇل- كىگە ئايلانغانلىقىدىن ۋە ئۇنىڭ رەڭگىدىن ئالمىنى ئە- ۋەتكۈچىنىڭ ئۆزىگىلا تەئەللۇق بولغان ئايال ئىكەنلىك- نى تېخىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ».

مەختۇمسۇلانىڭ ئۇنىڭغا شۇنچە بېجىرىم ئالمىنى ئە- ۋەتكەنلىكىدىن بولسا ئۇنىڭ ھەمراھىنىڭ شۇ قەدەر پاك ۋە غۇبارسىز ئىكەنلىكىنى ۋە شۇنداقلا ھېچقانداق جىنسىي پاراكەندىچىلىككە ئۇچرىمىغانلىقىنى ئۇقتۇرماقچى بولغانلىقىنى پەرەز قىلماقىمۇ ئانچە بەك تەسىمۇ ئەمەس. مەختۇمسۇلا شۇنچە بېجىرىم ئالمىنى ئەۋەتىش ئارقىلىق چىن تۆمۈرنىڭ ئۆزىنى كەچۈرگەن ياكى كەچۈرمىگەنلىك- نى بىلىپ باقماقچى بولغاندى. مەختۇمسۇلا ئالمىنىڭ بې- جىرىملىكىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۆزىگە ھېچكىمنىڭ چې- قىلمىغانلىقىنى كۆرسەتمەكچى بولغان (مەختۇمسۇلانىڭ با- لىلىرى ئۆلۈپ ئۇنىڭ باشقىلار بىلەن بىللە بولغانلىقىنىڭ بارلىق ئىسپاتلىرى تۇگىگەندى).

چىن تۆمۈر باتۇر بۇ سىمۇوللۇق مەنىلەرنى بىزگە ئوخشاش قىينىلىپ ئولتۇرماي تېزلا چۈشەنگەن ۋە ئۇنىڭ كۆڭۈل گۈمانلىرى بىردەمدە تارقاپ كۆز ئالدى يالىلدە يورۇپ كەتكەن.

ھېنىڭچە چىن تۆمۈرنىڭ ئەمالقىمۇ ئەسىردە بېشا رەتلىك تۇس ئالغان بولۇپ، ئەمەلدىكى كۆزنىڭ قارىغۇ- لىقىنى كۆرسەتمىسە كېرەك. يەنى مەختۇمسۇلانىڭ پەر-

هىزگە خىلاپلىق قىلىپ باشقا ئەر بىلەن بىللە بولغانلىقىدەك گۇماندىن ئىبارەت (ئەمالىق) بولسا كېرەك. ئۇ مەختۇمسۇلانىڭ سەللىمازا ۋە پاكلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن كۆز ئالدى يورىغان ۋە گۇمانى يېشىلگەن. مەختۇمسۇلا بولسا پەرھىزنىڭ چەكلىمىسىنى يەتكەن. دېمەك مەختۇمسۇلا چىن تۆمۇرگە ئەۋەتكەن ئالمىدا ئەنە شۇنداق نۇرغۇن مەنا سىڭگەن.

ئۇنداقتا ئالما قانداق بولۇپ مەيدانغا چىقتى؟ ئالما قانداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە؟ چۆچەكتىكى ئالما پەقەت ۋە پەقەت مەختۇمسۇلانىڭ ئاكسى چىن تۆمۇرگە ئەۋەتكەن يوللۇقىدىن ئىبارەت.

يىراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا خالتا ئەۋەتىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق قەدىمكى دەۋردىن تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلىرىمىزنىڭ بىرى، بىز ھەتتا بىر سقىم كىشمىش، بىر نان، قاق قاتارلىقلارنى ئەۋەتىش ئارقىلىقمۇ يىراقتىكى تۇغقان، بۇرادەرلىرىمىزگە بولغان سېغىنىش، مېھر-مۇھەببەتنى ئىپادىلەيمىز، خالتا قىلىپ ئەۋەتىلگەن نەرسىنىڭ ئېسىل - ناچارلىقى ياكى مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماي-مىز. خالتا ئەۋەتىش ئۇرۇق-تۇغقانلار ئوتتۇرىسىدىكى مېھر-مۇھەببەتنى كۈچەيتىپ تۇغقاندارچىلىق رىشتىنى كۈچەيتىدىغان ۋاستە، چىن تۆمۇر باتۇر چۆچىكىدىكى ئالما قانداقتۇر تېكە ئەپەندى ئېيتقاندەك مەختۇمسۇلانىڭ پاكلىقىنى ئىسپاتلايدىغان سىمۇوللۇق مەناغا ئىگە بولماستىن بەلكى مەختۇمسۇلانىڭ ساق-سالامەتلىكىنىڭ، تىرىكلىكىنىڭ نىشانى.

چۆچەكتە پادىچى قولىدىكى ئالمىنى:

ئالمىتۇيارنىڭ ئالمىسى،

مەختۇمسۇلانىڭ خالتىسى.

مەختۇمسۇلا بولمىسا،

قايىدىن كېلۈر خالتىسى.

دېگەن قوشاقنى ئېيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېغىر جۇدالىق دەستىدىن قايغۇ يۇتۇپ قارىغۇ بولۇپ قالغان چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ كۆزلىرىگە سۇركىۋېدى چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ كۆزلىرى ئېچىلدى ۋە دەرھال بېرىپ مەختۇمسۇلانى تاپتى.

دېمەك، بۇ يەردە تېكە ئەپەندى قىياس قىلغاندەك ئالما ھەققىدە ئارتۇقچە تەھلىل قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق. چۈنكى، ئالما چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ قولىغا تېگىشى بىلەن تەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ھەممە نەرسە ئايدىڭلاشتى.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە باش قەھرىمان تۇرلۇك - تۆمەن قېينىچىلىقلارنى يېڭىپ ئاخىر مۇرادى ھاسىل بولۇپ، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشكەنلىكتەك ۋەقەلىكلەر بىلەن خۇلاسىلىنىدۇ.

ئەگەر چىن تۆمۇر باتۇر ھەقىقەتەن قارىغۇ بولۇپ قالغان بولسا ئۇلار ئاكا - سىڭىل جەم بولغان تەقدىردىمۇ چۆچەك تراگېدىيە تۈسىنى ئېلىپ قالغان بولاتتى. بۇ نۇقتىنى چۈشىنىپ يەتكەن چۆچەكنى ئىجاد قىلغان ئەقىللىق ئەجدادلىرىمىز مەختۇمسۇلانىڭ خالتىسى بولمىش ئالمىنى ئىلاھىي قۇدرەتكە، سىرلىق كارامەتكە ئىگە قىلىپ، چىن تۆمۇر باتۇرنىڭ كۆزلىرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە مەركەزلىك ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، بۇركۈت پېيى، ئاتنىڭ يايلى، ياكى چاچ قاتارلىق نەرسىلەر باش قەھرىمانىنىڭ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىدۇ، مۇشكۈلىنى ئاسان قىلىدۇ. چىن تۆمۇر باتۇر چۆچىكىدىكى ئالما تېكە ئەپەندى دېگەندەك جىنسىي مۇناسىۋەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولماستىن، مىللىتىمىزنىڭ تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولمىش باغۋەنچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى، شۇنداقلا ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق رىشتىنى ئۇلايدىغان سۆزغا بېرىش ئەنئەنىسىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر. تېكە ئەپەندى «چىن تۆمۇر باتۇر چۆچىكى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش»، «چىن تۆمۇر باتۇر چۆچىكىدىكى ئالمىنىڭ سىرى»، «ئالتۇن كەشلىك قىز» بىر قاتار ماقالىلەردە مەزمۇنى ساغلام چۆچەكلەرگە جىنسىيەت نۇقتىسىدىن پىكىر يۈرگۈزۈپ چۆچەكلەردىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنغان. بۇ ئۆز قاراشلارنىڭ يۇقىرىقى چۆچەكلەرنىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى، چۆچەكتىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىغا كەلتۈرىدىغان سەلبىي تەسىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. نەچچە ئەسىر - پاراسەتنىڭ، مەنىۋى مىراسلىرىمىزنىڭ جەۋھىرى بولغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆرنەكلىرىمىز تۇغرۇلۇق قەلەم تەۋرەتكەندە سالماق بولۇشنى تەۋسىيە قىلىمەن.

(ئاپتور: قومۇل شەھىرىدىن)

خەلق سەنئەتكارلىرىنى قوغداش غەيرىي ئاغزاكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسى

ئەخمەتجان ئىگەمبەردى

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى كارۋان كولدۇرمىلىرىدىن تەڭكەشلىكىدە راۋاجلانغان يېپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجى، ئۇ پۈتكۈل ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ سەنئەتكارانە جۇلاسىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان نۇرلۇق ئابىدە. بىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرغانسېرى ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى مەركەز قىلغان رايونلارنىڭ يەرلىك سەنئەملىرى، يۇرتلارىنىڭ مۇقاملىرى ۋە مەشرەپلىرىگە بېرىپ تاقىلدۇ. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى رەتلەش جەريانىدا مەيلى مۇقام ئۇستازى خانىش ئاماننىساخان دەۋرىدە بولسۇن ياكى ئازادلىق دەۋرىدە سەيپىدىن ئەزىزى، قاسىمجان قەمبىرى، ۋەن تۇڭشى قاتارلىقلارنىڭ مۇقامشۇناس تۇردىئاخۇن ئاكا ئارقىلىق رەتلەنگەن ئون ئىككى مۇقامى بولسۇن ۋە ياكى 80 - يىللاردىن ھازىرغىچە رەتلىنىۋاتقان، مۇقام ۋە

مۇقاملارنىڭ CD، VCD، DVD لېنتىلىرىنىڭ ئىشلىنىشى بولسۇن مۇقاملارنىڭ چالا ۋە ئېنىق بولماي قالغان قەسىملىرىنى شۇ خىل مۇقامنىڭ تېمىسى، تېكىستى، كۈي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ھەرقايسى يۇرت يەرلىك مۇقاملىرى ۋە خەلق ناخشىلىرى، خەلق مەشرەپلىرى، سەنئەملىرى ئاساسىدا تولۇقلىغان. مەسىلەن: ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئۇچىنچىسى بولغان سىگاھ مۇقامى ۋە توققۇزىنچىسى بولغان بايات مۇقامى بۇنىڭ جانلىق دەللىلى، دېمەك ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ يەرلىك مۇقاملىرى، خەلق ناخشىلىرى، خەلق مەشرەپلىرى، سەنئەملىرى ۋە ئەلنەغمىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان.

مەيلى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى بولسۇن ۋە ياكى يەرلىك مۇقاملار ۋە سەنئەم ئەلنەغمە مەشرەپلىرى بولسۇن ئۇنى ئورۇنداش ۋە ئىجرا قىلىشتا چوقۇم ئۇنىڭ ماھىر ئۇستىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئېيتايلۇق، مۇزىكا ئىلمىدىكى شاھانە ئەسەر تاۋارىخىي مۇسىقىيۇن دېگەن كىتابتا مۇزىكا ئىلمىنىڭ بىرىنچى پىرى خەرىز، ئىككىنچى پىرى فىساغۇرىسدۇركىم، ئۇچىنچى پىرى ئەبۇنەسىر فارابى، تۆتىنچى پىرى مەۋلانە ئەلى، بەشىنچى پىرى خوجەشەھابىددىندۇركىم، ئالتىنچى پىرى ئابدۇللا مەرۋازىددىن، يەتتىنچى پىرى ھەزرىتى مەۋلانە نۇرۇرىدىن ئابدۇراخمان جامى، سەككىزىنچى پىرى ھەزرىتى ئەمىر نىزامىددىن ئەلىشىر نەۋايى، توققۇزىنچى پىرى ئۇستاد مۇھەممەد خۇرەزىمدۇركىم، ئونىنچى پىرى مەۋلانە نەئىمان سەمەرقەندىدۇركىم، ئون بىرىنچى پىرى مەۋلانە ساھىب بەلخى ھەزرەتلىرىدۇر، ئون ئىككىنچى پىرى شەيخ سەفايى سەمەرقەندى، ئون ئۇچىنچى پىرى قېدىرخان يەركەندىدۇركىم، ئون تۆتىنچى پىرى ھەزرەتى پەھلىۋان مۇھەممەد كۆشتۆگۈردۇر، ئون بەشىنچى پىرى ھەزرىتى مەۋلانە لۇتفىدۇر، ئون ئالتىنچى پىرى ھەزرىتى يۈسۈف سەككاكى، ئون يەتتىنچى پىرى خانىش ئاماننىسا خېنىم دېيىلگەن. ئەگەر بىز مۇشۇ بويىچە راۋاجلاندۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرساق ئون ئىككى مۇقامنى بۈگۈنگە يەتكۈزۈپ دۇنيا ئەدەبىيات سەنئىتىنىڭ تارىم ۋادىسىغا كۆمۈلگەن ئالتۇن ئاچقۇچى بىلەن بىزنى خەيرلىك ئۇچراشتۇرۇپ ئون ئىككى مۇقام ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۇچۇن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئۇلۇغ مۇقام ئۇستازى تۇردىئاخۇن ئاكىنىمۇ ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئون يەتتىنچى پىرى دېيىشكە تامامەن ھەقلىمىز. چۈنكى « 2007-يىللىق جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا پىروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان ئەپەندى «مۇقام پېشۋاسى تۇردىئاخۇن ئاكا ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى» دېگەن ماقالىسىدا تۇردىئاخۇن ئاكىنىڭ ئەجدادىنى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ ئون ئۇچىنچى پىرى قېدىرخان يەركەندىگە ئاپىرىپ تاقايدۇ. دېمەك تۇنجى قېتىم تەمبۇر، بەربۇت، ئۇددىلارنى ياساپ چېلىشنى خەلقىگە ئۆگەتكەن خەرىزدىن تارتىپ تۇردىئاخۇن ئاكىغا قەدەر خەلق شادلىقىنى، غەم-قايغۇسىنى مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىپادە قىلىپ، جەڭ مەيدانلىرىدا، ئۇۋا مەيدانلىرىدا، تۇرلۇك مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە بۇ كۈي ۋە ناخشىلاردىن ناھايىتى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ كەلگەن. تۇردىئاخۇن ئاكا بولسا نەچچە ئەۋلاد مۇقام ئۆگىنىپ، مۇقام چېلىپ مۇقام ئىزباسارلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ، سوپى ئىشانلارنىڭ تەپسىرقىچىلىكى، زالىم، چىرىك گۇمىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تۇرلۇك تۇمەن زۇلۇم - سىتەملىرى ئىچىدە ئون ئىككى مۇقامدىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك جاھانناما مىنى بۈگۈنگە يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلدى. ئەگەر تۇردىئاخۇن ئاكىدىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك زاتنى قاسىمجان قەمبىرى، سەيپىدىن ئەزىزدەك خەلق رەھبەرلىرى بالدۇر بايقىمىغان بولسا، تەشكىل كۆكۈل بۆلۈپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ جايلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرمىگەن بولسا، ئۇنىڭ ئىلمىي ئىزدىنىشى ۋە ئىجادىيىتى ئۈچۈن

ۋاخ نورمال يېيىش، كىيىش، كۆتۈنۈش ۋە داۋالىنىش شا-
رائىتى ۋە يەنە سىرتقى جايلاردىكى ئۆزلىرىگە ئوخشاش
تىرىك شاھىتلار بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىپ ئۇنتۇلۇپ قال-
غانلىرىنى ئەسلۈبلىشىغا شارائىت ۋە پۇرسەت يارىتىپ بە-
رىشىمىز لازىم. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئاپتونوم رايون
ۋە بىر قىسىم ناھىيە، شەھەرلەر بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەر-
نى ئىشلەپ بىر قىسىم ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا
قويىدى. مەسىلەن، ئاۋات ناھىيەسى ھەممىدىن بۇرۇن
خەلق سەنئەتكارلىرىنى تۇرمۇش پۇلى بىلەن تەمىن
ئەتتى، ئارقىدىن مەكىت، مارالبېشى، قومۇل، تۇرپان،
يەكەن قاتارلىق ۋىلايەت، ناھىيە، شەھەرلەرمۇ تۇرلۇك
ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى يولغا قويۇپ ئۇلار ئۆچۈن
سورۇن تەييارلاپ بەردى. تۇرمۇش خىراجىتى تارقىتىپ
بېرىپ، تۇرلۇك سۇغۇرتىلارغا قاتناشتۇردى. ھەۋەسكار
ياشلارنى تەشكىللەپ ئۇلارغا شاگىرتلىققا بەردى. شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مۇقام ۋارىسلىرىنىڭ ئۇزۇلۇپ
قالماسلىقى ئۈچۈن يىلىغا نەچچە مىليون پۇل سەرپ
قىلىپ مۇقام ئۆمكىنى قۇردى، سەنئەت ئۇنىستىتۇتىدا
مەخسۇس مۇقام كەسپى سىنىپى ئاچتى، بولۇپمۇ يەكەن
ناھىيەسى مۇقام يۇرتى ئىكەنلىكى بولۇش سۈپىتى بىلەن
ئون نەپەر خەلق سەنئەتكارىغا ئىپىغا ئىگە تۆۋەن
تۇرمۇش پۇلى تارقىتىپ بەرگەندىن سىرت يەنە ناھىيە
مالىيەسىدىن ھەر بىر سەنئەتكار ئۈچۈن 400 يۈەن
تۇرمۇش پۇلى بېرىپ ئۇلارنىڭ قېرىغاندا كۆتۈنۈش جە-
ھەتتىكى غېمىنى پەسەيتتى.

شۇڭا خەلق سەنئىتىنى قوغدايمىز، كېيىنكىلەرگە يەت-
كۈزىمىز دەيدىكەنمىز، ئاۋۋال خەلق سەنئەتكارلىرىنى
قوغدىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. قوغداش مۇنداق بىر قانچە
تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

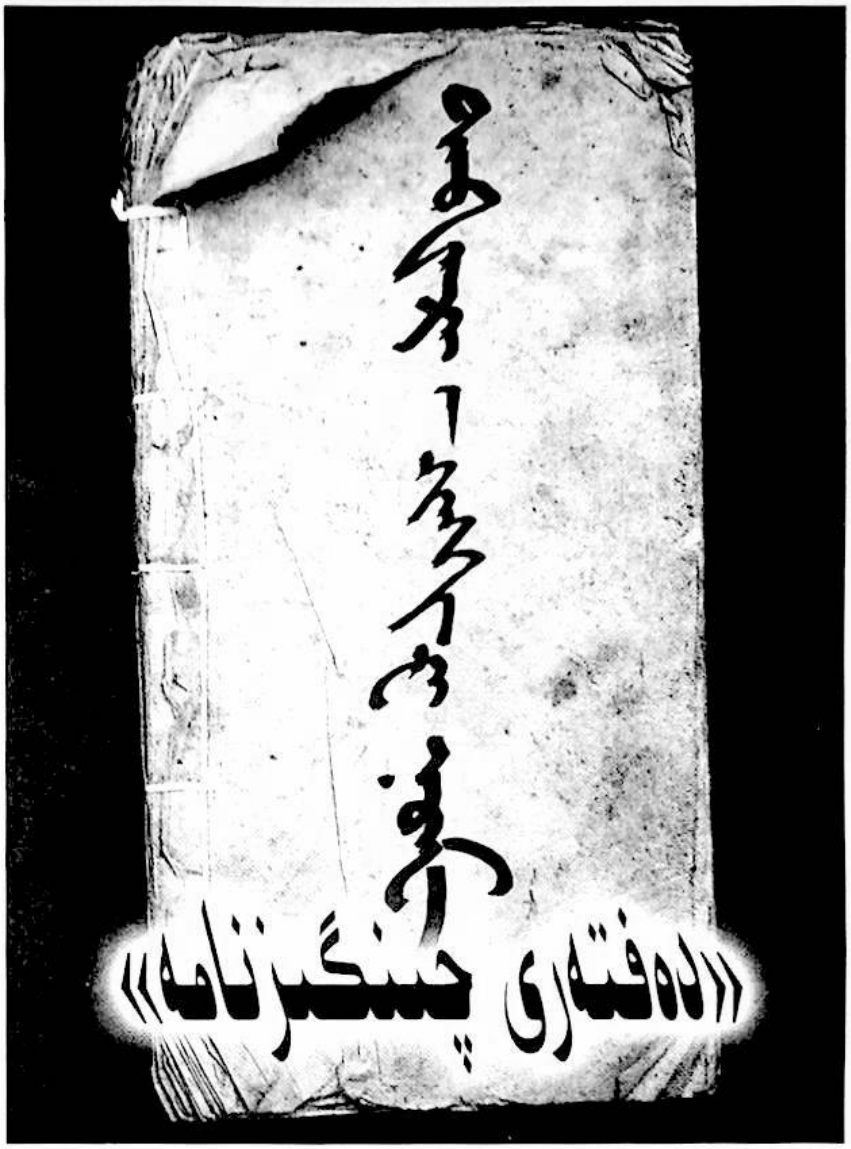
بىرىنچىدىن، خەلق سەنئەتكارلىرىنى داۋالىنىش،
تۇرمۇش، كۆتۈنۈش، پاراۋانلىق جەھەتتە قوغداشنى يولغا
قويۇش كېرەك. يۇقىرى - تۆۋەن ئورتاق مەبلەغ چىقە-
رىپ ئۇلارنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلا-
غاندىن باشقا ئۇلارنىڭ داۋالىنىشىنمۇ كاپالەتكە ئىگە قىلە-
شى كېرەك. خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دېھقان-
چىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تارقالغان بولۇپ،
ئۇلارنىڭ مەجبۇرىي ئەمگەك ۋەزىپىسى كۆتۈرۈۋېتىلىشى
كېرەك. دېمەك بۇ ھەرگىزمۇ ئۇلارنى تەشكىلىنىڭ قوغدە-
شىنى ئۆز ئىچىگە ئالماستىن جەمئىيەتنىڭ ھەر تەرەپلىمە
تەرەپلىرىگە چېتىلىدۇ. شۇڭا ئاشۇ قىممەتلىك بايلىق ھې-
سابلىنىۋاتقان خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ھەر
بىر كىشى ئائىلە تاۋابىئاتلىرىمۇ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا، سا-
لامەتلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇلارنى قوللىشى كېرەك.

ئىككىنچىدىن، ئۇلارغا پائالىيەت قىلىدىغان سورۇن
ھازىرلاپ بېرىلىشى كېرەك. خەلق سەنئىتى خەلقتىن ئايە-
رىلسا ئۆزىنىڭ ھاياتي كۈچىنى يوقىتىدۇ. شۇڭا خەلق
بىلەن ئەڭ يېقىن بولغان سورۇن ھازىرلاپ بېرىشى، پائا-
لىيەت ۋاقتى، پائالىيەت ئورنى ۋە پائالىيەت خىراجىتىنى
كاپالەتكە ئىگە قىلىپ پائالىيىتىنىڭ توختاپ قېلىشىنىڭ ئال-
دىنى ئېلىش كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، ۋارىسلارنى تەربىيەلەش خىزمىتىنى
چىڭ تۇتۇپ ئىشلەش كېرەك. ئادەمنىڭ ئۆمرى چەكلىك
بولىدۇ. ئۇنى ھەرقانچە ئۇزارتقىلى بولغان بىلەن ئۇ
ھامان بۇ دۇنيادىن كېتىدۇ. قېرىغانچە ئېسىدىن، ئىقتىدا-
رىدىن قالىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەقلي ھوشى بار ۋاقتىدا
چوقۇم ئۇلارغا مەلۇم ساندا شاگىرت بېرىپ، ئۇلارنىڭ
ئىزىنىڭ ئۆچۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. ھەر
قايسى كەسپي مەكتەپلەر پات-پات خەلق سەنئەتكارلىرى-
نى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلاردىن ماھارەت تەربىيەسى ئېلىشى
كېرەك. بۇ شاگىرت تەربىيەلەش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى-
نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چېتىلىدۇ. مەسىلەن، مۇقام،
يەرلىك سەنەملەر، ۋاھىزلىق، ياخشىلىق، پەر ئويىنتىش،
خەلق ئويۇنلىرى ھۇنەر-كەسپىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆتىنچىدىن، مۇزېي، ئارخىپخانا قۇرۇش، خەلق
سەنئىتى ۋە باشقا ۋەسىقىلەرنى ساقلاپ قالىمىز دەيدىكەن-
مىز، چوقۇم سەنئەتكارلارنى قوغداش بىلەن خەلق سەنئى-
تى ۋە باشقا ۋەسىقىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھۆججەت - ماتې-
رىيال، سۈرەت، رەسىم ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملارنى
يىغىپ ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىمىز ۋە بۇ ھەق-
تىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشىمىز كېرەك. نۆۋەتتە
مەملىكىتىمىز خەلق سەنئەت ۋارىسلىرىنى تۇرغۇزۇپ
ئۇلارغا گۈۋاھنامە تارقىتىپ بەردى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-
تونوم رايونمۇ تەربىيەلەش سارايلىرىنى، تەرەققىيات ئو-
رۇنلىرىنى ئارقىمۇ-ئارقا قۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك مۇقام ۋە
باشقا خەلق سەنئىتىنىڭ يېڭى باھارى يېتىپ كېلىش ئالدە-
دا تۇرۇۋاتىدۇ، شۇڭا كەلگۈسىدە خەلق سەنئەت مىراسلە-
رى تېخىمۇ راۋاجلانغۇسى.

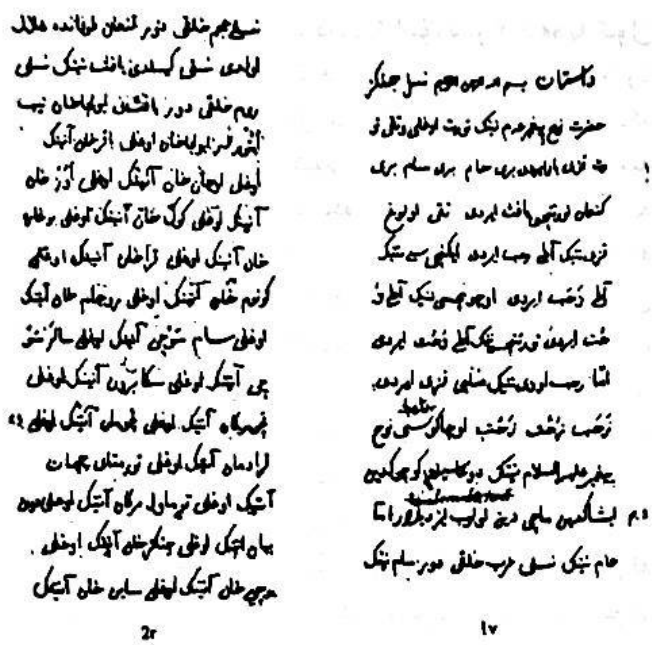
(ئاپتور: يەكەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا)

«دەفتەرى چىنگىزنامە» — چىنگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەققىدىكى ئېپوس خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ، دەسلەپ ئېدىل (ۋولگا) دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تاتارلار ئارىسىدا ئىجاد بولغان. كېيىن يەنى 17 ـ 18 ـ ئەسىرلەردە چاغاتاي يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن. ھازىر بۇ ئەسەر ئۇيغۇرائىنانىڭ يېڭى سىمفونىيە شەھىرىگە قاراشلىق كۇتۇپخانىدا ساقلانماقتا. ئەسەر «فىسلى داستانى نەسلى چىڭگىز»، «فسل فى بەيانى داستان ئاقساق تېمىر»، «فەسل فى بەيانى داستانى ئىسا ئوغلى ئامەت»، «فەسل فى بەيانى داستانى ئېدىگە بىي»، «فەسل فى بەيانۇل مەجالس ۋەل مەكان»، «فەسل فى بەيانى داستانى نۇت تەرىخ» دېگەندەك بابلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەر بىر بابتا ئوخشىمايدىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ۋەقەلەر، شەخسلەر ۋە قىسمەن ئۆرپ-ئادەتلەر رىۋايەت قىلىنغان. ئالايلۇق، بىرىنچى بابتا چىنگىزخاننىڭ نەسل-نەسەبى، يىلقىلىرىغا باسىدىغان ئەن-تامغىلىرى، تۇتقان قۇشلىرى ۋە دەرەخلىرى بايان قىلىنغان بولسا، كېيىنكى بابلاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاقساق تۆمۇر ۋە ئالتۇن ئوردىنىڭ بەزى بەگ-خانلىرى بايان قىلىنغان. ئەسەر قويۇق ئېپوس تۇسىگە ئىگە بولسىمۇ، موڭغۇللار-نىڭ، جۈملىدىن چىنگىزخاننىڭ تارىخىنى، ئۇنىڭ تۇركي قەۋملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت-ئالاقىلىرىنى، يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئەن-تامغىلىرىنى، تۇتقان قۇشلىرىنى، شۇنداقلا 16 ـ 18 ـ ئەسىرلەردىكى ئوغۇز-قىپچاق تىللىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىگىلىشىمىزچە بۇ ئەسەر چەت ئەللەردە ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن خېلى بۇرۇنلا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىزگە بىر قەدەر تونۇشلۇق بولغىنى موڭغۇلىيە دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى قارىمىقىدىكى چەت ئەل تىللىرى ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى بادامىن ئاززايا ئەپەندىنىڭ «دەفتەرى چىڭگىزنامە ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق مەخسۇس ئەسىرىدۇر. بۇ ئەسەر 2006 ـ يىلى ئۇلانباتۇردا نەشر قىلىنغان بولۇپ، كىرىش سۆز ۋە مۇقەددىمىدىن باشقا ئۇچ بابقا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى باب «دەفتەرى چىنگىزنامە»نىڭ تېكستولوگىيىسى بولۇپ، ئەسەرنىڭ لاتىنچە تىرانسكرىپتسىيىسى، مەنەن ۋە سۆزمۇسۆز تەرجىمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىككىنچى بابتا ئەسەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى شەرھىلەنگەن؛ ئۈچىنچى بابتا بىر قىسىم سۆز ۋە گراممىاتىكىلىق ھادىسىلەرگە ئىزاھات بېرىلگەن ھەمدە ئىندېكس ۋە قوليازمىنىڭ فاكسىمىلى بېرىلگەن.

بىز ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ، تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، بادامىن ئاززايا ئەپەندى پايدىلانغان نۇسخىغا، يەنى ۋېنگرىيىلىك ئالىم ماربيا ئۇيانىك ۋە ئا. ئۇسمانوۋلارنىڭ تىرانسكرىپتسىيىسىگە ئاساسەن، بۇ ئەسەرنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۆۋەندىكىچە تۈزۈپ چىقتۇق:

سەرنىلىك ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىرانسكرىپىتسىيىسىنى ئېلان قىلدۇق. ئۇيغۇرچە تىرانسكرىپىتسىيىسىنى بېرىشتە ئەسەرنىلىك فاكسىملىرىدىن مۇڭاپىق پايدىلاندۇق ۋە چۈشۈپ قالغان، قوشۇلۇپ قالغان ھەمدە مۇڭاپىق بولمىغان بەزى جايلىرىنى تولۇقلاش ھەم تۈزىتىشكە تىرىشتۇق. ئالايلۇق، بادامىن ئاززايانىلىك تىرانسكرىپىتسىيىسىدە «بىسمىللاھىر رەھمىم» (38-بەت) بولۇپ قالغان. بىز ئەسەرنىلىك فاكسىملىغا ئاساسەن «بىسمىللاھىر رەھمانىررەھىم» دەپ تۈزەتتۇق. بادامىن ئاززايانىلىك تىرانسكرىپىتسىيىسىدە «دەفتەرى چىنگىزنامە فەسلى داستانى نەسلى جىنگىز» (38-بەت) بولۇپ قالغان. بىز ئەسەرنىلىك فاكسىملىغا ئاساسەن «نەسلى چىنگىز» دەپ ئۆزگەرتتۇق، يەنى فاكسىملدا يوق يەرلىرىنى چىقىرىۋەتتۇق ۋە بەزدە «چىنگىز»، بەزدە «جىنگىز»، بەزدە «كۆرلەۋىچ»، بەزدە «كۆرلەۋىچ» دەپ ئىككى خىل تىرانسكرىپىتسىيە قىلىنغان سۆزلەرنى «چىنگىز» ۋە «كۆرلەۋىچ» دېگەن شەكىلدە بىرلىككە كەلتۈردۇق. شۇنداقتىمۇ بۇ تىرانسكرىپتسىيىنى سەۋەنلىكتىن خالى دېيەلمەيمىز. ئەگەر مۇڭاپىق بولمىغان جايلار كۆرۈلسە، ئوقۇرمەنلەرنىلىك ئەسەرنىلىك فاكسىملىغا قاراپ، تۈزىتىپ پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئەسەر تىلىنىلىك ئۇيغۇر تىلى بىلەن ناھايىتى زور ئورتاقلىقلارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىلىك ئۇيغۇرچە يەشمىسىنى بەرمەي، پەقەت بىر قىسىم سۆزلەرگە تېگىشلىك ئىزاھات بەردۇق.

«دەفتەرى چىنگىزنامە»

داستان، بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم. نەسلى چىنگىز. ھەزرەتى نۇھ پەيغەمبەرنىلىك تۆرت ئوغلى ۋە تاقى① تۆرت قىزى بار ئىدى، بىرى ھام، بىرى سام، بىرى كەنئان، تۆرتىنچى يافەس ئىدى. تاقى ئۇلۇغ قىزنىلىك ئاتى رەھەب ئىدى، ئىككىنچىسىنىلىك ئاتى زەھەب ئىدى، ئۈچۈنچىسىنىلىك ئاتى زۇھۇت ئىدى، تۆرتىنچىدىنىلىك ئاتى زەھۇت ئىدى. ئەمما رەھەب ئۇزۇنىلىك سۇلىبى قىزى ئىدى. زەھەب، زۇھۇت، زەھۇت ئۈچەگۈسى ② نۇھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىلىك دۇئاسىيلە ③ كۆچكەدىن، ئىشەكەدىن، ماچىدىن ئولۇپ④ ئىردىلەر. ئەمما ھامنىلىك نەسلى ئەرەب خەلقىدۇر، سامنىلىك نەسلى ئەجەم خەلقىدۇر، كەنئان تۇفاندا⑤ ھەلاك ئولدى، نەسلى كېسىلدى⑥. يافەسنىلىك نەسلى رۇم خەلقىدۇر. يافەسنى ئابۇلجاخان تېپ ھەم ئايتۇلار⑦. ئابۇلجا خان ئوغلى باقىر خان، ئانىلىك ئوغلى ئوجان خان، ئانىلىك ئوغلى ئەۋەز خان، ئانىلىك ئوغلى كۆك خان، ئانىلىك ئوغلى بوغاراخان، ئانىلىك ئوغلى قارا خان، ئانىلىك ئوغلى كۈنۈم خان، ئانىلىك ئوغلى رۇجام خان، ئانىلىك ئوغلى سام ساۋچى، ئانىلىك ئوغلى سالار ساۋچى، ئانىلىك ئوغلى سەگە-بېرۇن، ئانىلىك ئوغلى قاچۇ مەرگەن، ئانىلىك ئوغلى قاچۇ-مان، ئانىلىك ئوغلى قارا دۇمان، ئانىلىك ئوغولى تۇرۇمتاي چەچەن، ئانىلىك ئوغلى تۇمائۇل مەرگەن، ئانىلىك ئوغلى دۇيىن بايان، ئانىلىك ئوغلى چىنگىز خان، ئانىلىك ئوغلى يۆچى خان، ئانىلىك ئوغلى سايىن خان، ئانىلىك ئوغلى سارتاق خان، ئانىلىك ئوغلى بۇرتاق خان، ئانىلىك ئوغلى تۇغالى خان، ئانىلىك ئوغلى توقتوغا خان، ئانىلىك ئوغلى ئۆزبېگ خان، ئانىلىك ئوغلى جانىبەك خان، ئانىلىك ئوغلى بېردىبېگ خان، ئانىلىك ئوغلى شىباق خان، ئانىلىك ئوغلى مۇرتەزا خان، ئانىلىك ئوغلى كۈچۈم خان، ئانىلىك ئوغلى ئەلى خان، ئانىلىك ئوغلى ئارسلان خان، ئانىلىك ئوغلى بۇرھان سۇلتان، ئەمما بۇرھان سۇلتان ئۇرۇس

① يەنە، تېخى ② ئۈچىسى ③ دۇئاسى بىلەن ④ بولۇپ ⑤ توپاندا ⑥ ھالاك بولدى ⑦ دەپمۇ ئاتايدۇ.

قولۇندا ① ھەبس ئولۇپ ②، مۇرتەد بولدى. نائۇزۇ بىللاھۇ تەئالا، ئەمدى چىڭگىز خاننىڭ دەفتەرىن③ ئەۋۋەل باشىدىن سۆيلەيدىلىك④. ئەۋۋەل باشى ناغاچى بابالارىنىڭ سۆيلەيدىلىك. ئەۋۋەل زاماندا، ئاق دېڭىزنىڭ ئىچىنىدە مالتا دېگەن شەھەر بار ئىدى، ئول شەھەر خانىنىڭ ئاتى ئالتۇنجان دېگەن ئىدى، خانىشىنىڭ ئاتى كۆرلەۋۈچ دېگەن ئىدى. ئول ئېكى پادىشاھدىن بىر قىز تۇغدى، قىزنىڭ ئاتى ئۇلەمالىك كۆركلى ئاتادىلار، تاقى ئاۋغا، كۇنگە كۆرگۈزمەدىلەر، قىرىق قولاچ تاش سارايدا قويدىلار. ئەمما كۆركى ئانداغ ئىدى⑤، كۇلسە قۇرۇ ئاغاچغا⑥، ياپراق بىتەر⑦ ئىدى، تاقۇر يېرگە باقسا، ئۆلەن بىتەر ⑧ ئىدى، ساچىن تاراسا، يىنچۇ⑨ تۆكۈلۈر ئىدى، تۇكۈرسە، ئالتۇن. كۇموش بىتەر ئىدى. ئەمما دۇنيادا بىر ئارتۇق تۇغموش جان ئىدى، قاشىندا دايەلەرى ⑩ بار ئىدى. ئۆزىنە ياقىن دايەسىنىڭ ئاتى ئوردا خان دېگەن ئىدى. كۇنلەردە بىر كۇن بالىق بولغاندىن سوڭ⑪ ئايتىدىكىم، ئەي ئوردا خان، سەن بۇ سەيرايدىن چىقارسەن تاشقارۇ، نە كۆرەرسەن دېدى. ئەمما دۇنيا دېگەن بۇ سەرايمۇدۇر يا ئۆزگە يىرده بۇ سەرايدىن باشقا بارمىدۇر، يا ئوشبۇ سەراي ئىچمۇدۇر دېدى. ئوردا خان ئايدى، دۇنيا دېگەن تاشقارۇ، كېلىڭ جىھاندۇر دېدى. ئەمما كۇن دېگەن، ئاي دېگەن نەرسە بارىدۇر، دۇنيانىڭ رەۋشەنلىغى ئانىڭ بىرلەدۇر دېدى. ئاندىن ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، ئەي ئوردا خان، سەن ماڭا ئول نەرسەلەرنى كۆرگۈزگىل دېدى. ئوردا خان ئايدى⑫، سەن كۆرسەڭ ئۆلەرسەن دېدى. يەنە ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، ئۆلسەم ئۆلەيىن، كۆرگۈزگىل دېدى ئىرسە، تەرەزۇنى ئاچىب ئىيەبەردى ئىرسە⑬، كۇن يارۇقى ئەۋگە⑭ كىردى. ئۇلەمالىك كۆركلى ئانى كۆردى، ھۇشى كېتۇب ئۆلە قالدى. دايەلەرى خانغە بارىب ئايتۇرمىز دېپ يىغلاشىب ئوتۇردىلار. بىر كۇن بولغاندىن سوڭ ئىسىن يىسىدى⑮، دايەلەررى سەۋىنۇشۇپ⑯، ئوڑە تۇردىلار، تاقى ئايدىلار، نە كۆردۇڭ ئاندا؟ ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، بايىغى كۆرگەن كۇندىن قۇرساغىما بالا بولدى، ئېمدى ئاتامغا نە دېب ئايتۇرسىز؟ ئەمما ئول ئالتۇن خان ئۆزى ۋاقت ۋاقت كەلىب، قىزنى كۆزەتۇرغان ئىدى. ئالتۇن خان بىر كۇن قىزدىن كۆرمەككە كېلدى ئىرسە، كۆرەر كىم، ھامىلە ئولۇبدۇر. قىزدىنە ئايدى⑰، ئەي قىزىم، بىتۇنگە سىپكىل⑱ تۇشۇبدۇر، نە بالا بولدى؟ دېدى. يەنە ئۆزى قازغۇ⑲ بىرلە ئەۋگە كەلدى. ئايدىكىم⑳، ئاھ كۆرلەۋۈچ، ئېكىمىز ھەلال جىفت بولغەلى مۇنداي ئۇيات ئىش كەلگەنى يوق ئىراى، قىزىمىزگە بىر بالا بولۇبدۇر، نە قىلسە بولۇر دېدى. ئاندا كۆرلەۋۈچ ئايدى، ئېمدى مۇنى بۇ يەرگە، بۇ يۇرتغا بېرىپ بولماس. ئانىڭ ئۇچۇنكىم، ئادەم ئوغلى شەيتان بىرلە بارابەردۇر، كۆب سۆزلەر، كۆب ئاۋازلار چىقار دېدى. ئېمدى ئەيلە ئولسا㉑، گۆزەل كېمە بىرلە تۇن دېڭىزنىنە سالىب يىبەرەلىك㉒ دېدى. ئاندىن سوڭ كېمە تۇزدىلەر. قىرىق قىز قىرقىنى بىرلە، كۆك كۆگەرچىنى بىرلە㉓، ئالتۇن قۇزى بىرلە، تۇتى قۇشى بىرلە، سۆنمەس چىراغى بىرلە، تۇكەنمەس ئازۇغى بىرلە تۇرا تاغندان تۇن دېڭىزنىنە ئالتۇن كېمەگە سالىب يىبەردىلەر ۋە يەنە ئايدىلار، بىر نەسىلىگگە يولۇققاي دېپ. ئاندىن سوڭ بىر قاچ كۇن كېچتى ئىرسە، ئول ۋاقتىدا تۇرۇمتاي چېچەنىڭ ئوغلى تۇمائۇل مەرگەن دېگەن ئاتاسىنا ئاچى ئىرىدى㉔. ئېل تاشىنا چىقۇب ياتۇر ئىرىدى㉕، قاشىندا قىرىق كىشىسى بار ئىرىدى، ئىچىندە بىر قاراۋۇلچىسى بار ئىرىدى، شابا سوقۇر دېگەن تۇركمەن ئىرىدى. ماڭلايىندا بىر كۆزى بار ئىرىدى. بىر كۇن ئايدى، ئەي تۇمائۇل مەرگەن، ئالسداڭ㉖ بىر قارا كۆرۇنۇر دېدى. ئاندا تۇماڭۇل ئول نە قارادۇر دېدى. ئول شابا سوقۇر ئايدى، بىر ئالتۇن كېمەدۇر دېدى. بىر قارا تاۋدېگ قابات تۇرادۇر، ئۆتە كۆرۇرمەن دېدى، ئىچى سەنىڭ بولسۇن، تاشى مەنىم بولسۇن دېدى. ئول كېمە تاڭلا تۇش ۋاقتىندا كەلۇر بولغاي دېدى. ئاندىن تۇما ئول مەرگەن ئايدى، خوش، ئالاي بولسۇن دېدى. ئاندىن ئول كېمە تاڭلاسى كۇن تۇش ۋاقتىندا كەلدى، كۆردىلەركىم، بىر ئالتۇن كېمە تۇرۇر، ھىچ بۇزماغا يارۇ-

---

①قولىدا ②ئەسىر بولۇپ ③دەپتىرىنى ④ سۆزلەيلى ⑤شۇنداق گۆزەل ئىدىكى ⑥ قۇرۇق دەرەخقە ⑦ يوپۇرماق ئۇنەر ⑧چىمەن پۈتەر⑨ ئۇنچە ⑩ دېدەكلىرى، قۇللىرى⑪ بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ⑫ ئېيتتى ⑬ ئۆيگە ⑭ دېرىزىنى ئېچۈۋېتۈددى ⑮ ئېسىنى يىغدى ⑯ سۆيۈنۈشۈپ ⑰ قىزغا ئېيتتى ⑱ بېتىگگە سەپكۇن ⑲ قايغۇ ⑳ ئېيتتىكى ㉑ ئۇنداق بولسا ㉒ تۇن دېڭىزغا سېلىۋېتايلى ㉓ كۆك كەپتىرى بىلەن ㉔ ئاتىسىغا خاپا ئىدى ㉕ يۇرت سىرتىغا چىقىپ ياتاتتى ㉖ يىراقتىن.

غىن يۇنىن بىلمەيدىلەر① . ئاندا شابا سوقۇر تۇركمەن ئايدى، ئەي مەرگەن، ئاتىب بۇزغىل دېدى. ئاندىن تۇ-ماۋۇل مەرگەن ئايدى، تۇرۇ ئاتايۇنمۇ، قىيا ئاتايۇنمۇ② دېدى. شابا سوقۇر تۇركمەن ئايدى، تۇرۇ ئاتسالا، ئۇ-چىندە جانلىق نەرسە بولسا تېگەر بولغاي، قىيا ئاتىب بۇزغىل دېدى. خوش، ئالاي بولسا قىيا ئاتايۇن دېب③، ئوقىن ياغا

كەزلەپ④، تولدۇرۇپ ئانداغ ئاتتىكىم، كېمەنلىك ئۇچ تاختاسىن ئىرغىتىپ ئىيەبەردى. ئېمدى كېمەنى قىيا ئاتىب بۇزغانى ئۇچۇن، قىيات تۇمائۇل مەرگەن تېب ئايتۇلار. ئېمدى قىيات خەلقىنلىك ئەسلى تۇبى بۇلاردۇر. يەنە ئول كېمەنى بۇزغاندىن سوڭ ئۇلەمالىك كۆركلى چىقتى، قىرىق قىز قىرقىنى بىرلە، كۆك كۆرگەچىنى بىرلە، ئالتۇن قۇزى بىرلە، تۇتى قۇشى بىرلە، بارچەسىن تۇما-ئۇل مەرگەن ئالدى. كېمە تاشىن شابا سوقۇر تۇركمەن ئالدى. ئاندىن سوڭ تۇمائۇل مەرگەن ئول كېچە چادىر قۇرۇب، قىزنى ئالىب ياتۇر بولدى. ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، ئەي مەرگەن، بىزنى ساڭا تەگرى بېرگەندۇر، قا-چاندا بولسا مەن سەنىڭمەن، مەگەر بىر ئانچە كۇنگە سابر قىلسالا بولۇر ئېردى، قۇرساغىمدا بىر بالا باردۇر دېدى، ۋە لېكىن بۇ قۇرساغىمداغى بالا ئادەمدەن بولغان دەگۇلدۇر⑤، نۇردان، قۇياشدان پەيدا بولغاندۇر. ئاندا تۇمائۇل مەرگەن ئايدى، ئەي مەرگەن، ھەراينە كۆكدە يۇرۇگەن ئاق شونقار ئېردۇم، ئېمدى سىزنىلا قاراغاي-دېگ بويۇڭا قوندىم⑥، سىز ئېر كىشى، سىزگە كۆب قارۇ ئايتىب بولماس⑦ دېدى، ئەمما كۆڭلۇمنى قالدۇر-ماسالا بولۇر ئېردى دېدى. ئاندىن تۇمائۇل مەرگەن ئايدى، خوش، سەنىلا كۆڭلۇڭنى ھېچ قالدۇمازمەن تېدى. ئاندىن سوڭ ئول كېچە چادىر قۇرۇب ياتتىلەر، مۇرادلارى تابدىلەر. ئاندىن تۇمائۇل مەرگەن ئايدى، ئەي ئۇلەمالىك كۆركلى، بۇقۇرساغىڭداغى بالا قۇاشدىن، نۇردىن بولغانى چىن ئېرمىش⑧، ئادەمدىن بولغان بولسا، قىز بولماس ئېردىلا دېدى. سۆيۇكلىگى ئارتۇق بولدى، ئاندىن ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، ئەي مەرگەن، سەن ماڭا ئىشەنمەسمۇسەن، مەن ئۆمرۇمدە ئېر يۇزۇن⑨ كۆرگەنىم يوق ئېردى، بۇ كۇن، بۇ كېچە سەنى كۆردۇم دېدى. ئاندىن تۇمائۇل مەرگەن ئايدى، ئۇزى بۇۋاز، ئۆزى قىز⑩ ئۇرازلى ئېرگە تۇش بولسۇن⑪ دېدى، ئا-شۇقماقلىغىم ئول ئېردى⑫ دېدى. ئاندىن ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، مەنىم قەدىمنى ياخشى بىلگىل تېدى، ئاندىن تۇمائۇل مەرگەن ئايدى، ئەي ئۇلەمالىك كۆركلى، مەنىلا سەۋمەگىمنىلا نىشانى ئولدۇركىم، مەنىم

ئاغاچىم قاراغاي، ⑬
قۇشۇم شونقار،
ساچىن تاراغاي،
تامغام ئاچاماي

بولسۇن دېدى. ئول سەبەبدىن قىيات ئاچاماي تامغا دېب ھەم ئايتۇلار، سفاتى ئوشبۇلاردۇر⑭. ئاندىن بىر ئانچە كۇندىن سوڭ قۇرساقداغى بالا توغدى، ئانىلا ئاتى تەگرى بېرگەن دۇينىلقدۇر دېب دۇينى بايان ئاتا-دىلار. بىر ئانچا كۇنلەردىن سوڭ تۇمائۇل مەرگەنىلا ئاتاسى تۇرۇمتاي چېچەن ئۇلدى، تۇمائۇل مەرگەن ئاتا-سى يۇرتىنا⑮ بارىب ئولتۇردى، خان بولدى، خانلىقغا ئولتۇرغاندىن سوڭ ئۇلەمالىك كۆركلىدىن ئىككى ئوغۇل تۇغدى. بىرىسىن بۇدۇنەتاي، ئېكىنچىسىنى بېلگۇتاي ئاتا-دىلار. ئول ئېكى ئوغۇل تۇغغاندىن سوڭ ئۇلەمالىك كۆركلىنىلا كۆڭلى يامان بولدى. ئاندا تۇمائۇل مەرگەن ئايدى، ئۇلەمالىك كۆركلى، خەلق ئوغلى ئوغۇل تابسا سەۋىنۇر⑯، سەن نە ئۇچۇن ئوغۇل تابىب، كۆڭلۇڭ يامان بولۇر دېدى. ئاندا ئول ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، مەن بۇرۇنقى ئوغلۇم دۇينى بايان ئۇچۇن قايغۇ-رۇرمەن تېدى.

بۇلانغا ئىيەرگەن چېچەككە ئاۋنار، ⑰
دوڭغۇزغا ئىيەرگەن بالچىقغا ئاۋنار. ⑱
سەن خان ئوغلى دەگۇل سەن،
يۇرتغا لايىق دەگۇل سەن دېرلەر.

① بۇزۇشنىلا ئامالىنى بىلەلمەدى ②توغرىسىغا ئاتايمۇ، قىيىاش ئاتايمۇ ③ قىيىاش ئاتاي دېدى ④ بەتلەپ ⑤ ئەمەستۇر ⑥ قارىمايمەن ⑦ سىزگە كۆپ سەۋەپ كۆرىستىپ بولماس ⑧ راست ئىكەن ⑨ ئەر يۇزىنى ⑩ ئۇزۇلا ھاملدار بولسامۇ قىز ئىكەنسەن ⑪ ئىستىقبالىلىق ئەرگە ئۇچرىشلا كېرەك ⑫ ئارزۇيۇم شۇ ئىدى ⑬ چوقۇندىغان دەرىخىم قارىغاي ⑭ شەكلى ھۇنداق ⑮ ئاتىسىنلا يۇرتىغا ⑯ سۆيۇنەر ⑰ بۇلاڭغا بېرىلگەن گۇلدىن سۆيۇنەر ⑱ توڭگۇزغا بېرىلگەن پاتقاقتىن سۆيۇنەر.

ئۆز هالىن بىلمەسلەر،
كۆزى مالغا تويماسلار.
بۆتەنەتاي، بېلگۈتاي،
يۇرتقا لايىق ئېمەسلەر.

مەن ئارسلان بالاسى، ئىبرىدۇم، ساڭا كەلىب نە كۆردۇم دېگەيمەن دېدى. ئاندا تۇمائۇل مەرگەن خان ئايدى، خوش، نە ئېتمەگ قويماسەن① دېدى. ئۇلەمالىك كۆركلى ئايدى، سەن ئۆلسەڭ، يۇرتىڭنى ئوغلانلارڭ بۆدەنەتاي، بېلگۈتاي بىلەلەر، مەنىم نۇردۇن، قۇياش-دىن بولغان ئوغلۇم دۇيىن بايان ئۇچۇن قايغۇرۇمەن دېدى. ئېمدى بۇ ئېكى ئوغلۇم بۆدەنەتاي، بېلگۈتاينى قالماقا يىبەرگىل② دېدى. ئاندىن تۇمائۇل مەرگەن خان ئېكى ئوغلى بۆدەنەتاي، بېلگۈتاينى قالماقا يىبەر-دى، تاقى ئېكسىنە يەتشار③ نۆكەر قوشتى. ئولار قال-ماقدا بارىب، ماقام يۇرت تۇتدىلار، بىر يېردە تۇرىدىلار. ئېمدى قالماق تۆرەلەرنىڭ ئەسلى تۇبى بۆدەنەتاي، بېل-گۈتايدىندۇر. يەنە ئول ئېكەۋ كېتكەندىن سوڭ، بۇ دۇيىن بايانغا قىز ئالدىلار.

ئالتۇن خان نەسلىدىن يەتى سۇلتان بار ئېردى، ئانىڭ كىچىسى تۆلۈكلى دېگەن ئېردى، ئانىڭ قىزى ئا-لانغونى دۇيىن بايانغا ئالدىلار. يەنە ئول دۇيىن بايان بىرلە ئالانغوددن ئۇچ ئوغۇل تۇغدى، بىرىسىنىڭ ئاتى بودومجار، ئېكىنچىسىنىڭ ئاتى قاغىنجار، ئۇچۇنچىسىنىڭ ئاتى سالچۇد ئېردى. ئېمدى قىيات ئۇرۇغى بودۇنجار-دىن تۇرۇر، تاقى جاتاي خەلقىنىڭ ئۇرۇغى قاغىنجاردىن تۇرۇر، تاقى سالچۇت خەلقىنىڭ ئۇرۇغى سالچۇتدىن تۇرۇر. ئېمدى تۇمائۇل مەرگەن يىگىرمى يىل خانلىق سۇردى. ئاندىن دۇيىن بايان ئون توقۇز يىل خانلىق سۇردى، ئاندىن سوڭ دۇيىن بايان ئۆزى ئۆلەرىندەن ئۇچ كۈن بۇرۇن خەلقنى، بېگلەرنى يىيىب ئايدى، ئاھ ئەي، ۋاھ قالتاق خەلق ئوغلى بىلمىلەر، ئۆلۈمدەن ھېچ قۇرتۇلغۇمۇز يوق ئېرمىش، ئەجەل يېتىب كەلسە، دارۇ دەرمان بولماس ئېرمىش. مەن ئالغان خاتۇنۇم ئالانغو بىرلە بىرگە ئۆلەرمەن دېگەن ئېردىم، ئېمدى ئەجەل ئې-رىشدى، مەن ئۆلەرمەن، سىزلەر قالاسىز، ئېمدى سىز-لەرگە ئەي خەلق ئوغلى، ۋەسسىيەت سۆزۈم بولسۇن دېدى، بۇ مەندىن تۇغقان ئۇچ ئوغۇل بودۇنجار، قاغىنـ-جار، سالچۇد بۇلار يۇرت تۇتماغقا لايىق، ياخشى ئېر-مەسلەر دېدى. ئېمدى يەنە ئەي خەلق ئوغلى مەن ئۆلـ-گەندىن سوڭ، خاتۇنۇم ئالانغوغا تۇش تۆل بولۇب ئە-نەرمەن، ئاندا يۇرتقا لايىق ياخشى ئوغۇل پەيدا بولۇر دېدى. ئەي خەلق ئوغلى ھەراينە ئانى كۆتكەيسىز دېدى، ئېمدى يەنە بىلگۈم ئول بولۇركىم، مەن ئۆلگەن-دىن سوڭ كۇن بولۇب ئىنەرمەن، بۆرى بولۇب چىقار-مەن، ئاندىن مەنى بىلىڭىز دېدى. بۇ سۆزنى خەلايىقغە ۋەسسىيەت قىغاندىن سوڭ دۇيىن بايان دۇنيادىن ئۆتتى، كەتتى. ئەمما دۇيىن بايان دۇنيادىن ئۆتكەندىن سوڭ قالماقداغى ئېكى ئىنسى بۆدەنەتاي، بېلگۈتاي ئېشتىب

① قانداق ئىشقا تەينىلەيسەن ② ئۇۋەتكىن ③ يەنە ئىككىسىگە يەتتە نەۆكەر قوشۇپ بەردى

كەلتىلەركىم، ئاغامنز دۇيىن بايان ئۆلدى، جېنگەمنز ئالانغو تۇل قالدى تېپ، ئۆدۈرغە كەلدىلەر. ئوتۇز ئۇچ ملك نۆكەرلەرى بىرلە ئۆدۈرىن ئۆدۈلەدىلەر. يەنە بۆدە-نەتاي، بېلگۈتاي ئايدىلار، جېنگمنز ئالانغونىك قايغۇرا ئاغامنز كۆيۈگىندىن يامان بولۇب تۇرۇر دېپ، توپچات ئاتلارىن بىنۇب①، ئاۋ ئاۋلاي چىقتىلار، يايىر تاغىنا باردىلار، كېيىك ئارۇلادىلار. بىر كېيىكنى تىرىك تۇتۇب ئالىب قايتتىلار. ئانلار قايتىب كەلەتۇرغاندا، ئورماندان بىر قاۋم كىشىلەر چىقتىلار، بارىب يولۇقدىلەر، سوردىلار، ھەي، قايدىن كەلۇرسز، نە كىشىلەرسز؟ ئولار ئايدىلار، ھەي، بىزلەرنى سورساڭىز، قاتاي شەھرىدىن بوشۇب② كەلەمىز دېدىلەر. ئانلار ئايدىلار، سىزلەر ھەم كىملەرسز، نە كىشىلەرسز. بۇلار ئايدىلار، بىز قالماق خەلقىنىك تۆرەلەرى، بۆدەنەتاي، بېلگۈتاي بىز دېدىلەر. ئولار ئايدىلار، بىز ئۇچ ئايدىن بەرى بوشوب كەلەمىز، ئازۇغمىز تۈكەندى، ئاچمىز دېدىلەر. بىزگە رەھىم ئېتىب، بىر نەمە بەرسەڭىز، يا ئوشبۇ كېيىكنى بىزگە بەر-سەڭىز نە بولۇر ئېردى دېدىلەر. بۇلار ئايدىلار، ھەي، تۆرەلەرىڭىزدەن نە ئۇچۇن بوشدۇڭۇز، بىكرەك ئاچبو-لۇڭۇز دېدىلەر. ئۇلار ئايدىلار، تۆرەلەرىمز كۆچ قىلدى ③، زۇلۇملىق قىلدى، چىداماداۋق، بوشدۇق دېدىلەر. بۇلار ئايدىلار، خوش، ئالاي بولسا، دابۇ④ تىرىك كې-يىكنى بېرمەزمز دېدىلەر. ئانىك ئۇچۇن بىر تۇل قالغان جېنگەمز باردۇر، ئاغامز ئۆلگەنگە قاۋغۇدادۇر، ئاڭا ئۆ-يۇنگە ئالىب بارامز، كۆڭلى ئاچلسۇن دېدىلەر. ئانلار ئايدىلار، ئەي، يارانلار، يوق ئېرسە، بىزنىك بىر ئوغۇل بالامزنى ئالىڭىز، بىزگە بۇ كېيىكنى بېرىڭىز، بىز ئاج ئۆلمەيەلىك دېدىلەر. بۇلار ئولارغا قوينىك بىر بۇتۇن بېرىب، ئوغۇل بالاسن ئالدىلار. بۆدەنەتاي، بېلگۈتاي ئايدىلار، جېنگەمزگە، ئۆيۇنگە بۇ ياخشدۇر دېدىلەر، سەۋىندىلەر. ئول ئالغان ئوغۇلنىك ئاتى يالىن دېگەن ئېردى، ئانىك ئاتاسنىك ئاتى ماڭقاتاي بەي⑤ دېگەن ئېردى. ئاچلىقدان، دەرمانسزلىقدان ئول بەي ئوغلىنى بىر بۇتغا بېرىدىلەر. بۆدەنەتاي، بېلگۈتاي ئول ئوغۇلنى ئالىب كەلدىلەر. جېنگەمزنىك يىلقىسن باقىب، قىزىمزنى تۇتارغا بۇ ياخشى لايىق دېدىلەر. يالىننى كەلتۇرۇب، جېنگەسى ئالانغوغا تابشۇردىلەر. ئالانغو ئانىك تۇبىن ئەسلىن⑥ بىلىب، ياخشى ئاسرادى. ئاندىن سولك، بۆدە-نەتاي، بېلگۈتاي ئايدىلار، ئەي جېنگەمز، بىزگە رۇخسەت بېرگىل، بىزلەر قايتۇرمز، ئانىك ئۇچنكىم، بىز مۇندا كېلگەندىن سولك، تاڭغۇتدان ئېلچى كەلىبدۇر، ياماں خەبەرى بار ئېرمش، بىز قايتامز دېدىلەر. ئاندا ئالانغو ئايدى، ئاھ، ۋاھ، ۋاي، ئاي قايىن ئىنىلەردم بۆ-دەنەتاي، بېلگۈتاي، بىر ئانچا كۈنگە سابىر قىلساڭىز بولۇر ئېردى، ئانىك ئۇچۇنكىم، ئېمدى مەنىم بۇ ئۇچ ئوغلۇم بودۇنجار، قاغنجار، سالچۇت خەلقنى بىلمەس بولدىلار، زۇلم كۆچ قىلۇرلار، سۆزۇم تىڭشاماسلار. بۇلارغا ئاقىل ئۆگۈت بېرسەڭىز⑦ نە ئولا دېدى. بۆدە-نەتاي، بېلگۈتاي ئايدىلار، ئاي جېنگەمز، بىزنىك ئاقىل، ۋەسسىيەت، ئۆگۈتمىز ئولدۇركم، بۇ ئىنىلەردمىز ساڭا، تاقى بېگلەردىنە، تاقى ئېل ئولۇغلارىنا ئېمىن ئولالار، ياخشى تۇتالار. ئېمدى بىلىڭلەركم، ئوڭار يۇرتنىك نىشانى بېلگۈسى ئول تۇرۇر:

جاۋدان ئېلىن كۆب ئېتەر،⑧
قالا تۇبۇن ئور ئېتەر،⑨
دەرۋازەسن كېلىك ئېتەر.
جاۋ ئېلگە يات نۆكەرگە،
سررىنى ئايتماسلار.
ئۇلۇغلارىن تۆرگە كېچىرىب،⑩
كىچكىلەرىن خىزمەت قىلدۇرۇرلار.

يەنە بىلىڭلەركىم، ئۆڭمەس يۇرتنىك ⑪ نىشانى بېلگۈسى ئول تۇرۇر:

ئۆز يۇرتىن يامانلار كىشى يۇرتىن ماقتار،
ئۆز ئۇرۇغىن يامانلار كىشى ئۇرۇغىن ماقتار.
ئۆز ئاغاسن يامانلار كىشى ئاغاسن ماقتار.
ئۇلۇسى تۇرۇر كىچىسى سۆيلەر،⑫
ئاتاسى تۇتۇر ئوغلى سۆيلەر،
مسقىلچى بولۇر.

يەنە ئايدۇرلار:

يىرەن ئات⑬مىنگەن قىزىل يۇزلى ئوغلاندىن

① مىنپ ② قىپچىپ ③ بىسىم قىلدى ④ ماۋزۇ ⑤ باي ⑥ نەسىل - نەسەبنى ⑦ نەسىھەت قىلساڭلار ⑧ ياۋدىن يۇرتنى قوغدار ⑨ قەلئەنىك ئۇلىنى چىڭدار ⑩ چوڭلارنى تۆرگە چىقۇزۇب ⑪ سىلماس يۇرتنىك ⑫ چوڭى قىلىپ كىچىكى سۆزلەر ⑬ جىرەن ئات.

كېچەش سورغان ئول كىشى كىشى بولۇپ يۈرت كۆتمەس①، ئېل ئولماغان ئېل ئولسا، ئول ئېل ئېل ئولماس②، مال كۆتمەگەن مال كۆتسە، قۇۋ ئۆلەننى ئوتلادۇر③، قۇش چۈيمەگەن قۇش چۈيسە، قارغا بىرلە قاز ئالدۇرۇرمەن دېر④، كۆن كۆرمەگەن كۆن كۆرسە، كۆن ئېتۈكنى كىيمەن دېر، مال تابماغان مال تابسا، كەشنى كۆزگە ئىلمەن⑤ دېر. ئانگىتېگ تۆرە كۆتمەگەن تۆرە كۆتۈب، مالسىزلار مالللى بولۇب، بىزنىڭ بۇ ئىنسلەرىمزنى ئانداغ كىشىلەر ئازدۇرىب تۆرۈر دېدىلەر. ھەرايىنە بىلمەگەنلەر بىلۈرلەر، ئۆرگەنمەگەنلەر ئۆرگەنۈرلەر دېدىلەر. مۇنا دەللل سۆزدە ھەم باردۇر:

ئېتمەكچىدەن كېچەش سورماغىل⑥،
تېمىرچىدەن كېچەش سورماغىل،
قاسساپچىدان كېچەش سورماغىل،
كۆرگەن كۆرگەننى ئايتۇر،
كۆتەرگەن ئېتمەگىن ساتۇر.

ئېمدى تەگرىسىنە تەۋبە قىلدۇن، ئۇلۇغلاردىن، بېھلەردىن كېچەش سوردۇن، ئېمدى ۋەسىيەتىم، ئۆگۈتۈم، ئايتۇر سۆزىم مۇندان ئارتۇق يوقدۇر دېدىلەر. يەنە بۇ سۆزلەرىن ئەيتكەندىن سوڭ بىكدەنەتاي، بېلەۋتاي يۇرتلارىنا قايتتىلار. ئانلار قايتقاندان سوڭ بۇ ئۇچ ئوغۇل بودۇنجار، قاغنجار، سالچۇت ئاغالارىنىڭ ئۆگۈت ۋەسىيەت سۆزىن تۇتمادىلار، ئاناسىن سانغا سانامادىلار⑦، ئوڭماس بولدىلار⑧، ئېلكۇن⑨ بېگلەرە، يەنە خەلق ئوغلىنا، قىزىنا كۇچ ئېتە باشلادىلار⑩ بايلارىنىڭ ئايرى ئۆرگەچلى نار دېۋەسىن⑪، ئاياغى چالىش يورغاسىن، مۇينۇ ئۇزۇن ئارغاماغىن⑫، باتۇر يىگتلەر كىيەر كۇپەسىن⑬، ياخشى بېگلەرىنىڭ قىزلارىن ئالدىلار. بۇ ئىشكە خەلق ئوغلى كۆنمەس، چىداماس بولدىلار. جىبىلب كەلب، ئالانغوغا ئايدىلار، ئاھ، ئالانغو، بىزنىڭ ئېتمەز بىتىب، سۇيەكمەز قالدى، ئېمدى چىدار ھالمەز قالمادى دېدى. ئاندا ئالانغو ئايدى، ئاھ، ئەي، ۋاي، خەلق ئوغلى، ئانلار مەنىم سۆزىم تىڭشاماسلار، سىزلەرىنىڭ ھەم قەدرىڭىزنى ھەم بىلمەسلەر دېدى. ئاندا ئالانغو ئايدى، ئاھ، ئەي، ۋاي، خەلق ئوغلى، مەنىم ئېرىم دۇيىن بايان سىزگە ئايتمادىمۇ؟ مەن ئۆلگەندىن سوڭ تۇش تۆل بولۇب كەلۇرمەن دېمەدىمۇ؟ ئېمدى كەلۇر ۋاقت كەلگەندۇر، ئىرىش قالمىز بولسا، ئېر ئوغۇل بولغاي دېدى. ئاندا ئالانغودىن بۇ سۆزنى ئېغتىب، خەلق ئوغلى ساۋىنىدىلار، شاد بولدىلار، يەنە ئاندىن سوڭ، ئالانغونىڭ بۇ سۆزى ەلق ئاراسىدا مەشھۇر بولدى. دۇنياغا قاچان كەلۇر دېب ئانى كۆتەر ئېردىلەر. ئاندا ئالانغونىڭ ئۇچ ئوغلى بودونجار، قاغنجار، سالجۇد خالايقدىن ئېشىتتىلەر.

تەيارلىغۇچى: ئارسلان ئابدۇللا (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى)

①يۇرت سورالماس ②ئىتتىپاقسىز ئاۋام ئەل بولماس ③ مال باقمىغان مال باقسا ئۆلەننى ئوتلىتار ④ قۇش كۆندۈرمىگەن قۇش كۆندۈرسە، قاغا بىلەن غاز ئۇۋلايمەن دەر ⑤ كۆزگە ئىلمەس ⑥ نانۇيىدىن مەسلىھەت سورىمىغان ⑦ ئانىسىنى كۆزگە ئىلمىدى ⑧ جاھىللىق قىلدى ⑨ خالايىق ⑩ زۇلۇم قىلىشقا باشلىدى ⑪ بايلارنىڭ بىر ئۆركەشلىك نار تۆگىلىرىنى ⑫ ئايىغى يىنىك يورغىلىرىنى، بويى ئىگىز مىنەر ئاتلىرىنى ⑬ باتۇر يىگىتلەر كىيىدىغان كېتىم-كېچەكلەرنى

ئىستىقادۋە شەخسىي مەنپەئەت

تەۋپىق ھەكىم (مىسىر)

بىر توپ مۇرتىلار بىر تۇپ دەرەخنى مۇقەددەس روھ دەپ بىلىپ، دەرەخكە چوقۇنۇۋاتقانىكەن. بىر زاھىت بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق غەزەپلىنىپتۇ- دە، پالتىسىنى ئېلىپ بىرىپ دەرەخنى كېسىۋەتمەكچى بوپتۇ. ئۇ دەرەخكە يېقىن كەپتۇ. تۇيۇقسىز بىر شەيتان پەيدا بوپتۇ ۋە ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ:

ـــ ھەي، توختا! سەن نېمە سەۋەبتىن بۇ دەرەخنى كېسىۋەتمەكچى؟

ـــ چۈنكى بۇ دەرەخ كىشىلەرنى ئازدۇرۇۋاتىدۇ.

ـــ كىشىلەرنى ئازدۇرسا ئازدۇرمامدۇ، ئۇلار ئالدىنىۋەرسۇن!

ـــ ئۇنداق بولسا قانداق بولىدۇ؟ مېنىڭ ئۇلارنى يېتەكلەش مەسئۇلىيىتىم بار.

ـــ سەن كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىكتىن تولۇق بەھرىمەن بولۇشىنى توسۇما، ئۇلار نېمە قىلغۇسى كەلسە شۇنى قىلسۇن.

ـــ ئۇلار ھازىر ئەركىن ئەمەس، چۈنكى ئۇلار جىن- شەيتانلارنىڭ ئەپسۇنلىرىنى ئاڭلاۋاتىدۇ.

ـــ ئۇنداقتا سەن ئۇلارغا ئۆزۈڭنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاتماقچى ئوخشىمامسەن؟

ـــ مەن ئۇلارغا ئاللانىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاتماقچى.

ـــ مەن ساڭا بۇ دەرەخنى ھەرگىز كەستۇرمەيمەن!

ـــ مەنمۇ بۇ دەرەخنى كەسمىگۈچە ھەرگىز بولدى قىلمايمەن.

شۇنىڭ بىلەن شەيتان زاھىتنىڭ كېكىرىدىكىدىن ئاپتۇ، زاھىت شەيتانىنىڭ مۇڭگۈزىدىن تۇتۇۋاپتۇ. ئۇلار قاتتىق ئېلىشىپتۇ. زاھىت شەيتانىنى يېڭىپ يەرگە يىقىتىپتۇ، ئۇ شەيتانىنى مىنىپ تۇرۇپ:

ـــ مەن ساڭا ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قويمايدىغان بولسام، ـــ دەپتۇ.

شەيتان ھاسراپ تۇرۇپ:

ـــ مەن سېنىڭ مۇنچىلىك كۈچلۈك ئىكەنلىكىڭنى ھەرگىز ئويلىماپتىمەن. مېنى قويۇۋەت، نېمە قىلمەن دېسەڭ قىلۇەر، ـــ دەپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن زاھىت شەيتانىنى قويۇپ بېرىپتۇ. ئەمما قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن ھېرىپ كەتكەن زاھىتنىڭ دەرەخ كەسكۈچىلىكى قالماپتۇ، شۇڭا قايتىپ كېتىپ بىر كېچە ئارام ئېلىپ ئاندىن كەسمەكچى بوپتۇ.

ئەتىسى ئۇ يەنە پالتىسىنى ئېلىپ دەرەخ كېسىش ئۈچۈن مېڭىپتۇ. شەيتان بىردىنلا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن پەيدا بوپتۇ- دە ۋارقىراپتۇ:

ـــ بۇگۈنمۇ دەرەخ كەسكىلى ماڭدىڭما؟

ـــ مەن ساڭا بۇ دەرەخنى كەسمەي قويمايمەن دېمىگەنمىدىم؟

ـــ سەن بۇگۈنمۇ مېنى يېڭەلەيمەن دەمسەن؟

ـــ مەن ساڭا ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قويمىغۇچە بولدى قىلمايمەن.

ـــ خوش، ئەمسە كارامىتىڭنى كۆرسەت.

شەيتان زاھىتنىڭ كېكىرىدىكىدىن ئاپتۇ. زاھىت يەنە شەيتاننىڭ مۇڭگۈزىدىن تۇتۇۋاپتۇ. يەنە بىر پەس قاتتىق ئېلىشىش باشلىنىپتۇ. ئاخىر زاھىت شەيتانىنى يەنە يېڭىۋېتۇ. ئۇ شەيتانىنى يەرگە بېسىپ تۇرۇپ:

ـــ ھە، ئەمدى سېنىڭ يەنە دەيدىغان گېپىڭ بارمۇ؟ ـــ دەپتۇ.

ـــ مەن تەن بەردىم. سېنىڭ ھەيران قالغۇدەك كۈچۈڭ بار ئىكەن. مېنى قويۇپ بەر. سەن مېنى نېمە قىل دېسەڭ شۇنى قىلمەن، ـــ دەپتۇ شەيتان ھارغىن قىياپەتتە.

شۇنىڭ بىلەن زاھىت ئۇنى يەنە قويۇپ بېرىپ كەپسىگە قايتىپ كېتىپتۇ. زاھىت راستىنلا قاتتىق چارچاپ كەتكەچكە بىر كېچە قىمىر قىلماي يېتىپتۇ. تاڭ سۈزۈلۈپ كۈن چىققاندا، زاھىت يەنە پالتىسىنى كۆتۈرۈپ دەرەخنى كەسكىلى مېڭىپتۇ. بۇ قېتىممۇ شەيتان يەنە ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ تۇرۇپ:

— ھەي، سەن تېخىچە بۇ نىيىتىڭدىن يانمىدىڭمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— شۇنداق، مەن بۇ بالايىئاپەتنى يىلتىزىدىن قومۇ-رۇۋەتمىگۈچە ھەرگىز بولدى قىلمايمەن.

— سەنزە، مېنى ئۇ دەرەخنى كەسكىلى قويىدۇ دەمسەن؟

— يەنە ئېلىشقۇلۇق كەلسە كەل، يەنە مەغلۇپ بولۇپ بۇرنۇڭغا يەيسەن شۇ.

بۇ ئادەم بىلەن ئېلىشىشتا غەلبە قىلىشتىن ئۈمىد يوقتەك قىلىدۇ، - دەپ ئويلاپتۇ شەيتان كۆڭلىدە، - ئې-تىقادلىق ۋە غايىلىك ئادەمنى يېڭىدىغان بىرىدىنبىر چارە ھىيلە-مىكىر بولسا كېرەك.

شۇنداق قىلىپ ئۇ چىرايلىق ساختا تەبەسسۇم بىلەن تولمۇ يېقىنچىلىق قىلىپ زاھىتقا:

— ھېنىڭ سېنى بۇ دەرەخنى نېمىشقا كەسكىلى قوي-مىغانلىقىمنى بىلەمسەن؟ مەن پەقەت سېنى دەپلا بۇ دە-رەخنى كەسكىلى قويمىدىم. بۇ دەرەخنى كېسىۋەتسەڭ، بۇ دەرەخكە چوقۇنىدىغانلار ساڭا ئۆچمەنلىك قىلىدۇ، ساڭا قارشى چىقىدۇ. نېمىدەپ ئۆزۈڭگە ئاۋارىچىلىك تا-پسەن؟ بولدى قوي، بۇ دەرەخنى كېسىش نىيىتىڭدىن يانغىن. مەن ساڭا كۈندە ئىككى دىنار پۇل بېرەي، شۇنى خەجلەپ راھەتتە ياشىغىن، — دەپتۇ.

— ئىككى دىنار؟

— شۇنداق، ھەر كۈنى ئىككى دىنار بېرىمەن، ياس-تۇقۇڭنىڭ تېگىدىن ئالسالا بولىدۇ.

زاھىت بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن شاققىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ شەيتانغا قاراپ:

— دېگەنلىرىڭگە كىم گۇۋاھ بولىدۇ؟ — دەپ سو-راپتۇ.

— مەن قەسەم قىلىپ بېرەي، ۋەدەمدىن يانمايمەن.

— بولىدۇ، ئەمسە مەن سېنى سىناپ كۆرەي.

— شۇنداق قىل، كۆرۈپ باققىن.

شەيتان بىر قولىنى زاھىتنىڭ مۇرىسىگە قويۇپتۇ. ئىككىسى قول ئېلىشىپ ۋەدىلەشكەندىن كېيىن، زاھىت ئۆيىگە قايتىپتۇ.

دېگەندەك شۇنىڭدىن كېيىن زاھىت ھەر كۈنى يا-تۇقى تېگىدىن ئىككى دىنار ئالىدىكەن. بىر ئايغىچە شۇنداق بوپتۇ. ئەمما بىر كۈنى ئەتىگىنى زاھىت قولىنى ياستۇق تېگىگە تىقىپتىكەن دىنار چىقماپتۇ. چۈنكى شەيتان ئۇنىڭ ياستۇقى ئاستىغا دىنار قويمىغانىكەن، زاھىتنىڭ ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۆرلەپتۇ-دە، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ ھېلىقى دەرەخنى كېسۈۋېتىش ئۈچۈن يەنە يولغا چىقىپتۇ. ئەمما يېرىم يولدا شەيتان يەنە ئۇنىڭ يولىنى تو-سۇۋاپتۇ.

— توختا، قايىققا ماڭىدىڭ يەنە؟ — دەپ سوراپتۇ شەيتان.

— دەرەخ كەسكىلى.

شەيتان ئۈنى مەسخىرە قىلىپ قاتتىق كۈلۈپ كېتىپتۇ.

— دەرەخ كەسكىلى؟ ساڭا بېرىدىغان دىنارنى توختىتىپ قويغانلىقىم ئۈچۈن دەرەخنى يەنە كەسمەكچى بولۇپ قالدىڭما؟

— ياق، مەن بۇ گۇناھ مەنبەسىنى يىلتىزىدىن قۇ-رۇتۇپ تاشلاپ، كىشىلەرنىڭ دىلىنى ئىمان نۇرى بىلەن يورۇتىمەن.

— سەن؟!

— ھەي، سەن مەلئۇن تېخى ماڭا تەھدىت سېلىۋا-تامسەن؟

— كەچۈر بۇرادەر، سېنىڭ تۇرقۇڭ تولمۇ كۈلكە-لىك بىلىندى.

— بۇ گەپنى سەن دەۋاتسەن جۇمۇ ئالدامچى ئەبلەخ.

زاھىت شۇنداق دېگىنىچە شەيتانغا ئېتىلىپ بېرىپتۇ-دە، شەيتاننىڭ مۇڭگۈزىدىن تۇتۇۋاپتۇ. يەنە قاتتىق ئېلە-شىپتۇ. ئەمما بۇ قېتىم ئۇزاق ئېلىشمايلا شەيتان زاھىتنى يېڭىپ يەرگە بېسۋاپتۇ-دە، زاھىتنىڭ ئۈستىگە مىنىپ تۇرۇپ:

— ھەي، سېنىڭ ھېلىقى قۇدرىتىڭ قېنى؟ — دەپ سوراپتۇ.

مەغلۇپ بولغان زاھىت قاتتىق غەزەپ بىلەن:

— ئېيتە شەيتان، سەن مېنى قانداق يەڭدىڭ؟ — دەپتۇ.

— سەن ئېتىقاد ئۈچۈن ئېلىشقىنىڭدا مېنى يەڭگەنە-دىڭ، شەخسىي مەنپەئەت ئۈچۈن ئېلىشقىنىڭدا مەن سېنى يەڭدىم، — دەپتۇ شەيتان.

زۇلفىيە ئابدۇرېھىم تەرجىمىسى

(تەرجىمان: «ئەدەبىي تەرجىمىلەر» ژۇرنىلىدا)

دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى

مەتسەئىدى مەتقاسىم

كېرىيە ناھىيەسىنىڭ دەريا بويى يېزىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 233 كىلومېتر كېلىدۇ. كېرىيە دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ جەنۇبتىن شىمالغا 270 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان دەريا بويى بوستانلىقىدا 307 ئائىلىلىك 1370 نەپەر ئۇيغۇر چارۋىچى ياشاپ كەلمەكتە.

ئۇلار خۇددى كۆكتىكى يۇلتۇزلاردەك چېچىلغان هالەتتە تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، قوشنىلىرى بىلەن بولغان ئەڭ يېقىن ئارىلىقى 20 ــ 30 كىلومېتر، ئەڭ يىراق ئارىلىقى 200 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ جاي دۇنيا بويىچە ئاھالە ئەڭ شالاڭ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

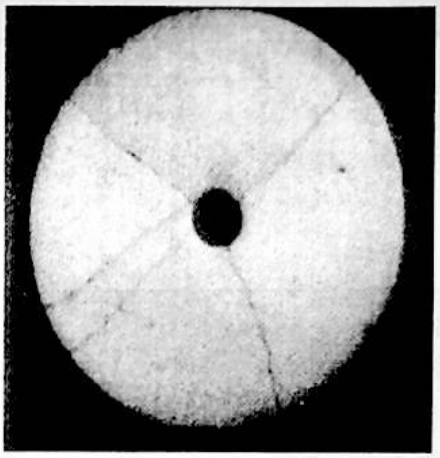
دەريا بويىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى ھەم راۋاجى. بۇ جاي خۇددى قۇملۇقتىكى ئۈستى ئوچۇق فولكلور مۇزېيىغا ئوخشايدۇ. قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزنالىرى تېخى ئۆچمىگەن، كۈل-دۇرما ئاۋازى سېھرىي كۈچىنى يوقاتمىغان، ھەققىي مىللىي خاسلىق پارلاپ تۇرغان بۇ قاينىاق زېمىن 21 ـ ئەسىرنىڭ ئۆپۈقىدا كۆزلەرنى ھەسەن-ھۈسەندەك قاماشتۇرۇپ، قاغجىرىغان دىلىمىزنى نەملەشتۈرۈپ، ھالسىراۋاتقان روھىمىزغا مەنىۋى قۇۋۋەت بولۇپ كەلدى. زامان رەۋىشلىرىدە توزانلاشقان ئەنئەنىۋى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىز تېخىچە بۇ يەردە ئۆگۈپ كەتكىنى يوق. بىز ئەقىل كۆزىمىزنى چوڭراق ئېچىپ دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىگە نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ئۆزىمىزدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى مەنىۋى چىرىكلىكنى تونۇپ يېتەلەيمىز.

مەن 20 يىلدىن بۇيان تەكشۈرگەن ۋە تەتقىق قىلغان ماتېرىياللار ئاساسىدا، دەريا بويىلىقلارنىڭ ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۆرپ ـ ئادەتىنى تۆۋەندىكىدەك رەتلەپ چىقتىم.

بىرىنچى ماددىي ئادەتلەر

1. ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى

تېرىقچىلىق: دەريا بويىلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى خېلى بۇرۇنلا شەھەرلىشىپ، ئۇۋچىلىق، بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن تەڭ قەدىمدە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق، ماش قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان، شۇنىڭغا مۇناسىپ يەنە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان. ئارخېئولوگلار دەريا بويى دائىرىسىدىكى قارا دۆڭ، مارجانلىق، يۇمىلاق قۇم قاتارلىق قەدىمىي خارابىلار ئەتراپىدىكى 64 ئورۇندا مەھەللە، ئېتىز، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، زىرائەت ئەۋرىشكىلىرىنى بايقىغان. يۇمىلاق قۇمدىن تېپىلغان تېرىقتا ياسالغان پوكو ھازىر خوتەن ۋىلايەتلىك مۇزېيىدا ساقلانماقتا. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بۇ رايوندىن ئارا ياغاچ، ياغاچ ئورغاق، موما ياغاچ، توغراقتىن ياسالغان گۈرجەك، تاش يارغۇنچاق، بوغۇس قاتارلىق تېرىقچىلىق سايمانلىرى كۆپلەپ تېپىلدى.

تۇگمەنچەلىك: جۇڭگو - فرانسىيە كېرىيە دەريا ۋادىسىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئەتىرىتى بۇگۈنكى دەريا بويى بوستانلىقىنىڭ غەرب تەرىپىگە تۇتاشقان مارجانلىق خارابىسىدىن تۆت پاي تۇگمەن تېشىنى تاپقان. بۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونىدا سۇ تۇگمىنىنىڭ ئەڭ بالدۇر كەشپ قىلىنغانلىقىنى ۋە ئومۇمالاشقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇگمەنچىلىكتىن ئىبارەت بۇ ھۇنەر - كەسىپ، بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

چارۋىچىلىق: دەريا بويىنىڭ چارۋىچىلىقى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئىلگىرى بۇ يەردە ياشىغان چارۋىچىلار خېلى بۇرۇنلا چارۋا ماللارنى كۆندۈرۈش، بېقىش، كۆپەيتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى بىلگەن. دەريا بويىدا «مېلى يوقنىڭ جېنى يوق»، «ئەرنىڭ قانتى ــ ئات»، «چارۋىنى ئۇرسا يامان بولىدۇ»، «دەريا بويىنىڭ چارۋىسى بار، چارۋىلارنىڭمۇ خۇداسى بار»، «رەۋەندىدە ياربار ھارۋا، دەريا بويىدا بىر ئەدەس چارۋا» دېگەنگە ئوخشاش ئەجداد ئۇگۇتلىرى كۆپ ساقلانغان. ئۇلار چارۋىلارنى تۇرلەر بويىچە ھۈيدەش (ھۈيلاپ چاقىرىش ئادىتىنى) يېتىلدۈرگەن. دەريا بويىلقلارنىڭ ھەممىسى ئىزلاشقا ناھايىتى ماھىر بولۇپ، بىرەر چارۋىنىڭ ئىزىغا قاراپلا ئۇنىڭ ئەركەك - چىشىلىقىنى، ھەتتا رەڭگىنى ئېيتىپ بېرەلەيدۇ. كونا كېسىم - كېچەك ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ئىچىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ھەر خىل بۇيۇملار كۆپ ئۇچرايدۇ.

2. كېيىنىش ئادىتى

دەريا بويىلقلارنىڭ كېيىنىش ئادەتلىرى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېيىنىش ئادىتى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ ئالاھىدە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئەمما جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك سەۋەبىدىن قىسمەن خاس كېيىنىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلارنىڭ كېيىنىشىدە تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياج بىرلەشتۇرۇلۇپ، پەسىل ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەرقلىق كېيىنىش داۋاملىشىپ كەلگەن، ئۇلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېيىنىش ئادىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇگۈنكى زامان شارائىتىدا يەنىلا ئۆزگىچە خاسلىقىنى ساقلاپ كەلگەن.

دەريا بويى تەۋەسىدە يېرىم ئەسىردىن بۇيان داۋاملاشقان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا قارادۆڭ، يۇمىلاقتۇم ۋە مارجانلىق خارابىلىرىدىن ماتا، چىگە، پاختا رەختلەرنىڭ پارچىلىرى ھەمدە تېرىدىن ئىشلەنگەن ھەر خىل كېيىم - كېچەك بايقالغان. بۇ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ خېلى بۇرۇنلا بۇنداق كېيىملەرنى ئىشلەش جەھەتتە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. 1908 - يىلى دەريا بويىدا تۇغۇلغان مەتتوخ تى خارەت ھازىر ھايات بولۇپ، ئۇ دەريا بويىلقلارنىڭ بۇرۇنقى كېيىم - كېچەكلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇردى. ئۇنىڭ سۆزىگە ئاساسلانغاندا، ئىلگىرى دەريا بويىنىڭ ئەرلىرى ئاشلانمىغان قوي تېرىسىدىن ياسالغان بارات تەلپەك (سالۋا تەلپەك)، جۇۋا، خام ئىشتان ۋە چورۇق كىيگەن. ئايالار بولسا پەۋازلىق چاپان (پەرىجىنىڭ بىر خىل شەكلى)، كېچىك تەلپەك، ئارا تەلپەك، چوڭ تەلپەك، قاما تەلپەك، خام ئىشتان، خام كۆڭلەك، كېچىك جۇۋا، قوي تېرىسىدىن ياسالغان چورۇق كىيگەن. شۇ دەۋرلەردە بۇنداق كېيىم - كېچەكلەرنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان يەرلىك ھۈنەرۋەن ئۇستىلار بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار بوتچى، خامچى، تەلپەكساز دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان. ئۇستىلار يۇلغۇندا ياكى تۆمۈردە ياسالغان چوڭ يىڭنە (جۇۋالدۇرۇز)، چىگە يىپ ئىشلىتىپ ھەر خىل كېيىملەرنى تىككەن. لېكىن، بۇنداق كېيىملەر 1960 - يىللاردىن كېيىن، رەۋەندىلەر سىرتتىن يۆتكەپ كەلگەن كېيىملەرنىڭ كۆپلەپ كىرىشى ئارقىلىق ئاستا - ئاستا ئىستېمالدىن قالغان.

كېچىك تەلپەك، ئارا تەلپەك، پەۋازلىق چاپان، جۇۋانچە كۆڭلەك، خام ياغلىق (ئاق ياغلىق) دەريا بويى ئايالىرىنىڭ مۇراسىم كېيىمى بولۇپ، ھەرخىل تۆكۈن، ئۇلۇم - يېتىم، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىدا كىيىلىپ كەلگەن.

2007 - يىلى 6 - ئايدا كېرىيە ناھىيەسىنىڭ جاي يېزىدىن

لىق مەدەنىيەت پونكىتىغا بۇ يېزىدىكى بىر قىسىم غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى يىغىپ ساقلانغان. ئۇنىڭ ئىچىدە دەريا بويىدىكى بىر ئائىلىدە ساقلىنىپ كەلگەن، 160 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بىر پەۋازلىق چاپان بىلەن خامدىن ئىشلەنگەن جۇۋانچە كۆڭلەك قويۇلغان. بۇ دەل هازىرقى كېرىيە ئايالىرىنىڭ پەرەنجىسى بىلەن جۇۋانچە كۆڭلەكنىڭ بىر خىل كونا شەكلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. هەيران قالارلىق يېرى شۇكى، بۇ پەۋازلىق چاپان قاراقاش ناهيەسى ۋە خوتەننىڭ ئىلچىدا بايقالغان پەۋازلىق چاپان بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت رەڭ جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندە دەريا بويىدىكى بىر قىسىم كىيىملەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

چورۇق

چورۇق ئادەتتە ئىپتىدائىي چورۇق ۋە شىرە چورۇق دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان. ئىپتىدائىي چورۇق ئاشلانغان خام تېرە پارچىسىنىڭ چۆرىسىنى تېشىپ، زەي ياكى تاسما بىلەن پۈتىغا بېكىتىلىدىغان ئاددىي ئاياغنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل چورۇقنى دائىم كىيىپ تۇرغاندا ئاسان قۇرۇپ قورۇلۇپ كەتمەيدۇ. بۇ يەردىكى كىشىلەر بىر نان تاپسا داپ چالىدىغانلارنى ئۆچراتقاندا «ئۆتكەن كۈنىڭنى ئۇنۇتما، شىرە چورۇقۇڭنى قۇرۇتما» دېگەن هېكمەتنى تەكىتلەيدۇ. هازىر دەريا بويىدىكى ئاز بىر قىسىم ئائىلىلەرنىڭ قازناقلىرىدا ئىپتىدائىي چورۇق ۋە شىرە چورۇقىنىڭ تاشلاندۇقلىرى ساقلانغان. شىرە چورۇق ئىپتىدائىي چورۇققا قارىغاندا بىر قەدەر ئىلغار بولۇپ، ئۇ يەرلىك ئۇسۇلدا كۆن ۋە چەمدىن تىكىلىدۇ. ئۇ ئەپچىل، يۇمشاق، يەڭگىل، چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. شىرە چورۇق نۇسخىسىغا قاراپ ئۇزۇن سەخ، ئارا سەخ، كالتە سەخ دېگەن بىر نەچچە خىل تۇرگە ئايرىلغان. ياشانغانلار كىيىدىغان چورۇق پۇستەك، كىچىك باللار كىيىدىغان چورۇق پۇپەش دەپ ئاتالغان. چورۇق يەنە نەپسىلىك دەرىجىسىگە قاراپ، سىدام چورۇق ۋە زىغىرقىلىق چورۇق دەپ ئىككىگە ئايرىلغان.

بۇ خىل چورۇقلار 1980-يىللارغا قەدەر دەريا بويىدا مەۋجۇت بولۇپ، ئەر ۋە ئاياللار ئۇچۇن ئورتاق ئىشلىتىلىپ كەلگەن. هازىر بەزى ئائىلىلەر شىرە چورۇقنى تەۋەررۈك سۈپىتىدە ساقلاپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا دەريا بويىدىكى ئاھالىلەر ئىچىدە يېقىنقى مەزگىلگە قەدەر پىيما كىيىدىغان، پايتىما يۆگەيدىغانلار بار ئىدى. هازىر بۇ كىيىملەر چىرا ۋە كېرىيەنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى چارۇچىلار ئارىسىدا ئاندا-ساندا ئۇچرايدۇ.

باراق تەلپەك

ئىلگىرى دەريا بويىلىقلار باراق تەلپەك كىيگەن. باراق تەلپەك باشقا يۇرتلاردىكى سالۇا تەلپەك بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. باراق تەلپەك — دەريا بويىدىكى ئەرلەر كىيىپ كېلىۋاتقان قەدىمىيلىككە هەم ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە باش كىيىم. باراق تەلپەك قوي ياكى ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ ئەيلىگەندىن كېيىن، باشنىڭ چوڭ-كىچىكلىك ئۆلچىمى بويىچە ئەندىزە ئارقىلىق قاسقان كېسىۋېلىنىپ، يىپ-يىڭنە بىلەن ئىككى بېشى چېتىلىپ چەمبەرسىمان هالەتكە كەلتۈرۈلۈپ، ئېشىنچا تېرە-ئەندىزىگە بېسىلىپ ۋە تۆپىلىك كېسىلىپ، ئۆزئارا چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىشلەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستى ئىككى قاتلىق بولۇپ، ئۈستى قاتلىق ئاستى قاتلىقىدىن ئۇزۇن بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستى قاتلىقى ئىككى پارچە قىلىپ كېسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدى قىسمى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ ئۈستى قاتلىقىنىڭ ئالدى قىسمىغا ئۇلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەينى قىسمى قىسقا بولۇپ، ئۇ ئۈستى قاتلىقىنىڭ كەينى قىسمىغا ئۇلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالدى قىسمى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ ئۈستى قاتلىقىنىڭ كەينى قىسمىغا ئۇلىنىدۇ. ئۇنىڭ كەينى قىسمى قىسقا بولۇپ، ئۇ ئۈستى قاتلىقىنىڭ ئالدى قىسمىغا ئۇلىنىدۇ.

لىق ياسلىدۇ. ئاخىردا باراق تەلىپەككە ئاددىي كىرپىك تۇتۇلۇپ زەيلىنىدۇ. قىسمەن ئەھۋالدا باراق تەلىپەككە قاسقان بىلەن تۆپىلىك ئايرىم كېسۈبلىنماي، بىرلەشتۈرۈپ بىراقلا كېسىلىپ تىكىلىدۇ.

باراق تەلىپەك نۇسخىسىغا قاراپ كەك قاسقانلىق ۋە تارقاسقانلىق دەپ ئايرىلىدۇ. كۆپىنچە ئاق رەڭلىك بولىدۇ.

كېرىيە كۆرپە تەلىپكى

دەريا بويىدا كېرىيە كۆرپە تەلىپكى كىيىش ئومۇمىلاشقان. بۇ يەردىكى ئەرلەر قىشتا باشنى سوغۇقتىن ساقلاش، يازدا باشنى ئىسسىقتىن ساقلاش ئۈچۈن دائىم بۇنداق تەلىپەكنى كىيىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. كېرىيە كۆرپە تەلىپكى تۇغۇلغىنىغا بىر ياكى ئىككى ھەپتە بولغان قىسقا يۇڭلۇق قوزىنىڭ قارا كۆرپىسىدىن سېپتا ھەم كۆركەم قىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ ئېغىز گىرۇنكىگە كىرپىك قويۇلىدۇ، تۆپىلىكنىڭ ئۈستى تەرىپى تاشلىنىدۇ. تەلىپەكنىڭ ئېگىزلىكى 30 سانتىمېتردىن 40 سانتىمېترغىچە بولۇپ، تۆپىلىك بىلەن قاسقان بىر تەكشىلىكتە بولىدۇ. كېرىيە كۆرپە تەلىپكى شەكلىگە قاراپ، ئايالچە، ئەرەنچە، يازلىق تەلىپەك، قىشلىق تەلىپەك، ئېگىز قاسقانلىق تەلىپەك (ئادەتتە سېكرېتار تەلىپكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئوتتۇرا قاسقانلىق تەلىپەك ۋە باللار تەلىپكى قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئېگىز قاسقانلىق ئەرەنچە كۆرپە تەلىپەك بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى كېسىك كۇنۇسقا ئوخشايدۇ. ئاستى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 50-60 سانتىمېتر، ئۈستى قىسمىنىڭ ئايلانمىسى 35-45 سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ.

شاپاق بۆك

دەريا بويىدىكى ئەرلەر شاپاق بۆكنىڭ ئۈستىگە كېرىيە كۆرپە تەلىپكى كىيىشكە ئادەتلەنگەن. كۆرپە تەلىپەكنى ئېلىۋېتىپلا، شاپاق بۆك كىيىپ يۈرىيدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. شاپاق بۆك ئادەتتە، چوڭ شاپاق بۆك، ئارا شاپاق بۆك، كىچىك شاپاق بۆك دېگەن ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ شاپاق بۆك بىلەن ئارا شاپاق بۆكنىڭ تەكلىش شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن كىچىك شاپاق بۆك بىر قەدەر ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

شاپاق بۆكنىڭ تېگى تەرىپىگە خاڭدەن، ئەستىرىگە خام خەسە ئىشلىتىلىپ قولدا تىكىلىدۇ. ھېچقانداق قېلىپ ئىشلىتىلمەيدۇ. ئالدى بىلەن بۇغداي ئۇنىدىن قويۇق شىلىم تەييارلىنىپ، خاڭدەنگە پىچاقتا سۈۋۈلۈپ، ئەندىزىگە سېلىنىپ پىچىلىدۇ. ئەستەرلىكمۇ شىلمىلىنىپ، قەغەز چاپلىنىپ پىچىلىدۇ. ئەستەرنىڭ ئاستىدىن باشقا تەرەپلىرى تىكىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىچى-تېشىغا ئۆرۈلۈپ، قەغەزى سېرىق، قىزىل يىپتا ئىككى قات تىكىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تالانىڭ ئوتتۇرىسى سېرىلىپ، ھەر بىر تالانىڭ چۆرىسىگە ئۇچ-تۆت تال قىزىل يىپ قويۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن يەنە قىزىل يىپتا تورلىنىپ، تۆت تالاسى تولاغدىن ئېلىنىپ تەتۇر چېتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شاپاق بۆكنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى پۈتىدۇ. ئاخىردا يەنە قارا خادانغا شىلىم يەتكۈزۈلۈپ، ئەستىرى شىلمىشنىپ، قەغەز چاپلىنىپ بۆكنىڭ ئاستىغا ئۇچ سانتىمېتر ئەتراپىدا تىكىلىدۇ. شاپاق بۆك ياشلارغا كۆك رەڭدە، ياشانغانلارغا قارا رەڭدە تىكىلىدۇ.

ئىككى ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ شاپاق بۆكىگە گۈل چېكىلىپ، گۈل ئەتراپىغا رەڭلىك پىستان قويۇلۇپ، ئاق رەختتە پاتمۇچۇق ياساپ بۆكنىڭ ئۈستىگە تىكىلىدۇ. كىچىك شاپاق بۆككە قادالغان پاتمۇچۇق ئەسلىدە ئەجداد-لىرىمىزدىن ئۇدۇم قالغان كۆز مۇنچاقنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئۇ باللارغا كۆز تېگىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن قادىلىدۇ (بۆككە پاتمۇچۇق، سالما، ھەرخىل قۇشلارنىڭ شەكلىنى قاپارتما شەكىلدە چۇشۇرۇپ يامان كۆزدىن ساقلاش

ئادىتى قەشقەر قاتارلىق جايلاردىمۇ ساقلانغان ـــ م).

كىچىك تەلىپەك

كېرىيە ئايالىرىنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىمى بولغان كىچىك تەلىپەك تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقى، ئۆزگىچىلىكى، نەپسىلىكى ۋە سەنئەت قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن رايونىمىز ئىچى-سىرتىغا داڭلىق. كىچىك تەلىپەك ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكى بىلەن تەتقىقاتچى، ساياھەتچى ۋە فولكلورشۇناسلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

مەن 2007-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت تەتقىقات ئورنى، ئاپتونوم رايونلۇق غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش، تەتقىق قىلىش مەركىزى ئۈيۈشتۇرغان دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تىزىملىكىگە تۇر ئىلتىماس قىلىش كۇرسىغا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كېرىيە ناھىيىلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش مەركىزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، كېرىيە ئايالىرىنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىمى بولغان كىچىك تەلىپەكنى دۆلەتنىڭ 2-تۇركۈمدىكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تىزىملىكى ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇنجى تۇركۈمدىكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى تىزىملىكىگە ئىلتىماس قىلىش خىزمىتىنى مەخسۇس تۇتۇپ ئىشلەپ، كىچىك تەلىپەكنىڭ تارىخىي مەنبەسى، رايونلارغا تارقىلىشى، ھازىرقى ھالىتى، يوقىلىش سەۋەبى، قۇتقۇزۇش، قوغداش، ۋارىسلىق قىلىنىش ئەھۋالى توغرىسىدا مەخسۇس تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش ئېلىپ بېرىپ تۇر يوللاش خىزمىتىنى ئىشلىدىم. بۇ جەريانىدا ئون نەچچە خادىم كىچىك تەلىپەك توغرىسىدا جاپالىق ئىزدىنىشكە توغرا كەلدى. كېرىيە ناھىيەسى تەۋەلىكىدىكى كىچىك تەلىپەك تىكىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بارلىق ھۆنەرۋەنلەرنى ئېنىقلاش، ئەھۋال ئۇقۇش، تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش، تۇر ماتېرىيالى تەييارلاش ۋە يوللاش ئارقىلىق، 2008-يىلى كېرىيە ئايالىرىنىڭ كىچىك تەلىپىكى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى، 2009-يىلى دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى بولۇپ ئېلان قىلىندى.

مەن تۆۋەندە ئۆزۈم تەييارلىغان مۇشۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا كىچىك تەلىپەكنىڭ تارىخىي مەنبەسى توغرىسىدىكى يۇزەكىي قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. كىچىك تەلىپەكنىڭ تارىخىي مەنبەسى

يېقىنقى يىللاردىن بېرى بەزى تەتقىقاتچىلار كىچىك تەلىپەكنىڭ تارىخىي مەنبەسىنى قۇياش ئېتىقادچىلىق دەۋرىگە باغلاپ، ئۇنىڭ يۇمىلاق شەكلىنى چىقىش قىلىپ «كىچىك تەلىپەك قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ مەھسۇلى» دېگەن يەكۈننى چىقاردى. بەزىلەر قەدىمكى كېرىيەنىڭ ئۇدۇن ئېلىنىڭ مەدەنىيەت، سىياسىي مەركىزى، يېپەك يولى جەنۇبىي لىنىيەسىنىڭ مۇھىم تۇگۈنى بولۇشتەك ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنى چىقىش قىلىپ «كىچىك تەلىپەك قەدىمكى بۇددا دىنىي مۇخلىسلىرىنىڭ چېچىنىڭ ئوتتۇرىسىنى تۇرمەللىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇ بۇددا دىنىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىدى». يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار كىچىك تەلىپەكنىڭ ئاق ياغلىقنىڭ ئۈستىگە قوندۇرۇلۇپ، ياغلىقنىڭ بىر ئۇچىدا كۆزدىن باشقا يۇزىنىڭ كۆپ قىسمىنى ياپىدىغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ ھېسابلىدى.

مېنىڭچە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، كىچىك تەلىپەك كىيىش كېرىيە ئايالىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان. كىچىك تەلىپەك چوققۇر تارىخىي ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە، ئۇ كېرىيە ئايالىرىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەنئەنىۋى كىيىنىش ئادىتىنىڭ بىر قىسمى. شۇڭا، كېرىيە ئايالىرىنىڭ كىچىك تەلپىكى ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن پەيدا بولغان دەپ قاراش تارىخىي چىنلىققا بىر قەدەر ئۇيغۇن. ئەگەر

ئۇ بۇددا دىنىنىڭ مەسئۇلى بولىدىغان بولسا ئېنىقكى، ئىسلام دىنىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن تەڭ چەكلىنىپ ئۆز ۋاقتىدا ئىستېمالدىن قالغان ياكى قارشىلىققا ئۇچرىغان بولاتتى. يەنە كېلىپ، دۇنيادىكى ھېچقانداق بىر بۇددا دىنىي مەركەزلىرىدە كىچىك تەلىپەك كىيىدىغان ئادەت بولمىغان. دۇنيادا ھېچقانداق بىر بۇددا مۇخلىسى كىيىمىگەن كىچىك تەلىپەكنى پەقەت كېرىيە ئايالىرىنىڭلا كىيىشى ئەقىلگە سىغمايدۇ. چۈنكى، كېرىيەلىكلەر تارىختا يەككە-يېگانە ياشىماستىن باشقا جايلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. مۇبادا، كېرىيە ئايالىرى بۇددا دىنى مەزگىلىدە كىچىك تەلىپەك كىيگەن دېيىلسە، ئۇ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان خوتەن رايونىدىن باشقا جايلارغىمۇ تارقالغان ھەم ئومۇملاشقان بولاتتى. لېكىن، تارىختا بۇ ھەقتە بىرمۇ ماددىي پاكىت ۋە يازما ماتېرىيال يوق. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇزۇنتات، دەندەن ئۆيلۈك، نىيا، قارادۆڭ قاتارلىق قەدىمكى ئىزلارغا كەلگەن سەييياھلارنىڭ ھېچقايسىسى كىچىك تەلىپەكنى كۆرمىگەن ھەمدە بۇ ھەقتە بىرمۇ خاتىرە قالدۇرمىغان. قەدىمكى ئۇدۇن بۇددا مەدەنىيىتىگە دائىر دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىرەر تارىخىي ماتېرىيالدا كىچىك تەلىپەككە ئائىت ھېچانداق مەلۇمات يوق. رايونىمىزدا ئۆتكەن يەرلىك تارىخچىلارنىڭ قول يازمىلىرى بولسۇن ياكى كىلاسسىك ئەسەرلەردە بولسۇن ھېچقايسىسىدا كىچىك تەلىپەك توغرىسىدا بىرەر سۆزنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئېلىپ بېرىلغان كىچىك تەلىپەككە ئائىت تەتقىقاتلاردا بۇ ھەقتىكى پاكىت ئاساسلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللاردا كىچىك تەلىپەكنى ساكيامۇنىنىڭ بېشىدىكى چاچ تۇرمىلىگە ياكى قارا دۆڭ قەدىمىي شەھىرىنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى تام رەسىمىدىكى بىر بۇددا رەسىمىنىڭ چاچ تۇرمىلىگە باغلايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. ئەمەلىيەتتە، چاچ تۇرمەللەشنى كىچىك تەلىپەكنىڭ پەيدا بولۇش ئاساسى قىلىۋېلىش ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئەگەر چاچ تۇرمەللەشتىن كىچىك تەلىپەك كېلىپ چىققان دېيىلسە، كىچىك تەلىپەك دۇنيادىكى باشقا جايلاردىمۇ ئومۇملاشقان بولاتتى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، نەچچە 100 يىللاردىن بۇيان تارىم ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى ئىچىدە، جۈملىدىن، دۆلەت، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت ۋە ناھىيە دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان كېرىيە تەۋەلىكىدىكى 20دىن ئارتۇق مەدەنىي يادىكارلىق ئورنىدا ھازىرغىچە كىچىك تەلىپەك ياكى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىرەرمۇ ماددىي پاكىت تېپىلمىدى.

يەر يۈزىدىكى يۇمىلاق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ مەھسۇلى دەپ قاراش تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىش تولىمۇ بىمەنىلىك، ئەلۋەتتە. بەزىلەر كىچىك تەلىپەك پەيدا بولغان كېرىيەدىن ئىبارەت بۇ رايونغا كېلىپ ھېچقانداق ئەمەلىي تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئېلىپ بارماستىن، ئاسمانغا قاراپ ئولتۇرۇپلا كىچىك تەلىپەكنىڭ ھازىرقى شەكلى ۋە خام ماتېرىيالىنى بۇنىڭدىن 3- 4 مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرلەردىمۇ ھازىرقىغا ئوخشاش دېگەندەك بىمەنە قاراشتا بولۇپ، كىچىك تەلىپەكنىڭ تۆپلىكىنى كۆك ئاسمانىنىڭ سىمۋولى قىلىپ تەھلىل قىلدى. ھەرقانداق بىر ئەقىل ئىگىسى «بۇنىڭدىن ئۇچ-تۆت مىڭ يىللار ئىلگىرى كىچىك تەلىپەكنىڭ تۆپلىكى ھازىرقىغا ئوخشاش كۆك خاتىرىدىن ياسالغان» دېيىلسە ئىشەنمەيدۇ، ئەلۋەتتە.

كىچىك تەلىپەكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا كېرىيەدىكى كىچىك تەلىپەك ئۇستىلىرى ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈپ بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن مۇنداق ئىككى رىۋايەت بار.

بىر كۈنى قاراخان پادىشاھى بۈتپەرەسلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ھەرقايسى يۇرتلاردىكى باتۇرلارنى قەشقەردىكى ئوردىغا چاقىرىپ، ئۇلارغا ئىنئام بېرىپتۇ. باتۇرلار ئىچىدە كېرىيەنىڭ قارلۇق كەنتىدىن بارغان پەۋازلىق ئۇزۇن چاپان كىيگەن بىر ئايال بولۇپ، پادىشاھ ئۇنىڭ يۈزىنى يۆگەپ تۇرغان ئاق ياغلىقىنىڭ ئۈستىگە قارا رەڭلىك كىچىك بىر يۇمىلاق تاج قاداپ قويۇپتۇ. كېيىن بۇ باتۇر ئايال يۇرتقا قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەتراپىدىكى باشقا ئايالار ئۇنىڭدىن ئۆگىنىپ، ئاق ياغلىقىنىڭ ئۈستىگە قارا كىچىك تاجغا

① مەمەتئەيسا قۇربان: «ئۇزۇلمەس ئېقىن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 33-بەت.

ئوخشايدىغان كىچىك تەلىپەك كىيىدىغان بوپتۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە: قارلۇق قەبىلىسىنىڭ بىر ئايال قەبىلە باشلىقى بولۇپ، ئۇ بېشىغا ئالتۇندىن باش كىيىم ياساتقان. ئۇنىڭ شەكلى دەل ھازىرقى كېرىيە ئاياللىرىنىڭ كىچىك تەلپىكى شەكلىدە بولغان. ئايال قەبىلە باشلىقى بۇ ئالتۇن تەلپەكنى كىيىشتىن بۇرۇن پۈتۈن قەبىلە ئاياللىرىغا «قارلۇق قەبىلە ئاياللىرى باشقا قەبىلە ئاياللىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مۇشۇنداق ئالتۇندىن ياسالغان كىچىك تەلپەك كىيىشى، ئالتۇن تاپالمىغانلار كۆمۈش، تۇج، مىستىن ياساپ كىيسە بولىدۇ»، دېگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈرگەن. شۇنىڭدىن بۇيان، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قارلۇق ئاياللىرىدا كىچىك تەلپەك كىيىش ئادىتى شەكىللەنگەن ھەم ئومۇملاشقان①.

بىز بۇ ئىككى يۇرۇش رىۋايەتتىن كىچىك تەلپەكنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسى مەزگىلىدە ئەڭ دەسلەپ كېرىيەدىكى قارلۇق ئاياللىرى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى، كېيىن باشقا ئاياللارمۇ تاج كىيگەن ئاياللاردىن ئۆگىنىپ، تەدرىجىي ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز. مەيلى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر كىچىك تەلپەك كېرىيە ئاياللىرىغا خاس ئەنئەنىۋى باش كىيىم بولۇپ، ئۇنىڭغا بەزى يەرلىك ئۆرپ-ئادەت بىلەن دىنىي ئېتىقاد مۇجەسسەملەنگەن، تارىخقا نەزەر تاشلايدىغان بولساق بۈگۈنكى كېرىيە، چىرا بوستانلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن خوتەن بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش داۋامىدا بەزى ئاياللارنىڭ باتۇرلۇق كۆرسەتكەنلىكى، بەزى شېھىتلىك-مازارلارنىڭ ئاياللارنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىقىنى ئۇچرىتالايمىز. كېرىيەدە ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىسى كۆپلەپ ئولتۇراقلاشقان، ناھىيە بازىرى ۋە بەزى جايلار ھازىرغا قەدەر قارلۇق نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. كېرىيەدىكى قارلۇقلار بىلەن يۇقىرىقى ئىككى رىۋايەتنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، كىچىك تەلپەكنىڭ مەلۇم تارىخىي ئاساسىنى تاپالايمىز.

مەن كېرىيەدىكى كىچىك تەلپەك تىكىدىغان 20 نەچچە ئۇستىنىڭ ئاتا-بوۋىسىدىن ئاڭلىغان كىچىك تەلپەككە دائىر مەزمۇنىدىكى ئەسلىمە ۋە بايانلىرىدىن كىچىك تەلپەكنىڭ قارلۇق ئاياللىرى ئارىسىدا پەيدا بولغىنىغا تەخمىنەن 900 يىلدىن ئاشقانلىقىنى بايقىدىم. بۇ قاراخانىلار سۇلالىسى قۇرۇلۇپ خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان 47 يىللىق ئۇرۇش ئاخىرلاشقان كېيىنكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. بىرىنچى رىۋايەتتىكى بايانلارغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇستىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇرۇنقى زامانلاردا كىچىك تەلپەكنىڭ شەكلى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھازىرقىدەك نەپىس ھالەتكە كەلگەن.

كىچىك تەلپەك كېرىيە ئاياللىرىنى گۈزەل، سالاپەتلىك، قامەتلىك كۆرسىتىدۇ. جۇڭخۇا بولغان ئاياللار كىچىك تەلپەك، پەرىجە، جۇڭانچە كۆڭلەك كىيىپ، ئۆز گۈزەللىكىنى نامايان قىلىدۇ.

كىچىك تەلپەك كېرىيە ئاياللىرىنىڭ مۇراسىم كىيىمى بولۇپ، توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم، ئادەمگەرچىلىك ئىشلىرىدىن باشقا ۋاقىتلاردا كىيىلمەيدۇ.

2. كىچىك تەلپەكنىڭ رايونلارغا تارقىلىشى

كىچىك تەلپەك بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا كېرىيەنىڭ قارلۇق كەنتىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەتراپقا تارالغان. بۇنىڭدىن 300 يىللار ئىلگىرى كېرىيەدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇچى ۋە چارۋىچىلار، نىيا، چەرچەن، چارقىلىق ۋە چىرا قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان ھەم يەرلىك ئاھالە بىلەن قوشۇلۇپ بوستانلىقلارنى بىرلىكتە بەرپا قىلغان. بۇ ھەقتە بەزى تەتقىقات ماقالىلىرىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار بار، بىر قىسىم كېرىيە ئاھالىسىنىڭ ئەتراپتىكى رايونلارغا كۆچۈشى بىلەن تەڭ كىچىك تەلپەكمۇ شۇ رايونغا تارقالغان. كىچىك تەلپەكنىڭ رايونلارغا تارقىلىشى جەھەتتە كېرىيە ناھىيەسى مەركىزىي رايون، چىرا، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيەلىرى تارماق رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا لوپ، خوتەن، قاراقاش ناھىيەلىرىدىمۇ بەزى ئەھۋالدا كىچىك تەلپەك كىيىلىدۇ. بۇ گۈنكى كۈندە كېرىيەدە كىچىك تەلپەك كىيىدىغان ئاياللار 1980-يىللاردىكىدىن 60% ئەتراپىدا ئازلاپ كەتكەن. كىچىك تەلپەك تىكىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلە 23كە، ئۇستا ۋە شاگىرتلار بولۇپ ئاران 37 كىشى قالغان.

① مەمەتئەيسا قۇربان «ئۇزۇلمەس ئېقىن» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 34-،35-بەت.

دەريا بويىدا كىچىك تەلىپەك كىيىدىغان ئايالالار نا-هايىتى كۆپ. هازىر كېرىيە ناھىيەسىگە نىسبەتەن كىچىك تەلىپەكنىڭ رايونلارغا تارقىلىش جەھەتتە دەريا بويىنى مەركىزي رايون دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. مەن تەكشۈرگەن ئەھۋالدىن قارىغاندا، دەريا بويى يېزىسىدا جۈڭان يېشى (25 ياشتىن 35 ياشقىچە بولغان ئايالالار)دىن يۇقىرى ئا-يالالرنىڭ ھەر خىل مۇراسىملاردا كىچىك تەلىپەك كىيىش نىسبىتى 75% تىن 90% كە قەدەر يېتىدۇ.

3. كىچىك تەلىپەكنىڭ تىكىلىشى

كىچىك تەلىپەك شەكىل جەھەتتە كېسىك كۇنۇس شەكلىدە بولۇپ، نۇسخا جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش. ئۇنىڭ ئۇستىنىڭ دىيامېترى تۆت-بەش سانتىمېتر، ئاس-تىنىڭ دىيامېترى سەككىز-توققۇز سانتىمېتر، ئېگىزلىكى يەتتە-سەككىز سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۇ تاشلىق، تۆپىلىك، ئىچلىك قاتارلىق ئۇچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قېلىپقا تارتىلىدۇ. بۇ خىل تەلىپەكنىڭ قاسقىنى قا-رايۇنىڭ يېپتىن توقۇلىدۇ. ئاستى گىرۋىكىگە بىر سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يۇڭ يېپتىن تەكشى قىلىپ كىرپىك تۇتۇلە-دۇ. تەلىپەكنىڭ ئىچى يۇمشاق تېرىدىن ئەستەرلىنىدۇ. تەل-پەكنىڭ تۆپىلىكى خاتىرەن تاۋار ياكى زەرلىك رەختتىن تىكىلىدۇ. ئادەتتە بىر كىچىك تەلىپەك ئىككى كۇنده پۈتە-دۇ.

كىچىك تەلىپەكنىڭ تۆپىلىكى ئاق رەڭ، كۆك رەڭ، سېرىق رەڭدىن ئىبارەت ئۇچ خىل رەڭدە بولىدۇ. ئاق رەڭ بەخت، ئامەت، ياخشىلىق، پاكلىق، ئالىيجانابلىققا، كۆك رەڭ ئىلاھي تۇس ئالغان ئاسمانغا باغلانغان بولۇپ، ياخشىلىق ۋە ئامەتكە، سېرىق رەڭ قۇياشقا، مول ھوسۇلغا، تاريمنىڭ رەڭگىگە سىمۋول قىلىنغان.

پەرىجە

بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا دەريا بويىدىكى ئايالالار پەرىجە-نى پەۋازلىق چاپان، دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن، بۇگۈنكى كۇندە پەرىجە دەپ ئاتايدىغان بولغان. پەرىجە كېرىيە ئايالالرى، جۈملىدىن، دەريا بويى ئايالالرى ياقتۇرۇپ كىيىدىغان ئەنئەنىۋى مۇراسىم كىيىمى بولۇپ، ئۇ جۈۋاز-چە كۆڭلەك، ئاق ياغلىق ۋە كىچىك تەلىپەك بىلەن بىر يۇرۇش قىلىپ كىيىلىدۇ. بەزىلەر پەرىجىنىڭ مەنىسىنى پە-رىجە يەنى پىر-ئۇستازچە دېگەن سۆز دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر پەرەنجە ياكى پەرىچە دېگەن سۆزنىڭ تەلەپپۇز جەھەتتىكى بۇزۇلۇشىدىن كەلگەن دەپ ھېسابلايدۇ. بۇرۇن باپكارلار چاق بىلەن ئىگىرىپ توقۇغان يەرلىك چەكمەن (بوز چەكمەن) ۋە مەجنۇن چەكمەنلەر قارا رەڭدە بويىلىپ، ئۇنىڭدىن پەرىجە تىكىلگەن. بۇگۈنكى كۇندە پەرىجە قارا رەڭدىكى گۇللۇك ۋە گۇلسىز قارا تاۋار (يىپەك) رەختلەردىن ئويما يەڭ قىلىپ تىكىلىدۇ. پەش، ياقا، ئاياغلىرىغا ھەم يەڭ ئۇچىغا ئۇچ سانتىمېتىر كەڭلىكتە چاچرەڭ پەرداز تۇتۇلىدۇ. پەرىجىگە تۇگمە، بەلۋاغ ئورنىتىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول كۆكرەك قىسمىغا يەتتە داندىن جەمئىي 14 دانە تارغاق شەكىللىك چاچ رەڭ جىيەك تىكىلىدۇ. ئوڭ ۋە سول كۆكرەككە تە-كىلگەن تارغاقلار بىر-بىرىگە ئۇدۇل بولىدۇ. پەرىجىنى كىيىش تەرتىپى ئادەتتە ھازىردار بولغان ئائىلىدىكى بويىغا يەتكەن قىزلاردىن تارتىپ مومايلارغىچە ھەممىسى كىيە-دۇ. پەرىجە كىيگەن ئايالالار چوقۇم كىچىك تەلىپەك كىيە-شى لازىم. دوپپا كىيىپ تۇرۇپ پەرىجە كىيىشكە بولمايد-دۇ. توي-تۆكۈن، ھېيت-بايراملاردا چوڭراق مويسىپت ئايالالارنىڭ ھەممىسى پەرىجە كىيىدۇ. يېڭىدىن قۇدا بو-لۇشقان ھەر ئىككى تەرەپ توي كۇنى بىر-بىرىگە پەرد-جە سوۋغا قىلىشىدۇ. ئاي گۇللۇك خاتىرەندە تىكىلگىنى پەرىجىنىڭ ئەڭ ياخشىسى ھېسابلىنىدۇ. بېشىغا كىچىك ياغلىق ئارتىپ، ئۇزۇن پايپاق كىيىپ پەرىجە كىيىشكە قەتئىي بولمايدۇ. مەيلى ياش چوكانلار بولسۇن ياكى يا-شانغان ئايالالار بولسۇن پەرىجە كىيىش ئۇچۇن چوقۇم بېشىغا ئاق ياغلىق ئارتىپ كىچىك تەلىپەك كىيىشى ھەم ئۇنى مۇراسىمدا كىيىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

جۇۋانچە كۆڭلەك

جۇۋانچە كۆڭلەك (ئىزمىلىك كۆڭلەك دەپمۇ ئاتىلە-

دۇ) قىزىل ۋە يېشىل رەڭلەردىن باشقا ھەر قانداق رەڭ-دىكى سىدام رەختلەردىن تىكىلىدۇ. پاسونى تۈز شەكىلدە بولۇپ، قولتۇق قىسمى كەڭرەك بولىدۇ. كۆڭلەكنىڭ مەيدە قىسمىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدىن 20 سانتىمېتر ئۇ-زۇنلۇقتا چاك ئېچىلىپ، ئىككى تەرىپى ئىككى سانتىمېتر كەڭلىكتە جىگەر رەڭ مەشۇت يىپ بىلەن چىرايلىق قىلىپ كەشتىلىنىدۇ. ئوڭ مەيدە تەرەپ قىسمىغا پوررەڭ يىپەك يىپتا توقۇلغان، كەڭلىكى ئىككى سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر ئەتراپىدا يەتتە دانە تارغاق شەكىللىك چاچرەڭ جىيەك ئورنىتىلىدۇ. بۇ شەكىل جەھەتتە پەرىجە-نىڭ تاقىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. لېكىن، پەرىجىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە بولىدۇ. جۇۋانچە كۆڭلەكنىڭ پەقەت ئوڭ تەرىپىدىلا بولىدۇ. كېرىيەدە مەخسۇس پەرىجە ۋە جۇۋانچە كۆڭلەككە تاقا تۇتۇپ ساتىدىغان كىشىلەرمۇ بار.

كىيىش تەرتىپى ئومۇمەن ئىككى بالىلىق بولغان، جۇۋان يېشىدىن ھالقىغان يەنى جۇۋانلىققا قەدەم قويغان ئاياللار، ياشانغان ئاياللار كىيىدۇ.

3. **يېمەك-ئىچمەك ئادىتى**

دەريا بويىلىقلار تارىختىن بۇيان تەبىئىي يېمەكلىك-لەرنى يېيىشكە ئادەتلەنگەن، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن، تەمى ئاچچىق يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىشتىن خالىي بولۇپ كەلگەن. ئۇلار بۇنداق يېمەكلىكلەرنىڭ قۇۋۋىتى يوق، ئاشقازان ۋە قانىنى بۇزۇپ سەپرا پەيدا قىلىدۇ دەپ قارايدۇ، شۇنداقلا كۆكتات ۋە مېۋە تۇرىدىكى يەل-يې-مىشلەرنى ناھايىتى ئاز ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ دەريا بويىدا ھۇشۇ خىل يەل-يېمىشلەرنىڭ ئازلىقىدىن بولسا كېرەك. دەريا سۈيى ۋە قۇدۇق سۈيىنىڭ فىتور تەركىبى نىسبەتەن يۇقىرى بولغاچقا، تاماققا تۇزنى ناھايىتى ئاز مىقداردا ئىشلىتىدۇ. چايغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ، ئۇنداق بول-مىغاندا چاي تۇزلۇق بولۇپ قالىدۇ. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئىلگىرى بېلىق يېيىشكە ئانچە ئادەتلەنمىگەن، پەقەت 90-يىللاردىن كېيىن بېلىق يېيىشكە ئومۇميۈزلۈك ئادەتلەن-گەن. بەزىدە گۆشنىڭ شورپىسىغا ۋە چايغا ئازراق توشقان زەدىكى سېلىپ ئىچىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مۇ-شۇنداق بولغاندا ئادەمنىڭ سوغۇقى ئېشىپ كەتمەيدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئاساسلىقى لۇمەن (لەغمەن)، كۆمەچ، تاز كۆمەچ، پوكو، ئۆچكە گۆشى، تۇگە گۆشى، تالقان قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى كۆپرەك ئىستېمال قىل-ىدۇ.

كۆمەچ

كۆمەچ تارىختىن بېرى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئا-ھالىلەرنىڭ يېمەكلىكى ئىچىدە ئاساسلىق يېمەكلىك بولۇپ كەلگەن. ھازىرغا قەدەر دەريا بويى، چىرا ناھىيەسىنىڭ دامىكۇ، نىيە ناھىيەسىنىڭ ياۋا تۈگگۈز، قاپاق ئاسقاندىكى خېلى كۆپ ساندىكى چارۋىچىلار كۆمەچنى ئاساسلىق يې-مەكلىك قىلىپ كەلمەكتە. دامىكۇدا «گۇلخان ئانا كۇمە-چى» توغرىسىدا رىۋايەت تارقالغان. بۇ يەردە دېيىلۇاتقان ئوچاق كۆمچى بۇگۇنكى دەريا بويىلقلارنىڭ ئو-زۇقلۇقى ئىچىدە 90%نى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىر كۈنى كۆمەچسىز ئۆتمەيدۇ. دەريا بويىدىن ئىبارەت بۇنداق زېمنى كەڭ، قۇملۇق بىلەن بوستانلىق گىرەلە-شىپ كەتكەن جايدا كۆمەچ ھەم ئۇيى تامقى، ھەم دالا تامقى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن. يەرلىك كىشىلەر كۆمەچنى قۇۋۋەتلىك، قورساقنى ئاسان ئاچۇرمايدۇ، قايسى ئورۇندا بولسا شۇ يەردە پىشۇرۇپ يېيىشكە ئەپلىك، پوتىغا چىگىپ ئېلىپ يۇرۇشكە قولايلىق دەپ قا-رايدۇ. دەريا بويىدا كۆمەچ راسلىنىش شەكلىگە ئاساسەن پېتىر كۆمەچ، ئۆلەگ كۆمەچ، سوقتا كۆمەچتىن ئىبارەت ئۈچ خىلغا ئايرىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قازاندا پىشۇ-رۇلىدىغان تاز كۆمەچ، قىيمىلىق كۆمەچ، قۇيماق، چىگە-دەك كۆمەچ قاتارلىقلارمۇ بار. خېمىرنى يۇغۇرۇپ بوپلا كۆمۈلگىنى پېتىر كۆمەچ، خېمىر بولدۇرۇلغاندىن كېيىن كۆمۈلگىنى ئۆلەگ كۆمەچ، ئىچىگە قىيما سېلىنىپ كۆمۈل-گىنى سوقتا كۆمەچ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىلدىكى كۆمەچ-

لەرنىڭ پىشۇرۇلۇش ئۇسۇلى ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، ئوچاق ياكى خالىغان پاكىز قۇمغا ئوت قالاپ، قۇم قىزىدۇرۇلغاندىن كېيىن تەكشى يېيىتىلغان خېمىر تاشلىنىپ، ئۇستى قىزىق قۇم بىلەن كۆمۈلۈپ چوغ تارتىلىدۇ. چوغنىڭ خېمىرغا تېگىپ كېتىشىدىن ساقلىنىلىدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا كۆمەچ كۆيۈپ كېتىدۇ. ئىلگىرى دەريا بويىدا تويۇ- تۆكۈنلەردە پولۇ (يەرلىك كىشىلەر قۇيغاش دەپمۇ ئاتايدۇ) ئېتىلمەي ئۇچ- تۆت نەپەر ئايال مەخسۇس ئىككى- ئۈچ سائەتتە تەييارلىغان ناھايىتى چوڭ كۆمەچ كۆمۈلۈپ، مېھمانلارغا قويۇلغان. بۇنداق چوڭ كۆمەچ- نىڭ بەزىلىرىنىڭ دىيامېترى بىر مېتىر ھەتتا ئۇنىڭدىن چوڭ بولغان. ھازىر دەريا بويىدا بۇنداق چوڭ كۆمەچ- لەر ئاساسەن كۆمۈلمەيدۇ. لېكىن ئۇلار كۆمگەن ھەر قانداق كۆمەچ يەنىلا باشقا جايلاردىكى كۆمەچتىن خېلىلا چوڭ. دەريا بويىغا بارغان ھەر قانداق كىشىنىڭ كۆمەچ- كە ئېغىز تەگمەيدىغىنى ئاز. ئەمما پېتىر كۆمەچ تەس ھەزىم بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ئېغىر تاماق دەپ ھېسابلايدۇ. كۆمەچ پىشۇرۇشقا تۇغراق ئوتۇنى ئىشلىتىلىدۇ. سوۋۇپ قالغان كۆمەچ ھەم تۇزلۇق، ھەم ئاسان قېتىپ قالمايدۇ. ئادەتتە چارۋا باققىلى ياكى سەپەرگە چىققان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كۆمەچنى پوتىسىغا ئوراپ ئېلىۋالىدۇ. دەريا بويىلىقلار ھازىرغا قەدەر ئۆيىگە كەلگەن مېھمانىنى ئالدى بىلەن كۆمەچتە مېھمان قىلىدۇ. شۇڭا دەريا بويىغا بارغانلار «بىر يىللىق كۆمىچىمنى يەپ بولدۇم» دېگەن سۆزنى ئېغىزىدىن چۈشۈرمەيدۇ.

پوكو

پوكو دەريا بويىدىكى چارۋىچىلار خېلى ئۇزاق مەزگىل ئىستېمال قىلىپ كەلگەن قوناق تائامى بولۇپ، 1990- يىللاردىن كېيىن ئاساسەن ئىستېمالدىن قالغان. پوكو ئادەتتە قوناق ئۇننى يۇغۇرۇپلا خېمىرى يۇمىلاق ياكى ئازراق سوزۇنچاق ھالەتكە كەلتۈرۈلۈپ كۆمەچكە ئوخشاش قۇقاستا پىشۇرۇلىدۇ. بەزى پوكولارنىڭ خېمىرىغا گۆش، چىگدەك، پىياز ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېتىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە بۇرۇنقى دەۋرلەردە بۇغداي ئۇنى ناھايىتى قىس بولغاچقا، چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پوكو يېيىشكە ئادەتلەنگەن. كېيىن پوكونىڭ ئورنىنى كۆمەچ ئىگىلىگەن. ھازىرمۇ قىسمەن نامرات ئائىلىلەردە پوكو كۆمۈپ يەيدىغان ئەھۋال بار. لېكىن ئۇلار ئۆيىگە كەلگەن مېھمانلاردىن پوكولىرىنى يوشۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قوناق ئۇنى تائاملىرىدىن سقماق، ئۇماچ، شۇڭغۇتماق يېمەك ئادەتلەنگەن ھازىرمۇ ساقلانغان.

تالقان

تالقان دەريا بويىلقلارنىڭ دالا تامقى بولۇپ، ئۇ ئاساسلىقى يايلاق، چۆل- جەزىرە، سەپەر ئۇستى قاتارلىق تاماق راسلاپ يېيىش شارائىتى يوق جايلاردا ئىستېمال قىلىنىدۇ. تالقاندىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىۋى يېمەكلىك قازاندا قىزىتىلغان قوي ياكى ئۆچكە مېيى ئۇستىگە بۇغداي ئۇنى ئاز- ئازدىن چۈشۈرۈلۈپ، قورۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا يەنە مۇۋاپىق مقداردا شېكەر، كۈنجۈت، ياڭاق مېغزى سېلىنىپ ئۇن سارغايغىچە قورۇلۇپ تەييارلىنىدۇ. تالقان تەييارلاش ۋە ئونى كاپ ئېتىش دەريا بويىدا ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان ئادەت بولۇپ، كېيىن قاتناش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشى، تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن ئاستا- ئاستا ئىستېمالدىن قالغان.

4. ئولتۇراقلىشىش ئادىتى

دەريا بويىنىڭ ھۆل- يېغىن مقدارى ئاز، قۇم- بوران ئاپىتى كۆپ، ھاۋاسى قۇرغاق، تۆت ئەتراپى قۇملۇق، تەبىئىي شارائىتى ناچار بولغاچقا، چارۋىچىلار- نىڭ ئۆيلىرى مۇشۇ تەبىئىي مۇھىتقا ماسلاشتۇرۇلۇپ، دەريا، كۆل، يول، تۇغراقلىق، يايلاق ۋە دۆڭلەرنىڭ كۈنگەي تەرىپىگە سېلىنغان. بۇ يەردىكى چارۋىچىلار يېقىنقى زامانغا قەدەر سۇ، يايلاق قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاچقا، كۆپىنچە ساتما ئۆيلەردە ئولتۇراقلىششقا ئادەتلەنگەن.

ساتما

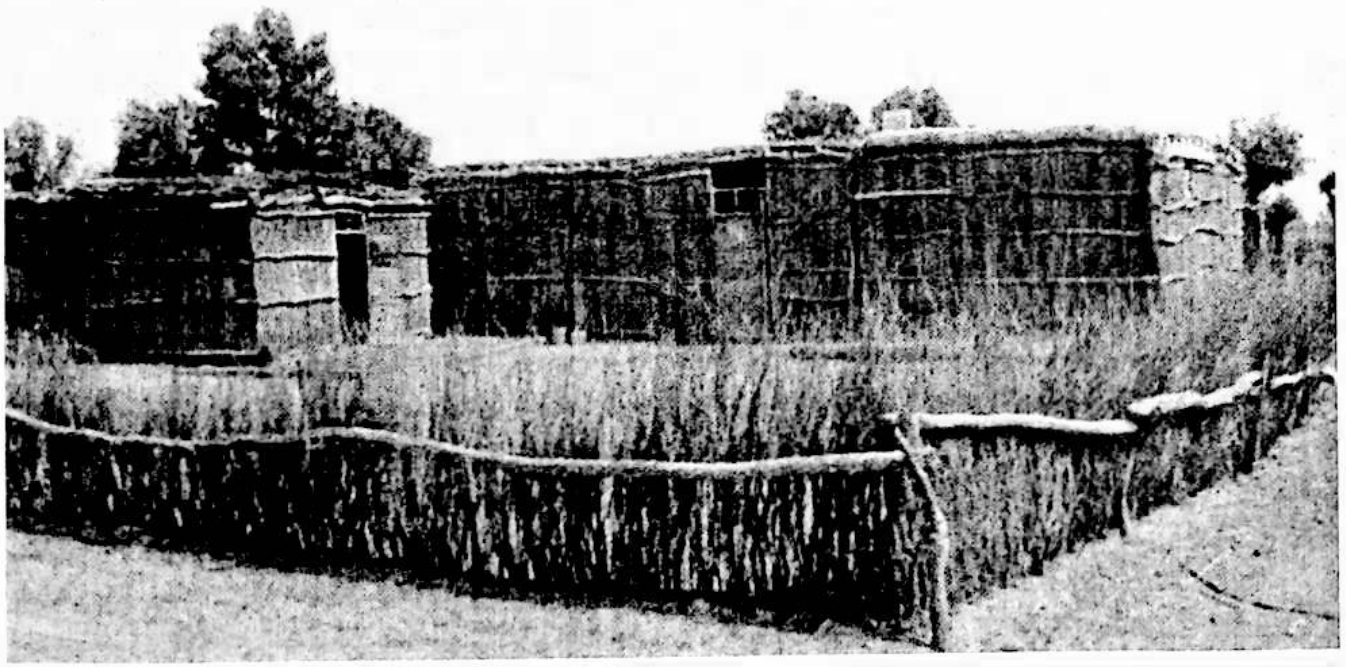
ساتما ئادەتتە ياسلىش شەكلىگە قاراپ كۈزلەك، كۈزلۈك ساتما، يازلىق ساتما ۋە قىشلىق ساتما دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە كۈزلەكنىڭ ياسلىشى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، تۆت دانە بادرا يەرگە چوڭقۇر قېزىلىپ، ئۇستى قومۇش ۋە شاخ- شۇمبىلار بىلەن يېپىلىدۇ. ئۇ ئېگىزرەك جايلارغا ياسلىپ چارۋىلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. يازلىق ساتما تۆت چاسا شەكلىدە بولۇپ، تۆت تەرىپى يۇلغۇن قومۇش بىلەن ۋادىكلەنگەن، ئۇستى بورا، پالاك ۋە قومۇش بىلەن يېپىلىدۇ. قىشلىق ساتمىنىڭ ياسلىشى يازلىق ساتما بىلەن ئاساسىي

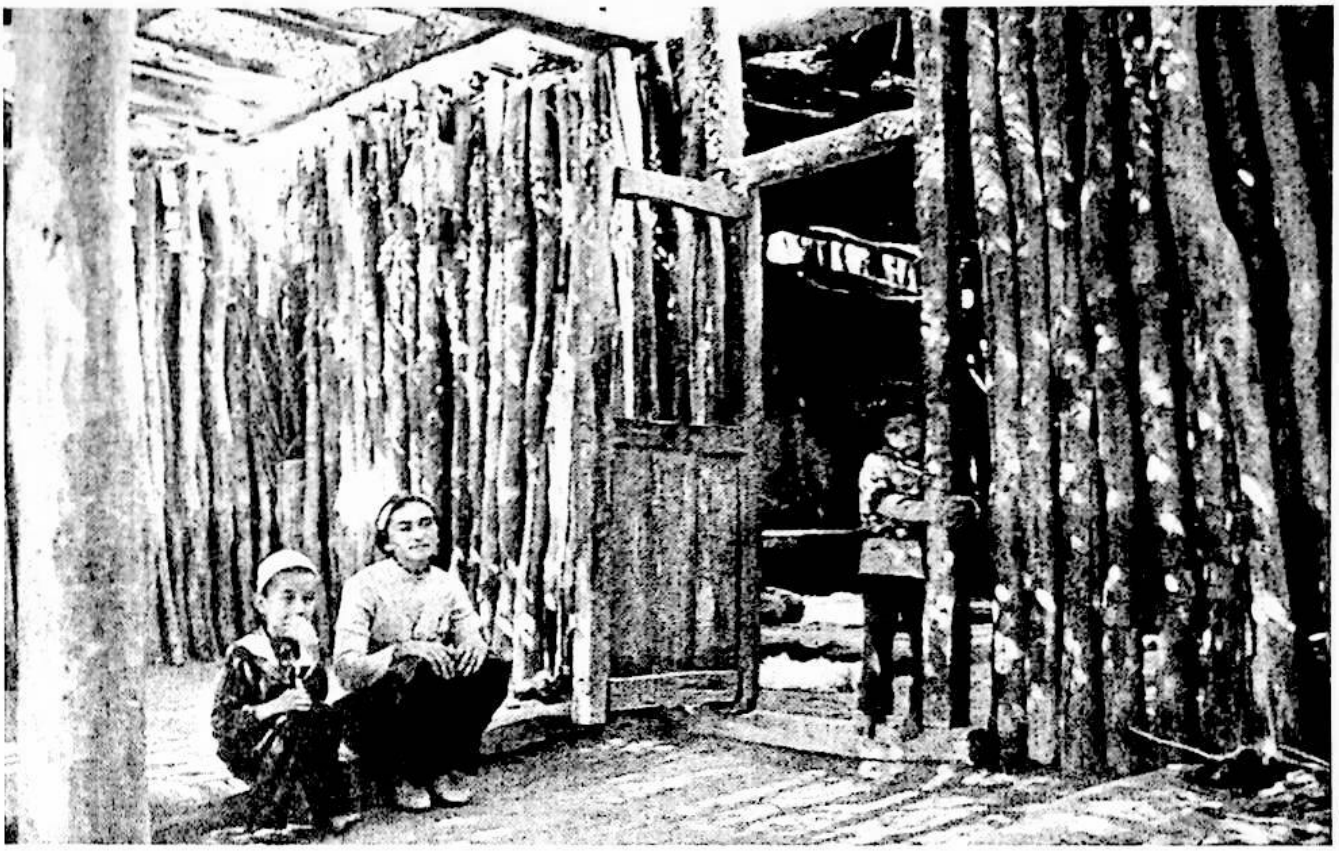

جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، تۆت ئەتراپى سامان ئارىلاش-تۇرۇلغان سېغىز لاي بىلەن سۇۋالغاندىن باشقا يەنە ئۈستى تەرىپى قېلىن توپا بىلەن كۆمۈلىدۇ. كۆلەم جە-ھەتتە يازلىق ساتمىدىن سەل چوڭراق قىلىپ ياسىلىدۇ. قىشلىق ساتمىنىڭ ئىچىگە مو-رىلىق ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇل-غان، تاۋىدانغا جىن چىراغ، كىچىك قۇتۇلۇق نەرسە-كېرە-رەكلەر تىزىلىدۇ. قىشلىق ساتـ-مىدىكى ئاسقۇلارغا خۇرجۇن، كىيىم-كېچەك ئېسىپ قويۇل-دۇ. توغراق ياغىچىدىن ياسال-غان، جاۋەن-ساندۇقلارنىڭ ئۈستىگە يوتقان-كۆرپە تىزىلىدۇ. ساتما ئىچىگە يەنە ئەۋرەز ياسىلىدۇ. قىشلىق ساتمىنىڭ مۇڭاپىق جايلىرىغا تۇر-مۇشقا كېرەكلىك كاسا، تەخسە، سۇغا، ئەلگەك، چىغىرىق، چاق، سۇپۇرا-تاختا قاتارلىق بۇيۇملار قويۇلىدۇ.

هازىرقى ئۆي شەكلى

دەريا بويىدىكى چوڭلارنىڭ ئەسلىمسىگە قارىغاندا، بۇ يەردە هويلا، يازلىق ساتما، ئايۋان، دالان، قازناق ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن هازىرقىدەك ئۆي شەكلى خېلى بۇرۇن بار-لىققا كەلگەن. ئۆي ئەتراپىغا ئېغىل-قوتان ياسالغان. 1990-يىللاردىن كېيىن دەريا بويىدا كى چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي شارائىتىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. كېرىيەچە ئۇسلۇبتىكى ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلە-رى دەريا بويىدا ئومۇملىشىشقا باشلىغان. چارۋىچىلار قۇشام تاملىق ئۆيلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن كېرىيەچە ئۇسلۇبتىكى ئۆيلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن پاي-دىلىنىپ، يېڭى ئۆيلەرنى سالغان. ئۆيلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا قاراپ تەرەققىي قىلغان. ھەتتا بەزى هال-ئەھۋالى ياخشى-راق ئائىلىلەردە ئىككى-ئۈچ ئاسماقلىق ئۆيلەر، ۋاسا جۇپ ئۆيلەر ياسالغان. هازىر ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيى ئاساسەن هال (هويلا) ساتمان، ئايۋان، ساراي، قىشلىق

ئۆي ۋە قازناقتىن تەركىب تاپقان. بەزى ئائىلىلەردە ئايۋانلىك ئىچكىرىسىگە دالان چىقىرىپ ئۆيلىرىنى دالان بويلىتىپ سالىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. ئادەتتە ئۆي ۋە هويلىنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي كۆلىمى كەم دېگەندىمۇ بىر مودىن ئارتۇق كېلىدۇ.

قۇشام ئۆينىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى

دەريا بويىدىكى ئاھاللەر ئۆينىڭ ئالدىغا توغراق، يۇلغۇن، قومۇش بىلەن قۇشۇمدالغان ئېگىزلىكى يېرىم مېتىر ئەتراپىدا كېلىدىغان قاشا تۇتىدۇ. بۇ قاشانىڭ كىرىش ئېغىزى ئەتراپىغا توغراق بادىرسىدىن چىرايلىق سالاسۇن ياسايدۇ. بۇ سالاسۇندىن ئاتلاپلا ھالغا (هويلىغا) كىرگىلى بولىدۇ. هويلىنىڭ ئىچىگە كۆپ هاللاردا ساتما ياكى ئايۇۋان تېمىغا ياندىشتۇرۇپ سۇكە چىقىرىلىدۇ. سۇكىگە يوغان توغراق دەرىخى قۇشۇمدىلىدۇ. ساتما ئادەتتە ئايۇۋان تېمىغا ياندىشتۇرۇلۇپ سېلىنىدۇ. ئاھاللەر ساتمىنى ئاش - تاماق ئېتىش ئۈچۈن ئىشلەتكەندىن سىرت، يەنە زۆرۈر تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى قويۇپ كۇندىلىك تۇرمۇشنى كۆپرەك مۇشۇ ساتمىدا ئۆتكۈزىدۇ. ساتمىنىڭ تېمى يۇلغۇن، قومۇش بىلەن ۋادەكلىنىپ ياسىلىدۇ، ئۆگزىسى كۆمۈلمەيدۇ، ئوچاقنىڭ ئۈستىلغا تۆشۈك قويۇلىدۇ.

قۇشام ئۆينىڭ ئىچكى كۆرۈنۈشى

ساتمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئوچاقنىڭ كەشكىلى تەخمىنەن بىر مېتىر ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن بىر يېرىم مېتىرغىچە، چوڭقۇرلۇقى 20 - 25 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئوچاقنىڭ چۆرىسى سېغىز لاي بىلەن سۇۋۇلۇپ، ئىچىگە پاكىز قوم قويۇلىدۇ. ھەپتىدە بىر - ئىككى قېتىم ئوچاقنىڭ قۇمى ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرۇلىدۇ. دەريا بويى ئاھالىسىنىڭ ئۆزگىچە يېمەكلىكى ھېسابلانغان كۆمەچ مانا مۇشۇ ئوچاقتا پىشۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى ساتما ئۆيلەرگە مورىلىق ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ ئېھتىياجغا قاراپ ئىشلىتىلىدۇ. دەريا بويى ئاھالىسى كۆپىنچە تونۇشلۇق مېھمانىنى مۇشۇ ساتمىغا باشلاپ كۆمەچ قاتارلىق يېمەكلىك بىلەن مېھمان قىلىدۇ. مەيلى ئايۇۋان، ساراي، دالان ئۆي ياكى قىشلىق ئۆي بولسۇن ھەممىسى كەڭرى، ئازادە، يورۇق ھەم پاكىز. گەرچە بەزى ئۆيلەر كىشىگە ئار تۇقچە بىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپىنچە هالدا كوللېكتىپ خاراسى

راكىبردىكى مېھمانلار ئۇچۇن مەخسۇس تەييارلانغان. ھەممە ئۆيگە ئون نەچچە، ھەتتا 20 نەچچە يۇرۇش يوتقان- كۆرپە زاپاس قويۇلغان.

سېلىشتۇرما بايان

دەريا بويىلقالارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى ئاساسدا بۇگۈنكىدەك ھالەتكە يەتكەن. ھازىرقى دەريا بويى بوستانلىقنىڭ غەربىي چېتىگە جايلاشقان ئۆيلەر بىلەن قەدىمكى ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونىدىكى كونا ئۆيلەرنىڭ ئارىلىقى ئاران بەش- ئون كىلومېتر كېلىدۇ. مانا بۇ سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن تېرىك پاكىت بولالايدۇ، ئەلۋەتتە.

مەن چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى ئەينى ۋاقىتتا تارىمدىكى قەدىمىي خارابىلەردە تارتقان سۈرەتلەر، ئېلىمىز، جۈملىدىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تارىخ، مەدەنىيەت ۋە ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ خارابىلىكلەر توغرىسىدىكى يازما ئۇچۇرلىرى، جۈملىدىن- فىرانسىيە كېرىيە دەريا ۋادىسىنى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتىنىڭ يۇمىلاققۇم قەدىمكى شەھىرىدىكى بايقاشلىرى، شۇنداقلا ئۆزۈمنىڭ بۇ قەدىمىي شەھەرلەردە كۆرگەنلىرىم ئاساسدا قەدىمكى ئۆيلەر بىلەن ھازىرقى دەريا بويىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئورتاقلىقى ۋە پەرقىنى دەسلەپكى قەدەمدە سېلىشتۇرۇپ كۆردۇم، سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تۆۋەندىكى بىر قانچە بايقاشقا ئېرىشتىم.

قارا دۆڭدىكى سۇپا

(1) تارىم ئويمانلىقىغا جايلاشقان قەدىمىي شەھەرلەردىكى ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيلىرى يەرگە ئورنىتىلغان توغراق تۆۋرۈكىنى ئۆينىڭ ئاساسلىق قۇرۇلمىسى قىلىپ، تۆۋرۈكلەرنىڭ چېتىنى ئارىسى قومۇش، يۇلغۇنلار بىلەن توقۇلۇپ سامان ئارىلاشتۇرۇلغان سېغىز لاي بىلەن سۇۋالغان. توغراق بىلەن يۇلغۇن ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىنغان. ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە بالا تىزىلىپ ۋاسا تىزىلغان، ئۇستىگە بورا ياكى پاخال قويۇلۇپ توپا كۆمۈلگەن. يەرلىك كىشىلەر بۇنداق تاملارنى قۇشام تام، مۇشۇنداق ياسالغان ئۆيلەرنى قۇشام ئۆي دەپ ئاتىغان. ئۆي ئىچىگە ئوچاق، كۇلاك، تاۋادان، تەكچە، ئاسقۇ، سۇپا (سۇكە)، ھاۋادان، جاۋەن، ساندۇق، پەلتەك، ئىلگۈچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سۇپىنىڭ قىرىغا توغراق شال ياتقۇزۇلغان، سۇپا ئۇستىگە بورا سېلىنىپ كىگىز سېلىنغان. نېيە خارابىسىدىكى كاتتا ئۆيلەكتە بىر ئېغىز ئۆي ئىككى ئاساق قىلىپ ياسالغان. بۇنداق قۇشام ئۆيلەرنى دەريا بويىدىن ھازىرمۇ تاپقىلى بولىدۇ. بۇگۈنكى دەريا بويىلقالارنىڭ ھەممىسى قۇشام ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ، لېكىن بۇ ئۆيلەر بۇرۇنقى كونا ئۆيلەرگە قارىغاندا تەرەققىي قىلغان.

دەريا بويىدىكى سۇپا

(2) قەدىمىي شەھەرلەردىكى ئۆيلەر بىلەن دەريا بويىدىكى ئۆيلەرنىڭ مۇرا- ئوچاق، سۇپا، توغراقتىن ياسالغان تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاشلىققا ئىگە.

(3) مەيلى قەدىمكى ئۆيلەر بولسۇن ياكى ھازىرقى دەريا بويىنىڭ ئۆيلىرى بولسۇن، ھەممىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ سېلىنغان. ئۆيلەرنىڭ ئالدى كۆپىنچە جەنۇب ياكى شەرق تەرەپكە قارىتىلغان. بۇ ئېھتىمال غەربىي شىمال تەرەپتىن كېلىدىغان قۇم- بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۇچۇن شۇنداق ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. چۇنكى تارىختا تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاقما قۇملار شامال ۋە بوراننىڭ تەسىرىدە شەرقىي شىمال يۆنىلىشتە كۆچۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى ئېگىز، شەرقىي شىمال تەرىپى پەس بولۇش ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا تارىم دەريا سۈيىغا قۇيۇلىدىغان چولۇق- كىچىك دەريا- ئېقىنلار ئېقىن ئۆزگەرتىشكە توغرا كەلگەندە دائىم شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ ئېقىن ئۆزگەرتكەن. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز خېلى بۇرۇنلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتىنى چۈشەنگەن ھەم بۇ جايىنىڭ مۇھىتى ۋە ئۆزگىچە جۇغراپىيەلىك رايون ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان ئەنئەنىۋى ئولتۇراق ئۆي ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن.

(4) يەر تەۋرەش، قۇم - بوران قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرۇشچانلىقى كۈچلۈك قىلىپ ياسالغان. تارىم ئويمانلىقىدىكى بەزى قەدىمكى ئۆيلەر ئارىدىن نەچچە مىڭ يىل ئۆتسىمۇ، نابۇت بولماي ساقلىنىپ كەلگەن. يېقىنقى 100 يىل مابەينىدە تارىم ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەزى جايلاردا كۆرۈلگەن كۈچلۈك يەر تەۋرەش ئاپىتىدە دەريا بويىدىكى ئۆيلەرنىڭ بىرەرسىمۇ ئۆرۈلۈپ كەتمىگەن ياكى بۇزۇلمىغان.

(5) يازدا ھاۋاسى سالقىن، قىشتا بىر قەدەر ئىللىق.

ھەر يىلى 7- ، 8- ئايلاردا دەريا بويى تونۇردەك قىزىپ كېتىدۇ. لېكىن، ھەر قانداق بىر ئۆيگە كىرسىڭىز ئۆينىڭ شۇنچە سالقىنلىقىنى ھېس قىلالايسىز، قىشتا ئىللىق تۇرىدۇ. بۇ دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆي سېلىش جەھەتتىكى يەنە بىر ئارتۇقچىلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(6) دەريا بويىدىكى ئولتۇراق ئۆيلەر قەدىمكى تارىم ئاھالىسىنىڭ ئولتۇراق ئۆي مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ شەكلى، قۇرۇلمىسى ۋە ھۇنەر- سەنئىتىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى. ھەتتا بەزى جايلاردا قۇشام ئۆيلەر- نىڭ سانى بارغانسېرى ئازلاپ يوقلىش ھالىتىگە بېرىپ قالدى. مۇشۇنداق بىر پەيتتە، دەريا بويى ئاھالىسىنىڭ قۇشام ئۆيلىرى 100% لىك ھالەتتە ساقلىنىپ كەلدى. بۇ ئەلۋەتتە تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ قۇشام ئۆيلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇ- رۇشتا مۇھىم رول ئويناپدۇ.

5. ھۇنەر- كەسىپ ئادەتى

يۇڭ يىپ ئىگىرىش: دەريا بويىدا يۇڭ يىپ ئىگە- رىش بىر قەدەر كەسىپلەشكەن، ئىلگىرى ھەممە ئائىلىدە- كى ئايالار دېگۈدەك قولدا يۇڭ يىپ ئىگىرىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇلار يۇڭ يىپ بىلەن ئارغامچا، شوينا قا- تارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى تەييارلىغان. لېكىن ھازىر يۇڭ يىپ ئىگىرىشنى بىلىدىغان ھەم بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئايالار ئازلاپ كەتكەن.

تېرە ئاشلاش: دەريا بويىدا تېرە ئاشلاش بىر قەدەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە، تېرىكچىلىك كەسپىنىڭ تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم ئۇستىلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلارنىڭ تېرە ئاشلاش مەشغۇلاتى تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ: تېرە سانى 10-15 كە يەتكەندە بۇ تېرىلەرنى بىر كۈن كۆلچەككە چىلاپ يۇيۇپ تازىلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تېرىنى قۇمغا يېيىپ قۇرۇتۇپ ئىككى يۇزىنى تۆزلايدۇ، لېيىنى ئېلىۋېتىپ شور سۇيىگە ئۇچتە بىر نىسبەت بويىچە بۇغداي ۋە قوناق ئۇنى چىلىنىپ ئۇماچلىنىدۇ. تېرىلەرنىڭ چەمى (يۇڭلۇق تەرىپى) تېشىغا قاتلىنىپ يامدا ئېچىلتىلىدۇ. ھەر ئۇچ كۈندە بىر قېتىم مالتىلىنىپ، تولۇق ئاش يېدۈرۈلىدۇ، تاكى تېرە سارغىيىپ ئاشلانغانغا قەدەر يامدا تۇرىدۇ. 20- 30 كۈنگە قەدەر تېرە ئاشلىنىدۇ، ئاشلانغان تېرە قۇرۇ- تۇلۇپ تازىلانغاندىن كېيىن يۇمشىغىچە سۇ پۈركۈپ ئۆز- لەشتۈرۈلىدۇ، كېيىن ئەيلىنىپ تاختىلىنىدۇ، ئاخىرىدا قۇ- رۇتۇلۇپ ئىشلىتىلىدۇ. دەريا بويىدا تېرىنى خام ماتېرىيال قىلىپ ئىشلەنگەن كىيىملەر خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. 1980- يىللىرى دەريا بويىنىڭ تېرىم دېگەن يېرىدە ئولتۇرۇشلۇق شېرىپ پىر- پىر دېگەن كىشى ھەر خىل تېرە كىيىملەرنى تىكىشكە ناھايىتى ئۇستا بولۇپ، تونۇل- غان جۇۋىچى ئىدى، ئۇ تىككەن نۇرغۇن تېرە كىيىملەر ھازىرغىچە چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئىلمىچىلىك: بۇ يەردىكى بەزى ئايالار ئىلمىچە- لىككە ناھايىتى ئۇستا، ئۇلار بوش ۋاقىتلاردا يىگىنە بىلەن ئىشتان، پايپاق، ياستۇق، قول ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەر- نىڭ پۈشقىقىنى ئىلمىگە ئالىدۇ، ئانا بولغۇچى قىزىغا يەتتە ياش ۋاقتىدىن باشلاپ ئىلمىچىلىكنى ئۆگىتىدۇ.

خارەتچىلىك: دەريا بويىدا خارەتچىلىك خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ يەردىكى چارۋىچىلار قۇشام ئۆي- لەرنى سىرتتىن خارەت تەكلىپ قىلماي، ئۆز ئارىسىدىكى خارەتلەرگە تايىنىپ سالغان. يەرلىك خارەتلەر يەنە قۇرۇق توغراقتىن سۇغا، نوگاي، كۈپ، تەگنە، كاسا، جاۋەن- ساندۇق قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ياسىغان.

كىگىزچىلىك: دەريا بويى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، بۇ يەردىن قوي يۇڭى بىلەن ئۆچكە يۇڭى (چۇپۇر) كۆپ چىقىدۇ. يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە ئىلگىرى كىگىزچى ئۇستىلار خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلار ھەر خىل كىگىزلەرنى ئىشلەپ چىقارغان، بۇنىڭغا ئەگە- شىپ سەرگەزچىلىكمۇ خېلى تەرەققي قىلغان.

سوپۇنچىلىق: ئىلگىرى دەريا بويىدا سوپۇنچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان ئاز بىر قىسىم كىشىلەر ئۆتكەن. ئۇلار چىگىدەك (چىگىرتەك) چىقمايدىغان ئۆچكە يېغىغا شاخار، ھاك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئارىلاش- تۇرۇپ ئاددىي، زەھەرسىز سوپۇنلارنى ياسىغان. بۇنىڭ- دىن باشقا يەنە بۇ يەردە قاسساپچىلىق، ساتىراشلىق، سې- ۋەتچىلىك كەسىپمۇ خېلى ئومۇملاشقان.

(داۋامى بار)

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيىلىك مەدەنىيەت پونكىتىدا)

يارىم خۇتەن قىزى

ئېگىز دۆڭگە چىقىپ مەن،
سالغام بىلەن تاش ئاتتىم.
شۇنچە قىزنىڭ ئىچىدىن،
مەن يارىمغا قاش ئاتتىم.

ئېگىز تامغا تاش ئاتتىم،
چىرايلىققا قاش ئاتتىم.
چىرايلىق ئۇخلاپ قالسا،
قوۋۇز چېلىپ ئويغاتتىم.

ئېگىز ئۆگزىگە چىقىپ،
قولىڭىزنى مەن تارتاي.
بارچە ئويۇننى سىز ئويناڭ،
دەردىڭىزنى مەن تارتاي.

ئېگىز تاغقا مەن چىقتىم،
يول تېپىپ چۈشەلمىدىم.
چىرايىڭغا كۆيدۈم مەن،
ۋەسلىڭگە يېتەلمىدىم.

ئىشىك ئالدى ئېرىقىم،
پىلدىرلايدۇ بېلىقىم.
قايەرلەردە يۈرسەن،
مېنىڭ بىچارە غېرىبىم.

ئېرىقتىكى لاي سۇنى،
كۆلگە باشلىماڭ يارىم.
ئەقلى ھوشىڭىز بولسا،
بىزنى تاشلىماڭ يارىم.

ئېرىق بولسا كەڭ بولسا،
سۇنى قۇيسا تاشمىسا.
يار بولسا لېۋەن بولسا،
سۆيۈپ قويسا قاچمىسا.

ئېرىق بولسا كەڭ بولسا،
قاپاق تېرەك ئۆسمەمدۇ.
يار بولسا لېۋەن بولسا،
كۆڭلى تاغدەك ئۆسمەمدۇ.

ئۆگزەڭدىكى قومۇشنى،
مەن دەسسەپ ئۆتەرمەنمۇ.
كۆڭلۈمدىكى يار بىلەن،
ئۆلگىچە يۇرەرمەنمۇ.

ئۆگزەڭگە چىقۋاپسەن،
يەر تۆۋىنگە قاراپ.
ئىشىكىڭدىن ئۆتتۈممەن،
بۇلبۇلۇڭ بولۇپ سايراپ.

ئۆيۈڭنىڭ ئارقىسى شورلۇق،
پۇتۇڭ ئاغرىمدىكىن يايرىم.
ئوتۇڭدا ئۆلۈپ كەتسەم،
ئىچىڭ ئاغرىمدىكىن يايرىم.

ئۆيۈڭنىڭ ئارقىسى خامان،
خاماندا ئۇچىدۇ سامان.
نادانلار بىلمەيدۇ،
كۆيۈك ئوتى بەك يامان.

ئۇياقمۇ ئۆتەشىم بار،
بۇياقمۇ ئۆتەشىم بار.
سەن قارىمىسالىڭ يارىم،
قۇرغۇيدەك ئاداشىم بار.

ئۆيدىن ئاتلىنىپ چىقىپ،
چۈشتۇم سايدىكى ئىزغا.
يارىمنى تېگىشمەيمەن،
ئون بەش ياشتىكى قىزغا.

ئۇزۇن سايدىن سۇ كېلەر،
تاشقا تېگىپ شارقىراپ.
مېنىڭ يارىم كېلىدۇ،
مەرۋايىنتتەك پارقىراپ.

ئۆزى ئاق كۆڭلى قارا،
نېمىلەر قىلدىڭ ماڭا.
قىلغىنىڭ يادىڭدا تۇرسۇن،
مەنمۇ قىلارمەن ساڭا.

ئوتمۇ بۇ، ئاتەشمىدۇر؟
قايدىن تۇتاشتى ئوت ماڭا.
مەندىكى ئوتنى ئېلىپ،
پەرۋەردىگار سالسۇن ساڭا.

ھوشۇق ئاتسام كەلسەكەن،
ئۇتۇۋالسام بەرسەكەن.
يىراقتىكى يارىمغا،
خەت ئەۋەتسەم كەلسەكەن.

ئولتۇرۇپ يىغلاپ ئىدىم،
يىغلىما يارىم دېمىدى.

قولىغا ياغلىق ئېلىپ،
يېشىمنى ئېرتاي دېمىدى.

ئۇ كوچاڭدا سەن تۇرساڭ،
بۇ كوچاڭدا مەن تۇراي.
قىزىلگۈلى سەن بولساڭ،
يوپۇرمىقى مەن بولاي.

ئوڭ قولۇمدا ئاي پالتا،
بوسۇغاڭنى كولايمەن.
ئاخشاملىققا بارغاندا،
ناۋاتخان دەپ توۋلايمەن.

ئۇ مەھەللەڭمۇ قورايلىق،
بۇ مەھەللەڭمۇ قورايلىق.
ھەممە كىشىنىڭ يارىدىن،
مېنىڭ يارىم چىرايلىق.

بارمىغاچقا،كەلمىگەچكە،
يار مېنى يېگانە دەر.
باشىدىن پەرۋانە بولسام،
ساق ئەمەس، مەستانە دەر.

باغقا كىرمەك ئاساندۇر،
شورا بولغاندىن كېيىن.
يارنى سۆيمەك ئاساندۇر،
مەيلى بولغاندىن كېيىن.

باغقا كىرىپ ئالما يەڭ،
ھەممە ئالمىسى بىزنىڭ.
كۆڭۈل بەرسىڭىز يارىم،
جاندىن ئۆزگىسى سىزنىڭ.

باغقا بۇغداي تېرىسام،
بەلۋاغقا كەلدى بۇغدىيىم.
ئەمدىگىنە يار تۇتسام،
ئايرىۋەتتى خۇدايىم.

باغقا كىرسەم بۇلبۇللار،
مەن تەرەپتە سايرايدۇ.
جېنىمغىنە شۇ يارىم،
قىزىلگۈلدەك پۇرايدۇ.

باغقا كىردىم شوراڭدىن،
بىر تال ئالدىم غوراڭدىن.
ئانسى يامان خوتۇن،
ئايرىۋەتتى جورامدىن.

باغ ئارىلاپ شاخ ئارىلاپ،
تەگكەن ئوتنىڭ سانى يوق.
ئالدىراپ بەرگەن كۆڭۈلنىڭ،
دەردى بار، ئەتىۋارى يوق.

باغدا ئالما پىشىپتۇ،
تار كوچىغا چۈشۈپتۇ.
شۇنچە قىزنى يارىتماي،
سىزگە كۆڭلۈم چۈشۈپتۇ.

باغىم بارۇ باغىم بار،
زىغىرلىقتا زاغۇن بار.
كىمنىڭ قىزى چىرايلىق،
شۇنى بېرىپ ئالغۇم بار.

باغىڭدا گۈلۈڭ بولسام،
بېشىڭدا چېچىڭ بولسام.
باغقا سۇغا كىرگەندە،
ئايىاغىڭدا سۇيۇڭ بولسام.

بېغىڭغا كىرىۋېلىپ،
ئۆرۈك ئىرغىتاي يارىم.
ناخشامغا قوشۇۋېلىپ،
سېنى يىغلىتاي يارىم.

باغىڭغا كىرىپ باقسام،
شاپتۇلۇڭ ئەجەب شاخلىق.

ئاغزىڭدا ناۋات بارمۇ،
سۆيسەم لەۋلىرىڭ تاتلىق.

باغۋەن باغقا قارىڭ،
ئالمىنى يات ئالمىسۇن.
باغقا كىرگەن ياخشىلار،
گۈلنى قىسالماي قالمىسۇن.

باغۋەن باغىڭنى ئاچقىن،
مەن نىگارىمنى كۆرەي.
سايىدا كۆزى خۇمار،
مەستانە يارىمنى كۆرەي.

بارسىلا بىللە بارايلى،
ئايرىلىپ قالغان يامان.
ئايرىلغانغا كىم ئۆلۈپتۇ،
يولدا يالغۇزلۇق يامان.

بازارلاردا بار ئىكەن،
پىشىل دۇردۇن تاۋارى.
سېنىڭ يارىڭ بار ئىكەن،
مېنى قىلما ئاۋارى.

باراڭنىڭ ئىچى سايە،
ئەتراپى ئانار گۈلدۇر.
گۈل تۇۋىدە ئولتۇرغان،
مەشۇقۇم قارا كۆزدۇر.

بىر كىتاب ئىككى كىتاب،
يار قوينىدا ئالتۇن كىتاب.
بۇ دۇنيادا بارمىكىن،
مېنىڭ يارىمدەك ئاپتاپ.

بۇلبۇل سايرىماس بولدى،
گۈلمۇ ئېچىلماس بولدى.
دۇشمەن سۆزىگە كىرىپ،
يارىم قارىماس بولدى.

بۇگۈن ئالتە، تاڭلا يەتتە،
مېھرىبان يار كەتكىلى.
باغقا كىرسەم ئىزى بار،
تاغلارغا چىقسام شامىلى.

بۇگۈن يەتتە كۈن بولدى،
مەن يارىمغا خۇمارى.

قول سېلىپ چىقىپ كەلسە،
كۆكرىكىدە تۇمارى.

بۇ كوچا ئۇزۇن كوچا،
چالما ئاتسا يەتمەيدۇ.
بو كوچىنىڭ قىزلىرى،
مېنىڭ يارىمغا يەتمەيدۇ.

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار،
تېشى بار توپاسى يوق.
راستتىن كۆيمىگەن يارنىڭ،
دەردى بار ۋاپاسى يوق.

1949 - يىلى غۇلجىدا نەشر قىلىنغان قازاق تىلىدىكى «ئىتتىپاق» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان تېكىستى بويىچە تەييارلاندى.

تەييارلىغۇچى: خەپىز ساتتار سالىھ

(ئىلى ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەت-دىن ئىشلىرى كومىتېتى قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى)

IRAS

ماقالە قوبۇل قىلىش توغرىسىدىكى بىلدۈرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۇگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز بۇ يىلدىن باشلاپ ئۇنۇۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىگزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىگز ئۇنۇۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز بىلەن ئالاقىلاشقايسىز.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 - 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

«قۇتادغۇبلىك» داستانىنىڭ تارىخىي قىممىتى ۋە ئورنى

ئىسمائىل سەمەت

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 - ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك، مۇ- تەپەككۇر شائىرى، ئالىمى، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھا- جىپنىڭ داستانى «قۇتادغۇبلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيەت تا- رىخىدىكى پارلاق نامايەندە بولۇش سۈپتى بىلەن ئوتتۇ- را ئاسىيا مەدەنىيىتىدە زور قىممەتكە ئىگە.

تۆۋەندە «قۇتادغۇبلىك» داستانىنىڭ تارىخىي قىم- مىتى ۋە ئورنى نىسبەتەن ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەن- گەن بىر قانچە تەرەپلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

ئەدەبىيات ۋە تىل جەھەتتە

«قۇتادغۇبلىك» قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم، قانۇن ۋە ئەخلاق ئۆل- چەملىرى، پەلسەپە ۋە دىن، ئىلىم- پەن ۋە مائارىپ، ئە- دەبىيات ۋە سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆزىدە مۇجەس- سەملەشتۈرگەن بىر قامۇس.

بولۇپمۇ ئىسلام دىنى قاراخانىلار زېمىنىدا ئاللقا- چان ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن ۋە ئەرەب- پارس تىلل- رى ئىلىم ھەم سەنئەت ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلىشقا باشلا- غان شارائىتتا، مۇئەللىپنىڭ ئانا تىلىدا گۈزەل ھەم يېنىك ئۇسلۇب بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىپ چىققانلىقى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

«قۇتادغۇبلىك»نى ئوقۇساق دۆلەت، جەمئىيەت، سىياسەت، ئىقتىساد، قانۇن، ئەخلاق، بىلىم ۋە ئەقىل توغرىسىدا ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ياشاشتىكى مەقسىتى ۋە ۋە زىپە - بۇرچى توغرىسىدا، ئادالەت ۋە زۇلۇم، ياخشىلىق

ۋە ياماناتلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق، ئالىيجاناپلىق ۋە پەسكەشلىك، باتۇرلۇق ۋە قورقاقلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت، شادلىق ۋە ھەسرەت، قىسقىسى، ئىنسان ھاياتىغا ئائىت ھەممە جەھەتلىرى توغرىسىدا قويۇلغان مەسىلە ۋە مۇلاھىزىلەردىن قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى كۆرەلەيمىز. شائىرنىڭ شۇ جەمئىيەت رېئاللىقىغا بولغان نارازىلىقى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىپ ئەقلگە مۇۋاپىق بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش يولىدىكى ئالىيجاناپ غايە ۋە ئىزدىنىشلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز. مانا مۇشۇنداق باي مەزمۇننى مۇئەييەن بەدىئىي سۈژېتقا تىزىپ، بۇيۇك بىر داستان ياكى نەزمىي دىراما يېزىش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن باشلانغان، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىدىلا ئىلمىي سىستېمىغا چۈشۈپ يۈكسەك تەرەققىيات باسقۇچىغا كىرگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى دەۋرلەردە ياشىغان نۇرغۇن يازغۇچى شائىرلار «قۇتادغۇبلىك»تىكى بۇ مەزمۇنلارنى ئۇلۇغ قىلغان ئاساستا نۇرغۇن شېئىرلارنى يېزىپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرغان، مەزمۇننى يەنمۇ بېيىتقان.

قانۇنشۇناسلىق تەلىماتلىرى جەھەتتە

«قۇتادغۇبلىك» ئەينى زامان ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ھۆكۈمران دىنىي ھوقۇقچىلىق كۆز قاراشلىرىدا كۇچەپ تەرغىپ قىلىنغان فېئودال ئاقسۆڭەك ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ھاكىم مۇتلەقلىقى بىلەن ساماۋى ئالەم بەخت - سائادىتى توغرىسىدىكى ئېپسانىلەرگە غەرق بولغان تەركىدۇنيا ئىستىقامەتچىلىكى تەشەببۇسلىرىغا زىت ھالدا ئىنسانىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي ھاياتتىكى بەخت - سائادىتى ۋە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ مۇنەۋۋەر ئابىدە تىكلىدى.

داستاندا ئاپتور پادىشاھنىڭ خەلق ئالدىدىكى قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرى ۋە مۇشۇ مەجبۇرىيەتلەر ئاساسىدىكى ھوقۇقى بىلەن خەلقنىڭ ئادالەتلىك قانۇن يۈرگۈزگەن دۆلەتكە بولغان قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت تارىخىي قىممەتكە ئىگە پىرىنسىپال تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مىسال:

5574 سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئېرور ئۈچ،
بۇ ھەقنى ئۆتە سەن ھېچ ئىشلەتمە كۆچ.
5575 بىرى، ئۆز ئېلىڭدە كۆمۈشنى پاك ئەت،
ئەي ئىلمىي كۆپ ئەپسەن ئايارىن كۆزەت.
5576 بىرى، توغرا قانۇننى خەلقىڭگە بەر،
بىرىدىن-بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر.
5577 ئۇچىنچى، ئىمىن قىل پۇتۇن يوللىنى،
يوقاتقىن قاراقچى ۋە ئوغرىلىنى.
5579 پۇقرالار ئۆزە بەر، سېنىڭدە ئۇچ ھەققىڭ،
ئۇلارىدىن سورا، ئاچ ئەمدى قۇلاقىڭ.
5580 بىرى، يارلىقىڭنى ئېزىز تۇتسالەر،
نېمە بولسا تېزدىن ئۇنى قىلسالەر
ئىككىنچى، خەزىنە ھەقىن توسمىسا،
ئەي مەردان ھەقنى دەل چاغدا تاپشۇرسا.
5582 ئۈچىنچى، يېغىغا يېغا بولسالەر،
سېنى سۆيگۈچىنى ئۇ ھەم سۆيسەلەر.
5583 ئۆتۈگەن بولۇرسەن ئۆزۈڭ ھەقلىرىن،
ئۇلارمۇ ئۆتۈگەن بولۇر ئۆز ھەقىن.

«قۇتادغۇبلىك» داستانىدا ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى ئىدىيەسى تەنتەنىلىك جۈملىلەر ۋە ئوبرازلىق مىسرالار بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ھوقۇق پەلسەپەسى تارىخىدا قىممەتلىك تۆھپە ھېسابلىنىدۇ. مىسال:

819 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ئەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.
817 كېرەك ئوغلۇم ئولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم
يولۇچى، ئۆتكۈنچى بىرەر قونىقىم.
818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا،
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا.
828 مېنىڭمۇ ھۆكمۈم شۇ، يوقالماس ئۆزۈم،
پۇتۇن خەلقە بىردەك قىلىقىم سۆزۈم.

ئىجتىمائىي ئەخلاق جەھەتتە

«قۇتادغۇبلىك» داستانىدا ئىجتىمائىي ئەخلاققا دائىر ئاساسىي قائىدە ۋە نىزاملارمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ قائىدە-نىزاملار ئەخلاقىي ھادىسە ۋە مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ھەمدە كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ تۇرۇشقا يارىدەم بېرىدىغان ئومۇمىي چۈشەنچىلەر بولۇپ، بۇ چۈشەنچىلەر ياخشىلىق، ياماملىق، بۇرچ، ۋىجدان، شان-شەرەپ، بەخت-سائادەت قاتارلىق ئاساسىي مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىشىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇرى ۋە ئىجتىمائىي ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۆز زامانىنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغان بىر قاتار ئەخلاقىي بۇرچنى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئالدى بىلەن كىشىلەرنى ئەلگە ياخشىلىق قىلىش، ياخشىلىق، بەخت تەلەپ قىلىش ۋە ياخشى نام قالدۇرۇشقا ئۈندىگەن ھەمدە بۇنداق قىلىشنى ئادەم بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغان.

227 ئەگەر ياخشى بولماق تىلەسەڭ ئۆزۈڭ،
يۇرى، ياخشىلىق قىل، قوي ئۆزگە سۆزۈڭ.
1337 ھاياتنى زايا قىلما، قىل ياخشىلىق،
كېچەر كۈن ئىچىدىن ئال ئىبرەتنى جىق.
4466 ئۆزۈڭ ئۆلسەڭ ئاخىر بۇ نامىڭ قالۇر،
ئېتىڭ ياخشى بولسا، ھايات تەم بېرۇر.

ياخشىلىقنىڭ سۈپىتىنى ۋە مەقسىتىنى خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىش، خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت يۇكسەك پەزىلەت بىلەن مەھكەم باغلىنىپ ھەمدە بۇنداق قىلىشتىن پەقەتلا كىشىلەرنىڭ ئۆز خەلقى ۋە ئۆز ئېلى ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك ئىجتىمائىي بۇرچى بولۇپ، بۇ بۇرچنى ئۆتىگەنلىكى ئۇچۇن ھەرگىز تەمەننا قويۇش، مىننەت قىلىش ۋە ھەق تەلەپ قىلىشقا بولمايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. مىسال:

856 ئېلىگ ئېيتتى، ياخشىلىق سۇيلاتى شۇدۇر،
كى خەلققە ئۇنىڭدىن پايدىلار يېتۇر.
857 قىلۇر ياخشىلىق ئۇ پۇتۇن ئېلىگە،
يەنە مىننەت ئۇرماس كىشى يۇزىگە.
858 تىلەر نەپ ئۇ ئەلگە ئۆز نەپىن دېمەس،
يەتكۈزگەن نەپ ئۇچۇن بەدەل كۆزلىمەس.

ۋىجدان كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا باشقىلارغا ۋە جەمئىيەتكە بولغان بۇرچنى ئادا قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئەخلاقىي ئاڭ بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ قەلبىدىكى كۈچلۈك ئەخلاقىي جاۋابكارلىقنى ھەمدە ئادەملەرنىڭ مۇئەييەن ئەخلاقىي مىزان بويىچە ئۆزىنىڭ ئىش-ھەرىكىتىنى باھالاش ئىقتىدارىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا بۇ مەسىلىلەرنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق، جانلىق ۋە ئوبرازلىق بايان قىلغان. بۇ بايانلار ئۆز زامانىسىدىلا ئەمەس بەلكى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ۋە رېئال قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مىسال:

863 تېشىدەك ئىچمۇ، ئىچىدەك تېشى،
بۇيالمىغ بولۇرچىن ۋە توغرا كىشى.
5077 كىشىنىڭ ياماندۇر ئېيتسا يالغان،
قىلىپ ۋەدە يانغان ياماندىن يامان.
3933 كۆيۈمچانلىق ئەمەس ئول ئۆزىنى دېگەن،
كۆيۈمچان شۇكى، ئەل نەپىن ئىزلىگەن.
5353 دېمە ئۆز نەپىڭ سەن، ئەل نەپىنى دە،
ئۆزۈڭ نەپىي ئەلنىڭ نەپىي ئىچىدە.
6098 ئۆزۈڭ نەپىي كۆتمە، خەلق نەپىي كۆت،
يۇكۈنى يۇتۇرمە ئەلگە ئۆزۈڭ يۇت.
6143 مەست قىلسا بۇ دۇنيا ئەگەر كىشىنى،
ئويغانماس، ئۇلۇم توتمىغۇنچە ئۇنى.

بولۇپمۇ ھاراكەشلىكنى ئەخلاقسىزلىقنىڭ ئەڭ تىپىك ئىپادىسى، بارلىق ئەخلاقسىزلىق ھەم پېشكەللىكنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ بۇ خىل ئىللەتنى قاتتىق سۆككەن. بىر مەملىكەتتە خەلقنىڭ ھاراكەشلىك يولىغا كىرىپ قېلىشىنى ئەلنىڭ گادايلىققا قاراپ مېڭىشى بىلەن مەھكەم باغلىغان، شەخسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھاراكەشلىك «ملك گوناه»غا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى، بۇنداق ئادەم بەخت-سائادەتتىن مەھرۇم بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، ھاراكەشلىك ئادەملەرنى بىكار تەلەپ، ھۇرۇن ۋە قاششاق قىلىپ قويىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كىشىلەرنى بۇ يولغا قەتئىي ماڭماسلىققا دەۋەت قىلغان. ئالىمنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرى ھازىرمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ياش ئەۋلادلارغا قارىتا ئەنئەنىۋى ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشتا بىز ئۇچۇن قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

2097 ھاراق ئىچسە خەلق، يەلگە كەتكەي مېلى،
خان ئولسا ھاراكەش، تۇرامدۇ ئېلى؟
2099 مەست ئولسا كىشى تەلۈە ئاڭسىز بولۇر،
ئىشى تەلۈنىڭ كۆر، قاچان تۇز بولۇر،
2102 مەي ئىچسە بولمىغۇر نە ئىشلار بولۇر،
مەست ئولسا نەچچە ياخشى ئىشلار قالۇر.
1338 ھاراق ملك گوناغا پاتۇرغاي سېنى،
قاچار بەخت زىنادىن، يۇزۈڭ تۆكۈلەر.

بىلىم كۆز قارىشى جەھەتتە

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، بىلىمنىڭ قەدىر-قىممىتى، بىلىم ئىگىلەشنىڭ ئەھمىيىتى، بىلىمنىڭ خاراكتېرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى كۆز قاراشلىرىنى داستانىنىڭ بېشىدىن

ئاخىرىغىچە سىڭدۈرگەن بولۇپ، بۇ كۆز قاراشلارنىڭ جەۋھەرلىرىنى توپلىغاندا، «دۇنيادىكى ھەر قانداق قىيىن مۇشكۈللەر، يېشىلمىگەن تۈگۈنلەر بىلەن يېشىلىدۇ، ئېچىلمىغان سىر - ھېكمەتلەرمۇ بىلەن ئېچىلىدۇ»، «بىلىم كىشىنى بەختـ ساۋادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان مەنـ ۋى قورال، كىشىلەر بىلىم ئارقىلىق كۆزلىگەن مەقسەت، ئارزۇ - ئارمانلىرىغا يېتەلەيدۇ»، «بىلىم ــ ئىنسان ئەقلـ نىڭ مېۋىسى، ئىنسانلار بىلىم ئارقىلىق ئەقل - ئىدراكقا ئېرىشەلەيدۇ»، «بىلىم ــ مەنىۋى ھاياتنىڭ ئوزۇقى، كـ شىلەر بىلىم ئارقىلىق ئۆزىگە سىرداش دوست، ھەمراھ، توغرا يول تاپالايدۇ»، «بىلىم ــ ئىنسان قەدىر - قىممىتـ نىڭ ئاساسى، ئەڭ تۆۋەن ئورۇندىكى كىشىلەرمۇ بىلىم ئارقىلىق ئۆز قەدىر - قىممىتىنى تاپالايدۇ ۋە ئىززەتـ ھۆرمەتكە ئېرىشەلەيدۇ»، «بىلىم ــ ئادەمنى ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان تۈپكى بەلگە.» مىسال:

201 كىشىدىن كىشىنىڭ تولا پەرقى بار.
بىلىمدۇر بۇ پەرق، سۆز شۇ ئوزدە بارار.
1843 بىلىملە پەرقلىنەر كىشى يىلقىدىن،
نېمە بار بۇيۇكدەك بۆلەك بىلىمدىن.
1845كىشىنى ئايرىغان بىلىم يىلقىدىن،
كىشى قۇلى ئۇستۇن بولۇر ئىلمدىن.
3168 بىلىمدە يېشىلگەي پۈتۈن تەس تۈگۈن،
بىلىم بىل، ئەقل ئۇق، ئاڭلىق ياشغىن.
3223 تائەتكە بىلىملە سەن بارغىن يېقىن،
بىلىم تامغىلايدۇ دوزاق ئىشكىن.
3217 بۇ ئىككى خىل ئىنسان كىشى ئاتۇلۇر،
بىرى ئۆرگىتۈچى، بىرى ئۆرگىنۈر.
3218 ئىككىدىن بۆلەكنى سەن يىلقا سانا،
يا ئۇ يول، يا بۇ يول، تاللاپ ئال مانا.

قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ بايانلاردا غايەت زور مەنتىقـ لىق پىكىرلەر ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئەينى زامانىدىلا ئەمەس، ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىلەن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تېخىمۇ قىممەتلىك بولغىنى شۇكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادەتتە كىشىلەرنىڭ بىلىمنى «قابـ لىيەت»، «ئىقتىدار» دەپ قارايدىغان كاتېگورىيەدىنمۇ ھالقىپ، بىلىم ئىقتىدارلا ئەمەس بەلكى «كۇچ - قۇدرەت» دەپ مۇقىملاشتۇرغان.

155 ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.
156 بىلىم نەسىن بىل، بىلىم نېمە دەر،
بىلىم ئۇ ساقايتۇر كېسەل بولسا ئەر.
208 پۇتۇن ياخشىلىقلار ئىلىم نەپئى ئول،
بىلىم بىرلە تاپتى مىسال كۆككە يول.
302 كىشى ئوغلى سۇندى قوڭۇر يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەر نەرسىگە يول.
2447 زېرەك بولسا، مالدىن قىينالماس بولۇر،
بىلىم بولسا، ئىشتا يېڭىلمەس بولۇر.
2450 بىلىمدىن نەسىبە كىمگە تەگمىسە،
ئۆلۈك ئۇ، يارىماس تىرىكتۇر دېسە.
2451 بىلىملە بۇيۇكلەپ ئاتالغاي كىشى،
بولۇر ئەلدىن ئۇستۇن، ئۇنۇملۇك ئىشى.

ھايات پەلسەپەسى جەھەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى يەنە بىر مۇھىم قىممەتكە ئىگە كۆز قاراش ــ ئىنسانىنىڭ ماھىيىتى ۋە بۇرچى تـوغـ رىسىدىكى كۆز قاراش بولۇپ، مۇئەللىپ بۇ مەسىلىگە نا- ھايىتى ئەتراپلىق ۋە ئېنىق جاۋاب بەرگەن. مۇئەللىپ داستاندا «كىشى كىشىگە كىشىلىك بىلەن جاۋاب قايتۇر- غانلىقتىن كىشى دەپ ئاتالغان»، «كىشىگە كىشىلىك قىلىش ھەققى ئىنسانىنىڭ بەلگىسى» دېيىش ئارقىلىق، كـ شىلەرنى ئۆز ماھىيىتىنى تونۇپ، ئىنسانلىق بۇرچىنى ئادا قىلىشقا دالالەت قىلغان.

1596 كىشىلىكنى قويما، ئەي ئېسىل كىشى،
كىشىگە كىشىلىك قىلغىن تەڭتۇشى.
1599 يۇرى، ئۇي ئاتانما، كىشىلىك تىلە،
كىشىگە كىشى بول، كىشىلىك بىلە.
5787 نېمەدەر ئىشكىتىن، كىشى ياخشىسى،
كىشىلىك ئېرۇرچىن كىشى بەلگىسى.
5788 كىشىلىك قىل، ئى ئەر، ئۇلۇغ كىشى بول،
كىشىلىككە شۇنداق كىشى تۇتتى يول.
5789 كىشى بول، كىشىگە كىشىلىكنى قىل،
كىشى ئاتىن ئۆزىگە سۇيەت ئەيلەگىل.
5892 كىشى ياخشىدۇر كىشىلەر بېشى،
كىشىلىك قىلغۇچى كىشىگە تۇشى.
5893 كىشىگە جاۋاب قىل كىشىلىككە تەڭ،
شۇنىڭچۇن ئاتالدى كىشى دەپ كىشى.

ھەمدە ئىنسانىي بۇرچنىڭ ياخشىلىق، كۆيۈمچانلىق،

سېخىيلىق دۇرۇسلۇق، ئۈيات ۋە ۋاپا قاتارلىق بەش ئۆلچەم بويىچە ئۆلچىنىدىغانلىقىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن.

ماۋارىپ ئىدىيەسى جەھەتتە

«قۇتادغۇبىلىك»نى پىداگوگىكا ئىلمىي نۇقتىسىنەزەرى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، داستاندىكى بىر قىسىم مەزمۇنلار شائىرنىڭ پىداگوگىكىلىق قاراشلىرى بولۇپ، خېلى روشەن ئىلمىيلىككە ئىگە. بۇ قاراشلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلغار كىلاسسىلىك ماۋارىپ ئىدىئولوگىيەسىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ئۇلۇغ پىداگوگنىڭ «پەزىلەت، بىلىم، خۇلق، ساغلاملىق» دېگەن ئۇقۇملار ئارقىلىق كۆپ بابلارغا سىڭدۈرۈۋەتكەن چۈشەنچىلىرىدە يارىملىق كىشىلەرنى تاللاش، ئەدەپ ئەخلاقلىق بولۇش، بىلىملىك، ئەقىللىق بولۇش، ياخشى خۇلقلۇق، ساغلام بەدەن بولۇش قاتارلىق پىداگوگىكىلىق قاراشلار ئىلگىرى سۈرۈلگەن بولۇپ ئادەم تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. مىسال:

152 بىلمىنى بۇيۇك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇغ،
بۇ ئىككى يۇكسەلتۇر، قۇلنىمۇ تولۇق.
278 ئىلمىدە بۇيۇك كۆپ پەزىللىك دىلى،
بىلىملىك، ئەقىللىق، خەلقنىڭ خىلى.
327 ئەقىل كۆپ كېرەكتۇر، تاللاشقا كىشى،
بىلىم بەك كېرەكتۇر، قىلىشتا ئىشى.
1824 پەزىلەت، بىلىم ھەم ياخشى خۇي- پېئىل،
ئۆگەنسە تۇزىلەر كىشى خۇلقى، بىل.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك رونaق تېپىشىنى تەلىم- تەربىيەگە باغلىنىشلىق دەپ تونۇپ، داستاندا مەزمۇنى ئىلغار ئىسلاھاتچانلىق روھى خېلى كۈچلۈك بولغان پىداگوگىكىلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. داستاننىڭ نۇرغۇن يەرلىردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پەزىلەت چۈشەنچىسى ـــ ئەخلاقي سۈپەتنى؛ بىلىم چۈشەنچىسى ـــ ئەقلي قابىلىيەتنى؛ خۇي- پېئىل چۈشەنچىسى ـــ جىسمانىي سۈپەتنى كۆرسىتىدۇ. شائىر ئادەم بالىسىنىڭ بۇ ئۈچ سۈپىتى پەقەت ماۋارىپ يەنى تەربىيەلەش ۋە تەربىيەلىنىش ئارقىلىق يېتىلىدۇ دەپ قارايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پەزىلەت، بىلىم، خۇي- پېئىل تەربىيە قاراشلىرىنى ھەممە بابلاردا دېگۈدەك قەيت قىلىپ، بۇ ئۈچ تەربىيەنىڭ بىر- بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئەكەنلىكىنى، بىر- بىرىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنىڭدەك، يەنە تەلىم- تەربىيەنىڭ ئائىلە تەربىيەسى، مەكتەپ تەربىيەسى ۋە جەمئىيەت تەربىيەسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدىمۇ مۇپەسسەل توختالغان. بولۇپمۇ ئائىلە تەربىيەسىنىڭ تەلىم- تەربىيەدىكى ئالاھىدە رولى جەھەتتە نۇقتىلىق توختالغان.

1218 ئاتا ئەمگىكى سىڭسە ئوغۇلغا كۆپ،
بولۇر بۇ ئوغۇلنىڭ خۇيى- پەيلى خوپ.
1227 ئوغۇلنى قىسىپ تۇت، ئاتا بولغۇچى،
ساڭا كەلمىسۇنلەر، كېيىن كەلگۈچى.
1491 ئۇنى قويمىغىن بوش، قاتتىق تۇت سەپ،
تۇتۇلسا ئوغۇل چىڭ تاپار قۇت بەرىپ.
1219 ئوغۇلنى قىسىپ تۇتسا، ياخشى ئېرۇر،
ئاتا- ئانىسى بەختلىك بولۇر.
1226 قىسىپ تۇتسا ئوغلىنى ئاتا ئۆگىتىپ،
ئوغۇل- قىز سۆيۈنەر چوڭايسا تولۇپ.
1220 ئەگەر چىڭ تۇتۇلماس ئىكەن ئۇ ئوغۇل،
بولۇر زايە، ئاندىن سەن ئۇزگىن كۆڭۈل.
1225 ئوغۇل- قىز خۇي پەيلى بولسا ياماندا،
ياماندا قىلغان ئاتا بۇلارنى ھامان.
4504 تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز- ئوغۇل،
ئاڭا تەربىيەچى سەن ئۆزۈڭلا بول.
1493 ئوغۇلنى كىچىكتە ئوقۇتماق زۆرۈر،
كىچىكلىكتە بىلسە ئۇتۇقلۇق بولۇر.
1495 كىچىك چاغدا بىلسە بالا نېمىنى،
قېرىپ ئۆلمىگۈنچە ئۇنتۇماس ئۇنى.

دېمەك، مىللىتىمىزنىڭ بۈيۈك پىداگوگى يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنيا ماۋارىپ تارىخىدا ئاتاقلىق پىداگوگ، فارابىلاردىن كېيىن پۈتۈن ئەقلي، ئەخلاقي ۋە جىسمانىي تەربىيەگە ئىگە قىلىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنى سىستېمىلاشتۇرغان بولغان كونكرېت، جانلىق، غايىۋى ئوبرازلاردا يورۇتۇپ بەرگەن بۈيۈك ئالىمدۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «قۇتادغۇبىلىك» داستانى. ئۇيغۇر 1984- يىلى 5- ئاي 1- نەشرى.
2. «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە بايان. تۆت كىتاب. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.
3. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن تېزىسلار «مىللەتلەر نەشرىياتى» 1987- يىلى 4- ئاي نەشرى.
(ئاپتور: قاراماي قويۇق نېفت شىركىتى نېفت ئېلىش 5- رايونىدا)

ئابدۇكېرىم تۇردى

پەيزاۋات دېگەن نام خەلق ئىچىدە ساقلانغان قول يازما «پەيزىللا بەگنىڭ تەرجىمھالى» (زىكرى پەيزىللا بەگ)دا بايان قىلىنىشچە، قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانلىرىدىن تاۋغاچ ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەت بۇغرا زامانىسىدا (1105-1128) ئوردا مىرزىلىرىنىڭ باشلىقى ھارۇن خان بەگنىڭ پەيزىللا ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، ئۇ ئىلى ئىسىملىك شاھزادە بىلەن ئۇۋغا چىقىپتۇ. پەيزاۋاتقا تەۋە قىزىلسۇ يىزىسى، خۇشئاۋات، يېڭى ئاۋات، غولتوغراق، ئۆردەكلىك، يېڭى مەھەللە قاتارلىق يېزا-قىشلاقلارنى كېزىپ، خۇشئاۋاتنىڭ يېڭى مەھەللە دېگەن يېرىگە كېلىپ ئاتلىرىنى سوۋۇتۇپ، ئارام ئېلىپ ئولتۇرسا، شۇ مەھەللىنىڭ ئاقساقىلى كوۋسەنباي دېگەن كىشى كېلىپ بەگزادەلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، بېشىدىن ئۆتكەن كۈنلەرنى، ئاڭلىغان رىۋايەتلىرىنى ھېكايە قىلىپ، بۇ زېمىننىڭ قوغۇن تېرىشقا ئەڭ باب كېلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن ئىكەن. پەيزىللا بەگ ئوردىغا قايتقاندا كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىنى ئوردا كاتىپلىرىغا يەتكۈزۈپ، بۇ جايىنى قوغۇن ماكانى قىلىش ھەققىدە ئىلتىماس سۇنۇپتۇ.

مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن مىرزا ھارۇن بەگنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن خان يارلىق چۈشۈرۈپ «يېڭى مەھەللە» دېگەن يۇرتنى بىر بەگلىك قىلىپ پەيزىللا بەگنى شۇ يەرگە بەگلىككە تەينىلىگەن ئىكەن. يىللار ئۆتۈپ بۇ يەردە بازار شەكىللىنىپ «پەيزىللا ئاۋۇتى» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن بۇ نام قىسقىراپ «پەيزىلئابات» دېيىلىپتۇ. بۇ قاراخانىلار دەۋرىدە پەيدا بولغان ئىسىم بولۇپ، چىڭگىزخان دەۋرىدىن باشلاپ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە ھۆججەت ۋە خەت-چەكلەردە «پەيزىداۋات» دەپ يېزىلغان بولغاچقا، ھازىرغىچە پەيزىۋات دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

پەيزاۋاتنىڭ نېمەتلىرى مول. بۇ يۇرتتىن كېۋەز، بۇغداي، كۆممىقوناق، قوغۇن، ئۈزۈك، قارائۆرۈك، ئۇزۇم، ئالما، ئامۇت كۆپ چىقىدۇ.

پەيزاۋات خەلقى قوغۇن تېرىشتىن ئاۋۋال ئېتىزنىڭ قىر-قاتلىرىنى ئېگىز قىلىپ، تۇپراقنىڭ سۈيىنى قاندۇرۇپ، ئاندىن ئېتىزنى ساپان بىلەن يۇمشاق ھەيدەپ چەمدۇ. تەكشى سۆرەم سېلىپ، يەرنى ئۆلچەپ قوزۇق

قېقىپ، تاناپ يېپلىرىنى، سۇغا چىلىغان ئۇرۇقلارنى تەيـ
يارلاپ، ھەر بىر قوغۇنلۇق ئارىلىقىنى 50 سانتىمېتىر ئارد-
لىق قىلىپ، ئۆچ ـ تۆت تالدىن ئۇرۇق سېلىپ، بەش-
ئالتە سانتىمېتىر قېلىنلىقتا كۆمدۇ ۋە قوغۇنلۇق ئالدى
كۆرۈنگىچە قىرغاۋۇل، توخۇ، تورغاي، توشقان، تۈلكە
قاتارلىقلارنىڭ زىيان يەتكۈزۈشىدىن قوغدايدۇ.

قوغۇن ئۇنۇپ، ئۆچ-تۆت قۇلاق بولغاندا ئۇنۇق
ئېچىدىكى قاپقارا ئۆسكەنلىرىنى تاللاپ، جانسىز سېرىق
ئۇنگەنلىرىنى يۇلۇۋېتىدۇ. ئاندىن قوغۇن مايىسىنىڭ شا-
مالداپ قالماسلىقى، بوراندا زىيانغا ئۇچرىماسلىقى
ئۈچۈن، ئاپتاپ يېگەن قۇرۇق توپىنى مايسا تۈۋىگە يۆ-
لەيدۇ. قىشچە توپلىغان ئات، كالا، قوي قىغلىرىنى
قوغۇن تۈۋىگە كۆمۈپ، چۆنەك تارتىپ توپسىنى قىغنىڭ
ئۈستىگە ئېلىپ قاشنى كۆتۈرىدۇ. يەتتە-سەككىز كۈن
ئۆتكەندىن كېيىن ئارقا تەرىپىنى سۇۋاراھ ئېچىپ، چارۋا
قىغى، قوغۇن بۇيىسى، چۈچۈكبۇيا، شالدۇر بۇيا، كۆك
يانتاق، يۇلغۇن، سېپىق سامان، كۈنجۈرە، كونا تامنىڭ
چالمىسى، ئۇلاغ يېمىگەن ئۆلەڭ قاتارلىقلار بىلەن باقـ
دۇ. ئىككىنچى قېتىم ھەر بىر كۆزىدە بىر قوغۇن مايسـ
سىنى قويۇپ، قوغۇن تۈۋىگە قۇرۇق توپا يۆلىگەچ
ھەممە مايسىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. قوغۇن تۈۋىگە
قۇرۇق قۇم يۆلەنسە تېخىمۇ ياخشى ئايىنىدۇ. ئاندىن چۆ-
نەكلەرگە ئارىلاپ-ئارىلاپ سۇ يالىتىدۇ. قوغۇن پىلىكى
بىر مېتىردىن ئاشقاندا چۆنەكنىڭ لېپىنى تاشقا چىرايلىق
ئېلىپ، كۆك يانتاق، شاخ-شۇمبا ئۆلەڭلىرى، سېپىق
سامان، قىغ، پالاك، ئوغۇت، كۈنجۈرە سالىدۇ. چۆنەكـ
لەرگە سۇ ئاچقاندا چىگىت يېغىدىن ئازراق قۇيۇۋەتسە تې-
خىمۇ ياخشى بولىدۇ، قوغۇن سويىمسى چۈشكەندە، ھەر
بىر تۈپتىن ئىككى تالدىن چاتاقنى قالدۇرۇپ، توخۇدەك
بولغانلىرىنى يۇلۇۋېتىدۇ.

ئازادلىقتىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن مەرھۇم چوڭ
دادام تۆمۈر ئاخۇننىڭ مۇنداق ئۇسۇلدا قوغۇن تېرىغانلىقـ
نى كۆرگەن ئىدىم. شۇ چاغلاردا كىشىلەر چوڭ دادامنى
«تۆمۈر دېھقان» دەيىتتى. ئۇزاق ياز كۈنلىرىدە چوڭ دادام
ئېتىز ـ ئېرىقلاردا ئۆسۈپ قالغان قوغۇن بۇيىسى، چۈچۈكـ
بۇيا، شالدىر بۇيا، كۆك بېدە قاتارلىقلارنى يىغىپ، ئىككى
ـ ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تاشلاپ سولاشتۇرۇپ، ئاندىن
ئۇلاردىن چوڭ ـ كىچىك سېۋەت توقۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە
كاۋا، ئۇزۇم، ئەنجۈر، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلارنىڭ يوپۇرـ
مقىنى سېلىپ، چالا سايلىق ئۆينىڭ تېمىغا تىزىپ قويىاتتى.
چوڭ دادامنىڭ بۇنچە كۆپ سېۋەتنى نېمىشقا توقۇيدىغانلىـ
قىنى چوڭ ئاپامدىن سورىسام «سېۋەتكە توپا قاچىلاپ،
ئاندىن قوغۇن تېرىپ ئۇندۇرۇپ، چىلگىلەرنى خەقتىن
بالدۇر سارغايتىش ئۈچۈن» دېگەن ئىدى.

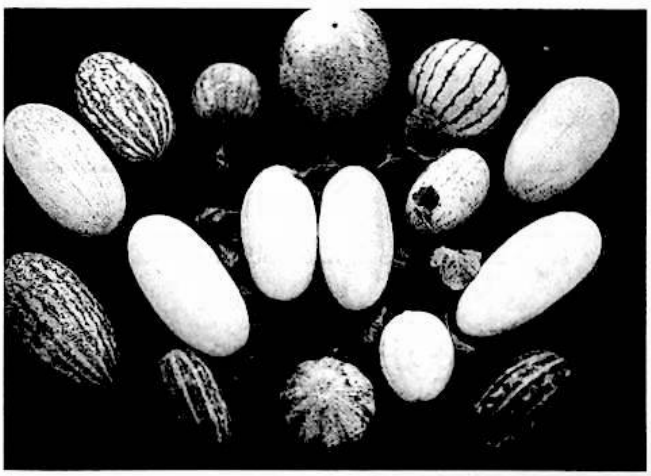
ـــ قوغۇننى ئېتىزغا كۆچۈرگەندە سېۋەتنى قانداق
ئالىمىز؟ ـــ دېسەم، ـــ سېۋەتنى ئالمايمىز، ئۇنگەن قو-
غۇننى سېۋەت بىلەن كۆمۈۋەتسەك، ئۇ سېپىق ئۆزىگە
ئوغۇت بولىدۇ، ـــ دېگەن ئىدى.

يەنە بىر ئىش، جاغدا قوناق مەدىكىنىڭ ئىككى ئۇـ
چىنى (كەكە) بىلەن ئاز-ئاز ئېلىۋېتىپ ئىككى پارچە
قىلىپ، مەدەك ئېچىدىكى ئاق پوردىنى ئۇچلۇق يىڭ ياغـ
چى بىلەن ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئېچىگە نەم توپىنى تىقىپ،
ئۇنىڭغا تامغا چاپلاپ قۇرۇتۇلغان (يىل ئاتلىغان) سەمەن
چىلگىسىنىڭ ئۇرۇقىنى ئاۋايلاپ تىكىپ، ئۆيدە ئۇندۇـ
رۇپ، ئاندىن ئېتىزغا ئاپىرىپ تىككەن ئىدى. ھەر بىر
تۈپ قوغۇنىنىڭ يېنىدا بىردىن ساپال تاۋاقنى ئارقاقلىرىدا
قويۇپ قويغانلىقىنى كۆرگەن ئىدىم. ساپال تاۋاقنى نې-
مىشقا قويىدىغانلىقىنى ئانامدىن سورىسام «يامغۇر ياغسا،
بوران چىقسا، تاۋاق دەرھال قوغۇن مايىسىغا كۆمتۇرۇـ
لۇپ قوغۇن مايىسىسى ئامان قالىدۇ» دېگەن ئىدى.

مەن تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان توشقانلار مەھەللىسىدە
چوڭ دادامنىڭ يۇرتلار بويىچە ئەڭ ئاۋۇال چىلگىلەرنى
سېۋەتكە سېلىپ بازارغا ئەكىرگەنلىكى ۋە مەكتەپ ئالدىدا
ماڭمۇ بەرگىنى ھېلىمۇ ئېسىمدە.

بىر كۈنى مەھەللىدىكىلەرنىڭ بىرى-بىرسىگە:

ـــ ئاداش بازارغا چىلگە كىرىپتۇ، ـــ دېسە،

ـــ تۆمۈر ئاخۇننىڭ چىلگىسى كىرگەندۇ ھەقاچان!ـــ دېدى.

ـــ راست تۆمۈردەك دېھقان جۇمۇ، ـــ دېگىنىنى ئاڭلاپ چوڭ دادامنىڭ يامان گېپىنى قىلمۇاتقان ئوخشايدۇ، دەپ چوڭ دادامغا دېسەم، ئۇ كۈلۈپ كېتىپ:

ـــ قوغۇن تېرىقچىلىقىغا تۆمۈردەك، پولاتتەك ئادەم كېرەكتە، ـــ دېگەن ئىدى.

پەيزاۋاتتا قوغۇنىڭ يۇز نەچچە خىل سورتلىرى تېرىلىدۇ. بۇ سورتلار ئۇچ پەسلگە ئايرىلىدۇ. ياز پەسلى سورتلىرى: سەمەن چىلگىسى، قەشقەر چىلگىسى، ئالمە-رەڭ چىلگە، چۆگۈن باش چىلگە، كۆك چىلگە، چاڭلاش-قان چىلگە قاتارلىقلار.

كۈز پەسلى سورتلىرى: شېكەر سۇيى، ئاق كۆكچى، چار كۆكچى، قوتۇر كۆكچى، چاچرۇك، ئاغ پۇت، پوستى پىياز، خامانچى، كۆك تۇنى، بېشەكشېرىن، بۇغداي ئۇرۇ-قى، لىگۇ، ئاقچى، شېكەر پىلەك، بەگزادە قارىقاش، قە-زىلبۇيى كۆكچىسى، چاڭلاشما كۆكچى قاتارلىقلار.

قىش پەسلى سورتلىرى: كۆك پەرى، قارا كۆسەي، تاش قوغۇن، چاڭلاشما كۆك بەرە، تېرىم كۆكچىسى، ئاق ناۋات، ئېتى قىزىل پىسەن، ئېتى كۆك پىسەن، نىل رەڭ پىسەن، ئەنجان قوغۇنى، سوۋېت قوغۇنى، سىم تور قاتارلىقلار.

پەيزاۋات خەلقى ناندىن قالسا قوغۇننى ئەڭ كۆپ يەيدۇ. بولۇپمۇ ھېيت-بايرام، مېھماندارچىلىق، تو-ي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغ، مەشرەپ، ئېرىق-ئۆستەڭ چېپىش، بىنەم ئېچىش، يول ياساش، كۆل چېپىش قاتار-لىق پائالىيەتلەردە قوغۇننى كۆپ ئىستېمال قىلىدۇ.

پەيزاۋات خەلقى قوغۇننى «بېھىش نېمىتى» دەپ قا-رىغاچقا، قوغۇننى خالىغانچە يېمەيدۇ. بەلكى ئالدى بىلەن قوغۇننى پاكىز ئېرىتىپ، قوغۇننىڭ سېپىقىنى يۇمىلاق قىلىپ كېسىپ ئىككى ياكى تۆت پارچە قىلىۋېتىپ، قوغۇد-نى ئىككى كاسا قىلىپ، ئۇرۇقلىرىنى پاكىز ئېلىۋېتىپ لې-گەنگە چىرايلىق تىزىپ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ يېيىشىدۇ. قوغۇننى مۇشتلاپ، يەرگە ئۇرۇپ ياكى دەل-دەرەخقە ئۇرۇپ يېيىشنى، ئۆزە تۇرۇپ يەپ، شاپىقىنى خالىغان يەرگە تاشلاشنى يامان كۆرىدۇ. ئەگەر يولدا قوغۇن ئۇرۇقى ياكى شاپىقى ئۇچراپ قالسا، خۇددى نانىڭ ئۇۋۇقىنى ئالغاندەك ئاۋايلاپ ئېلىپ، پاكىز يۇيۇ-ۋېتىپ ئۇلاغقا بېرىدۇ.

قوغۇن سېتىشلىك، ئادەمنىڭ مەجەزىنى تەڭشەيدۇ، ئۇرۇقدىن چىققان ئۇرۇق يېغى ئاشقازان يارىسى، كەم ھاغدۇرلۇق، تەمرەتكىنى داۋالاش، قورۇق يوقىتىش قا-تارلىقلارغا شىپا بولىدىغانلىقى تېبابەتتە ئىسپاتلاندى.

قىش پەسلىنىڭ سورتلۇق قوغۇنلىرىنى زىيان-زەخ-مەتتىن ساقلاش ئۈچۈن قوغۇننى ساپىقىدىن ئاجرىتىپ ئۇزمەي، پىچاق بىلەن كېسىلىدۇ. ئەگەر ساپىقىدىن ئاج-راتقاندا، ساپاق ئاجرىغان جاي زىدە بولۇپ، قوغۇندا ئاچچىق تەم پەيدا بولىدۇ. كېسىلگەن قوغۇننى ئورنىدىن مىدىرلاتماي ئۇچ-تۆت كۈن ئورنىدا قويۇپ، قوغۇننى بىرئاز سولاشتۇرۇپ ئاندىن ئۇستىگە ياغاچ تارتىپ چالا سايە قىلىنغان خامانغا ئاۋايلاپ توشۇلىدۇ، سوغۇق چۈش-كىچە شۇ يەردە ئاپتاپ يېگۈزۈپ ئاندىن ھاۋا ئۆتۈشىدە-غان، ئاستىغا قۇم تۆكۈلگەن قۇرغاق ئۆيلەرگە، ئۇزۇن ساپلىق زەمبىل ئۇستىگە پاختىلىق كۆرپە ياكى سامان، پاخال سېلىپ، قوغۇنلارنى ئۇنىڭغا بىر-بىرىگە تەگكۈز-مەي تىزىپ توشۇلىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسى نورمالالاشتۇرۇلىدۇ.

ئەسلىسەم چوڭ دادام گەمە كولاپ، ئادەمنىڭ بىلە-دەك ياغاچ سېلىپ، گەمنى يېپىپ، بۇيلۇق، يىكەنلەرنى ئايرىپ باغلاپ، ئۇنىڭغا ئىسسىق سۇنى چېچىپ يۇمشا-تىپ، ئۇچ تالالىق چاڭگا ياساپ، قوغۇننى ئۇلارغا ئېسىپ ساقلايتتى. بەزى قىشلىرى سەككىز-ئون تاغار بۇغداي پاتقۇدەك ئورا كولاپ، سامان سېلىپ تۆت-بەش تاغار بۇغدايىنى ئورىغا تۆكۈپ، قوغۇننى بىر-بىرىگە تەگكۈز-مەي تىزىپ، قوغۇن ئۇستىگە بۇغداي چېچىپ، ئۇستىنى يالاڭ سامان بىلەن چۇمكەيتتى، بۇ قوغۇنلار كېلەر يىلى قوغۇن تېرىغىچە ئىنتايىن ئوبدان ساقلىناتتى.

دېمەك، قوغۇن تېرىقچىلىقى پەيزاۋات خەلقىگە ئۇلۇغ تەبىئەت ئاتا قىلغان مىراس.

شۇڭا پەيزاۋات خەلقى بۇ ئەۋزەللىكتىن پەخىرلىنىدۇ.

پايدىلانمىلار:

① ئىلى غوپۇر «پەيزاۋاتنىڭ خەنزۇچە نامى ۋە ئۇنىڭ قەشقەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇر-نىلى 1990-يىلى 4-سان.

② «پەيزاۋات ۋە ئۇنىڭ خەنزۇچە نامى توغرىسىدا ئىزدە-نىش»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1988-يىلى 3-، 4-سانلار.

(ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيەلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى پەن-سىيونېرى)

ئۇيغۇرلاردىكى نەسەبشۇناسلىق

ئابدۇلئەزىز ئەلى ئارقان

ئەجدادلارنىڭ نەسەبلىرى ۋە شەجەرىلىرىنى بىلىش تولىمۇ مۇھىم، بۇ كېيىنكىلەرگە تارىخ بولۇپ قالىدۇ، ئەۋلادلار ئۇلارنىڭ ئىبرەتلىك مۇقاملىرىدىن ئۆزلىرىگە تەگىشلىك كۆرسەتمە ئالىدۇ. بىر ئىنسان ئەقەللىيسى ئۆز قوۋمى، ھېچ بولمىسا ئۆز جەمەتىنىڭ شەجەرىسىنى، تەزكىرىسىنى، تارىخىنى بىلمىسە، چوقۇمكى ئۇ ئومۇمىي ئىنسانىيەتنىڭ شەجەرىسىنى، تەزكىرىسىنى، تارىخىنى تېخىمۇ بىلمەيدۇ.

ئىنسانلار يارالمىشىدىنلا مەدەنىي بىر جامائەدۇر؛ يەنى ئۇلار ئالەمنىڭ ئاۋاتلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي تەرەققىياتى ئۈچۈن توپلىشىپ ياشىشى زۆرۈر بولغان بىر گۈرۇھتۇر. ئۇلار يارالغاندىن تارتىپ تەبىئىتى شۇ ئوزۇقلۇقنى ئىزدەشكە ئۇندەيتتى. بىر ئادەمنىڭ ئۆزىگە ئېھتىياجلىق ئوزۇقنى داۋاملىق ئۆزى ھەل قىلىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى ئۇ يەيدىغانغا بۇغداي تاپسا ئۈن تارتىشى، ئۇننى تارتسا پىشۇرىدىغانغا قازان بولۇشى، قازاننى تاپسا ئوتۇن، ئوتۇننى تاپسا ئوت... دېگەندەك، بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ كەلگەن بىر دۆۋە ياشاش ئېھتىياجى ئىنسانلارنى بىرگە ياشاشقا، ئۆزئارا يارەملىشىشكە مەجبۇرلايتتى... يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار ئۆزىنى قوغداشتا ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىر ئىنسانغا ئېھتىياجلىق بولاتتى؛ چۈنكى ياۋايى ھايۋانلارنىڭ، بولۇپمۇ يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ياۋۇزلۇقى ئادەملەرنىڭكىدىن يۇقىرى ئىدى، ئادەملەر كېيىكتەك يۈگۈرەلمەيتتى، شىر، يولۋاسلاردىكى كۈچنىڭ يۈزدىن بىرى ئۇلاردا يوق ئىدى، ئەمما ئادەملەرنىڭ ئەقلى بار ئىدى، قول، ئەقلىنىڭ يېتەكچىلىكىدە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي قورالىغا قارشى قورال ياساشنى ئۆگەنگەنىدى. مەسىلەن: مۇڭگۈزگە قارشى نەيزە، تىرناققا قارشى قىلىچ ... دېگەندەك؛ يالغۇز ئادەم قورال - جابدۇقلىرى

بىلەنمۇ يىرتقۇچقا تەڭ كېلەلمەي قالىدۇ، شۇڭا ئۇ چوقۇم باشقىلار بىلەن ھەمكارلىششى كېرەك، ئەگەر ئۇ ھەمكارلاشمىسا ئوزۇقلۇق تاپالمايدۇ، ئوزۇقلۇق تاپالمىسا ياشاشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇ يەنە پەقەت ئوزۇقلۇق ئۈچۈنلا باشقىلار بىلەن ھەمكارلاشمايدۇ، ئۇ زىدە يوق قوراللارغا باشقىلار بىلەن ھەمكارلاشماي تۇرۇپ قانداق ئېرىشەلەيدۇ؟ بۇمۇ ئىنسانىي باشقىلار بىلەن ھەمكارلاشتۇرىدۇ...

ئىنسانلار ھەمكارلاشقاندىن كېيىن چوقۇم مەزكۇر ئىجتىمائىي توپنىڭ ئارىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدىغان بىر چەكلىگۈچى بولۇش كېرەك؛ چۈنكى ئىنسان تەبىئىتىدىمۇ ياۋۇزلۇق مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ خىل تەبىئەت ئىنسانلار ئارا دۇشمەنلىك ۋە زۇلۇمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ دۇشمەنلىكىدىن قوغدىنىش ئۈچۈن قورال - ياراغ زۆرۈر بولغان بىلەن، ئىنسانلار ئارا دۇشمەنلىك ۋە زۇلۇمنى يوقىتىشتا ھەمىشە ئۇنىڭغا يۆلىنىۋالغىلى بولمايدۇ؛ بۇ چەكلىگۈچىدە چوقۇم بىر ھوقۇق، ئۇستۈنلۈك ۋە كۈچ بولۇشى كېرەك، ئۇ بۇ ئارقىلىق ئىنسانلار ئارىسىدىكى قالايمىقانچىلىققا چەك قويۇپ، جەمئىيەتنىڭ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدۇ، مانا بۇ چەكلىگۈچى دەل پادىشاھ ياكى ھۆكۈمەت ئۇقۇمىدۇر، ئىنسانلار ئارىسىدىكى بۇ خىل باشقۇرۇش ۋە باشقۇرۇلۇش ياكى مەركەزگە بويسۇنۇش ھالىتىنى قانداقتۇر سىياسەت ياكى ئىدىيە ئەمەس، بەلكى ھدايەت ۋە تەبىئەت بەلگىلىگەن.

مانا شۇنداق تەبىئەت، ئەنە شۇنداق ئىزدىنىش ۋە شارائىت ئىنسانلارنى توپ - توپى بىلەن ياشايدىغان قىلىپ قويغان، كېيىنلەرچە جەمەتلەرگە، قەبىلىلەرگە بۆلۈنۈپ، شۇ جەمەت ياكى شۇ قەبىلە بايرىقى ئاستىدا ئۆزى ۋە جەمەتىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان... پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئەنە شۇنداق مىللەت، قەبىلە، جەمەت...لەرگە بۆلۈنگەندە ئۇيغۇرلار-مۇ ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولمىغان.

«نەسەب» سۆزى ئەرەبچە بولۇپ، ئۇيغۇرچىغا ئەسلىدىكى مەزمۇنىدىن چەتنىمىگەن ھالدا سىڭىپ كىرگەن؛ «نەسەب»، «نىسبەت» ۋە «مەنسۇپ» سۆزلىرىنىڭ يىلتىزى «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دا «نەسەب كېلىپ چىقىش، ئۇرۇق، نەسىل، جەمەت، ئەجداد»، «نەسەبشۇناسلىق - نەسەبنى تەتقىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ ئوبيېكتى قىلغان پەن» دەپ ئىزاھلانغان (1999 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1105 - بەت).

ھەقىقەتەنمۇ نەسەب سۈرۈشتە قىلىش شەخسنىڭ كىمگە ۋە نېمىگە نىسبەت بېرىلىدىغانلىقىنى بىلىش ۋە بۇ ئارقىلىق مەزكۇر شەخسنىڭ يىلتىزىنى تېپىپ چىقىپ، جەمەتىنىڭ ، قەبىلىنىڭ، مىللەتنىڭ ئەسلى - نەسلىنى قېدىرىپ، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىشىدۇر.

نەسەب سۈرۈشتە قىلىش تۇنۇگۈن-بۈگۈنىنىڭ ئىشى ئەمەس، بىزدە ئىلگىرى بۇ ئىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىلەتتى، يىراق ئەجدادلارنىڭ پارىڭىنى قىلمىساقمۇ، 1000 يىلنىڭ ئالدىدىلا بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەزرەتلىرى ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئۇلۇغ كىتابى «قوتادغۇبىلىك»تە، ئۆيلىنىش ھەققىدە توختالغاندا مۇنداق يازىدۇ:

[4488] تېگى ياخشى بولسۇن، تۇخۇم ھەم ئۇرۇق،
ئۇياتچان ۋە تەقۋا، ئۆزى بەك ئېرىنغ.
[4488] يەنە بىرى ئېسىل نەسەبلىك تىلەر،
ئۇلۇغلۇق ئېتىغا قۇۋانىپ يۈرەر.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، بوۋىمىز «تۇخۇم، ئۇرۇق ۋە ئېسىل نەسەب»لەرنى تىلغا ئالدى، ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە «نەسلىڭنى ئۇنۇتتۇڭ، ئەسلىڭنى ئۇنۇتتۇڭ»، «تېگى پەسنىڭ زېدى پەس، زېدى پەسنىڭ كۇنى تەس» دېگەندەك نەسلىگە، نەسەبكە مۇناسىۋەتلىك ماقال-تەمسىللەر ئۇچراپ تۇرىدۇ، كۇندىلىك تۇرمۇشىمىزدا ھازىرغا قەدەر «پالانى ئاق ئۇستىخان، پوكۇنىنىڭ تېگى ياخشى ئەمەس»... دېگەندەك سۆزلەرگە يولۇقۇپ تۇرىمىز، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەجدادلارنىڭ يىلتىزىغا نەقەدەر ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

نەسەب سۈرۈشتە قىلىشنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئەھمىيەتى بولىدۇ:

1. نەسەبنى بىلىش ئارقىلىق شەخس ئۆزىنىڭ ئائىلە ۋە جەمەت كېلىپ چىقىشىنى ئېنىق بىلىپ، ئۆزىنىڭ ياشاۋاتقان جامائەسى ئارىسىدىكى ئورنىنى بىلەلەيدۇ.

2. يىلتىز سۈرۈشتە قىلىش ئارقىلىق شەخس ئۆزىگە تۇغقان كېلىدىغان (قېنى بىر) كىشىلەرنى باشقىلاردىن ئايرىۋالالايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلىق تەبىئىتىنىڭ تەقەززالىسى بويىچە باشقىلارغا قارىغاندا ئۇلارغا بەكرەك يېقىنلىشالايدۇ ياكى يېقىنلاشقۇسى كېلىدۇ، نەتىجىدە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت دائىرىسى كېڭىيىدۇ.

3. شەخسنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى كۆچلىنىپ، ئۆز-ئۆزىگە ئىشەنچ بېغىشلىنىدۇ، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ بىر خىل ھۆرمىتى ياكى ھېيىقشىغا (ئېھتىيات نەزىرى بىلەن قارىشىغا) ئېرىشىدۇ.

4. تارىخى، جۇغراپىيە، ئارخېئولوگىيەلىك بايقالمىلارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتا نەسەب ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

5. نەسەب ئارقىلىق ئەجدادلارنىڭ باسقان ئىزلىرى، ئۇ ئىزلاردىن ئۇنگەن گۈللەر، ئىز قالدۇرغىچە تارتقان كۈنلەر، يەنە ئۇلارنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىرى زاھىر بولىدۇ.

نەسەبنىڭ نسبىتى ئۇيغۇرلاردا پەقەت ئاتا بولغۇچىغىلا بېرىلمەستىن، گاھى ھايۋانات، دەل-دەرەخ، گۈل-گىياھ، دەريا-چۆل، تاغ ... لارغىمۇ قارىتىلغان. مەسىلەن: تايغان جەمەتى، قويۇن جەمەتى، خاڭگا (تەرخەمەك) جەمەتى... دېگەندەك.

نۇرغۇن ئاتا-ئانىلار بالىلىرىنىڭ تۇغقاندارچىلىق ھېسسىياتىنىڭ سۇسلۇقىدىن، ئۆيگە تۆت مېھمان كەلسە ھولۇقىدىغانلىقىدىن (ھودۇقىدىغانلىقىدىن) ۋايسايدۇ، ئەمەلىيەتتە شۇ ئاتا-ئانىلار پەرزەنتلىرىگە كىچىكىدىن تارتىپ، كىم-كىملەر بىلەن تۇغقاندارچىلىقى بارلىقىنى، ئاتا تەرەپ تۇغقانلار ۋە ئانا تەرەپ تۇغقانلارنىڭ كىملەر ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەرمەيدۇ. تۇغقانلارنىڭ ئۆيىگە پەتىگە ئەۋەتمەيدۇ. ھە دېسىلا «ھەي!... بۇگۈنكى بالىلارزە...» دەپلا قويىدۇ؛ جەمەت ئىچكى ئۆزىگە كۆچ-قۇۋۋەت بولىدىغان ئاشۇ ئىجتىمائىي توپقا بولغان مېھر-مۇھەببەت ئېڭىنى يېتىلدۇرۇشكە كۆڭۈل بۆلەيلى.

نەسەبشۇناسلىق ئىلمىدا يالغان قېتىلىپ قالىدىغان، سىياسىي غەرەز تېگىشلىك ئورۇن ئالىدىغان، توقۇغان ھېكايىلىرى تەئەسسۇپقا ياتىدىغان، خۇراپىيلىق بازار تاپىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ؛ شۇڭا نەسەب سۈرۈشتە قىلىش ئۈچۈن چوقۇم بۇ پەندە يېتىلگەن شەخسلەر بولۇشى كېرەك؛

قەبىلە بىر دادىنىڭ پەرزەنتلىرىگە قارىتىلغاندۇر، بىر قانچە قەبىلە بىرلەشسە بىر خەلق ياكى بىر مىللەت بولىدۇ. مىللەتلەر ئىنتايىن كۆپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ نەسەبلىرىنى بىلىش ئىمكانىيەتتىن تاشقىرى بىر ئىشتۇر، شۇڭا قەبىلە ياكى جەمەت ھەققىدە ئىزدىنىش شەخسكە نسبەتەن يېتەرلىكتۇر.

مېنىڭچە، ئۇيغۇرلارنىڭ نەسەب ھەققىدە ئەستايىدىل-راق ئويلىنىدىغان ۋاقتى كەلدى.

ئەمدى ئۇلۇغ بوۋا، بۇزرۇك مومىنىڭ نېرىسىدىكى ئەجدادلارنى بىلەلمەسلىككە خاتىمە بېرىش كېرەك.

(ئاپتور: كورلا شەھەر بېڭىشەھەر يولى ئېغىزى، ئارقا تاللا بازىرىدا)

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

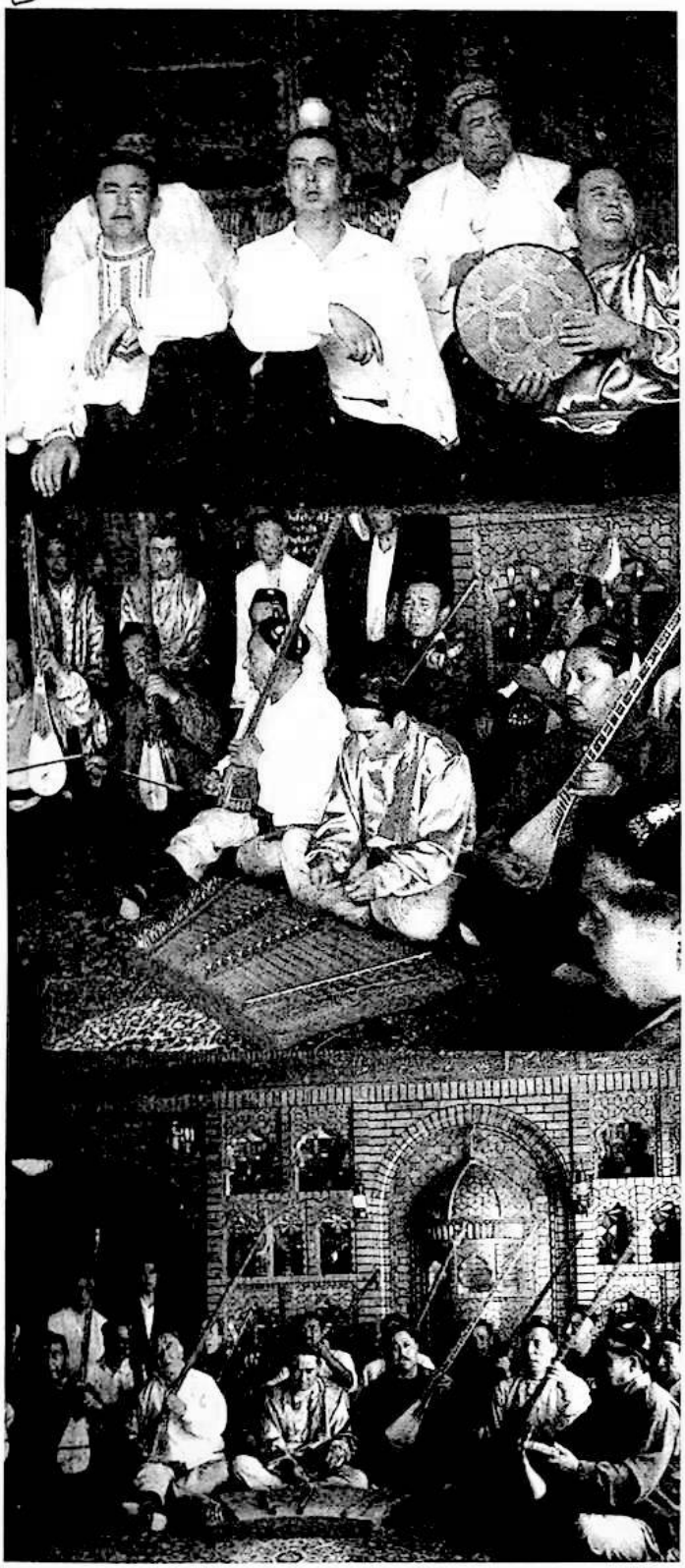
تەھرىراتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2008 - يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

«غۇلجا دوپپىسى» ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش

ئابلىمىت ئابدۇراخمان

ھەممىگە مەلۇم ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭدار. تارىختىن بۇيان ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ماددىي شارائىتى يار بەرگەن ئاساستا ئېھتىياجغا قاراپ خىلمۇخىل كىيىنىش ئادىتىنى ئۆزاق زامانلاردىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلما ۋە ھەر خىل قول يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللار پىكرىمىزنىڭ شاھىدى بولالايدۇ. قاراخانىلار دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان بۇيۇك ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرىمىزنىڭ خېلىلا ئەتراپلىق تىلغا ئېلىنغانلىقى بۇنىڭ دەللىلى. بۇنىڭدىن بىز خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئەقل-پاراسەت ۋە ھۈنەر - سەنئەتتە مەھىرلىقى بىلەن قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا تەبىئىي ئېھتىياجىنى، ئېستېتىك ئېھتىياجىنى ۋە سالاھىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئۆزىگە خاس روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرى، بولۇپمۇ باش كىيىملەردىكى ئەنئەنىۋى مىللىي خاسلىق بىر قەدەر تىپىك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

تارىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ، تەرەققىي قىلىپ، كۆپ خىللىققا يۈزلىنىپ، شەكىل ۋە نۇسخىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى، جەلپ قىلارلىقى، گۈزەللىكى بىلەن پۈتۈن دۇنيا ئەللىرىنىڭ مىللىي كىيىم-كېچەكلىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ خاسلىقىنى، جۇملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىك سالاھىيىتىنى نامايان قىلىدىغان مىللىي «تاج»ىمىز بولۇپ قالدى.

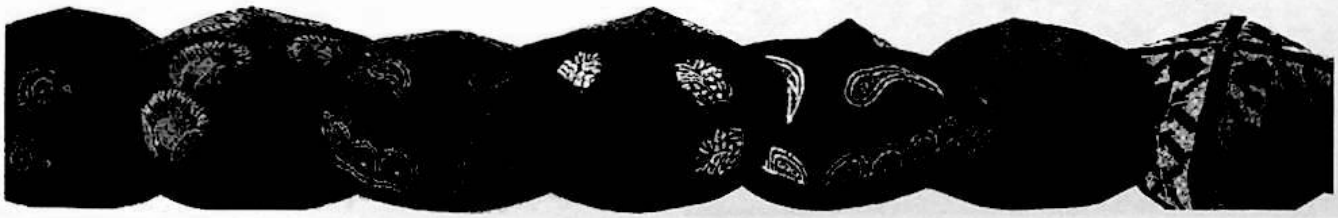
ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىنىڭ مابەينىدە كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىمىز ئۈستىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىغاندىن بۇيان، بىر قىسىم تەتقىقاتچى يول باشچىلىرىمىزدىن مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئابدۇكېرىم راخمانىنىڭ

«ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «ئۇيغۇرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى»... ھېيىتۇللانىڭ «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى، ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرى تۇرى، شەكلى، نۇسخىسى ھەققىدە بىزنى بىر قاتار ساۋاتلارغا ئىگە قىلغان بولسا، بەزى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار ۋە غەيرەتجان ئوسمانىنىڭ «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» ناملىق تەتقىقات كىتابىدىن كىيىم-كېچەك مەدەنىيەتىمىزنىڭ تارىخى ھەققىدىكى قىممەتلىك ئۇچۇرلارغا ئىگە بولدۇق. تارىختىن بۇيان رايونىمىزنىڭ جۇغراپىيەلىك يەر شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە بەزىبىر سەۋەبلەر تۈپەيلى ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادەت، دىنىي ئېتىقاد، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات-سەنئەت، گۈزەللىك ۋە بەدىئىي زوق قاراشلىرىمىزدا مەلۇم جەھەتتىن ئوخشىماسلىقلار يەنى خاسلىقلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. بۇ خىل كىيىنىش ئادىتىمىزدىكى بەدىئىي زوقتىن شەكىللەنگەن خاسلىق ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىمىزدە ھازىرمۇ داۋام قىلىپ كەلمەكتە. ھەرقانداق ئادەمنىڭ گۈزەللىكە بولغان تەلىپى ئوخشىمىغان ئىكەن، تاللىشى ئوخشىمايدۇ. مۇشۇ بەدىئىي زوق ئېھتىياجى سەۋەبىدىن قەشقەر رايونىدىكى كىشىلەرنىڭ باش كىيىمگە ياكى باشقا كىيىم-كېچەككە بولغان ئېستېتىك تەلىپى بىلەن، خوتەن رايونىدىكى كىشىلەرنىڭ تاللىشى، ئىستېمالى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم پەرق بولدۇ، ئەمدى بۇلار بىلەن ئۇرۇمچى، غۇلجا رايونىدىكى كىشىلەرنىڭ تاللىشى، ئىستېمالىدا يەنە مەلۇم جەھەتتىن پەرق بولدۇ. ھەتتا مەلۇم بىر رايوندىكى بىر ئائىلە ئەزالىرىنىڭمۇ كىيىم-كېچەكلەرنىڭ رەڭگىنى ۋە ياكى شەكلىنى تاللىشى جەھەتلەردىمۇ ئوخشىماسلىق بولدۇ. مۇشۇ خىل بەدىئىي زوق ۋە ئېستېتىك ئېھتىياجنىڭ تەلىپى كىشىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە ئۆزگىچە خاسلىق شەكىللەندۈردۇ. مەسىلەن: خوتەن، قەشقەردىكى كىشىلەر بادام، چىمەن گۈللۈك دوپپىنى بىر قەدەر كۆپرەك كىيسە، غۇلجا رايونىدىكى كىشىلەر «غۇلجا دوپپىسى»نى كۆپرەك كىيىدۇ. غۇلجا دوپپىسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرى ئىچىدىكى ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بولغان باش كىيىم بولۇپ، ئۇنى بىزنىڭ باش كىيىم مەدەنىيىتىمىز ئىچىدىكى يەنە بىر ئۆزگىچە نامايەندە دېيىشكە بولىدۇ.

غۇلجا دوپپىسى ـــ مانچىستر دوپپا، تارانچى دوپپىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ خۇشچاقچاق، مېھماندوست ئىلى خەلقىنىڭ كىينىش ئىستېمالىدا كەڭ ئومۇملاشقان ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە بىر خىل باش كىيىم. بۇ پەقەت ئەرلەرگە خاس باش كىيىم. شەكىل جەھەتتىن ئۇ بادام دوپپا، چىمەن دوپپا ... قاتارلىقلارغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. ئۇستى ئاساسەن قىرسىز، يەنى يۇمىلاق ھالەتتە بولىدۇ. سىرتقى يۈزىگە گۈل، نەقىش ياكى باشقا بىزەك چۇشۇرۇلمەيدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى پەقەت «قىزىل» رەڭلىك، يەنى «توق قىزىل» بىرلا خىل رەڭلىك بولىدۇ. تېگىگە ئەستەرلىك ئېلىنىپ، ئىچى قاتتىق قەغەز ياكى قاتتىق رەختىن قاتۇرۇلۇپ، سىرتقى يۈزى قىزىل دۇخاۋا ياكى مەخمەلدىن تاشلىنىپ چىرايلىق ئىشلىنىدۇ. ئاستى گىرۋىكىگە كەڭلىگى بىر سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە ئايلاندۇرۇپ قارا دۇخاۋا ياكى مەخمەلدىن زەي بېرىلىدۇ. بۇ دوپپا قىزىل بىلەن قارىدىن ئىبارەت مۇقىم ئىككىلا رەڭدىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. تىكىلىشى ئاددىي، شەكلى يۇمىلاق. غۇلجا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ خىل دوپپىنى كىيىش كەڭ ئومۇملاشقان، ياشلارغا قارىغاندا ئوتتۇرا ياش ۋە ياشانغانلار كۆپرەك كىيىدۇ.

بۇ دوپپىنى يەنە ئاتۇش خەلقىمۇ كۆپ كىيىدۇ. تىكىلىشى، شەكلى ۋە نۇسخىسى ئوخشاش. مېنىڭچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى غۇلجا دوپپىسىنى باشقا خىلدىكى ئەنئەنىۋى دوپپىلار بىلەن سېلىشتۇرما قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزگىچە خاسلىقى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك تەرەپلەردىن پىكىر يۈرگۈزۈپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى غۇلجا دوپپىسى شەكىل جەھەتتىن باشقا خىلدىكى ئەنئەنىۋى دوپپىلارنىمۇ بىلەن مەلۇم جەھەتتىن ئوخشاشلىق ھەم ئۆزگىچىلىككە ئىگە. يەنى سدام دوپپا، گۈللۈك دۇخاۋا دوپپا، بادام دوپپا،

چەمەن دوپپا، گىلەم دوپپا ... قاتارلىق دوپپىلىرىمىزغا سېلىشتۇرغاندا شەكىل جەھەتتىن ئوخشاشلىقى ـــ غۇلجا دوپپىسىنىڭ سىرتقى تاشقى شەكلى باشقا دوپپىلارغا ئوخشاش كېيگەندە باشقا مۇڭاپىق كەلگۈدەك ھالەتتە يۇمىلاق قاتۇرۇپ ئىشلىنىدۇ، ئارتۇقچە كۆپتۈرۈلۈپ ئېگىزلىتىلسە ياكى ئارتۇقچە كېڭەيتىپ شەكىل چىقىرىشتىن ساقلانغان بولىدۇ. ئاستى گىرۇەكلىرىمۇ باشقا دوپپىلارغا ئوخشاش زەرلىك بېرىلىپ نەپىسلەشتۈرۈلىدۇ. ئەرلەرنىڭ ياش قۇرامغا مۇناسىپ چوڭ ـ كىچىك قىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىدىكى ئومۇمىي بىر خىل ئورتاقلىق يان تەرەپلىرىدە ياكى ئۈستى تەرەپلىرىدە ياكى ئۈستى تەرەپلىرىدە تۇتقىسى بولمايدۇ، سىرىتىنى ياكى ئوشۇقچە كۆپتۈرمە شەكىللىك بىر نەرسىلەر چىقىرىلمايدۇ.

شەكىل جەھەتتىن ئوخشىماسلىقى بولسا غۇلجا دوپپىسى بادام دوپپا، چەمەن دوپپا... قاتارلىقلارغا ئوخشاش تۆت قىرلىق قىلىپ، گىرۇەكلىرى پىرامىدا شەكلىدە قاتۇرۇلمايدۇ. ئۈستى يۇمىلاق، قىر چىقىرىلمايدۇ، قاتلاشمايدۇ. قاتلاپ يانچۇق ياكى يانلىرىغا سېلىۋېلىپ ئېلىپ يۈرۈشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئۇ قاتلانسا شەكلى بۇزۇلىدۇ، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ تىكىلگەن ھالىتى بويىچە كېيىلىدۇ، ئۆيلەردىمۇ ئېگىزرەك ئورۇنلاردا ساقلىنىدۇ.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى غۇلجا دوپپىسى باشقا ئەنئەنىۋى دوپپىلىرىمىزغا سېلىشتۇرغاندا نۇسخا جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. بادام دوپپا، چەمەن دوپپا ۋە ياكى تاجلىق دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا... قاتارلىق دوپپىلار گۈل نۇسخىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى، سىمۇوللۇق مەنىدىكى چۈشۈرۈلگەن گۈللەرنىڭ نامى، ئىشلىتىلگەن نەقىش نۇسخىسى، چوڭ ـ كىچىكلىكى، ئىشلىتىلگەن تالالىرىنىڭ رەڭگى... قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئۆزگىچە خاسلىقىغا قاراپ مۇناسىپ ھالدا نامغا ئىگە ھەم ھازىرمۇ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچىلىكلىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ كۆپ خىللىشىپ، رەڭدارلىشىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما غۇلجا دوپپىسىغا بۇنداق سىمۇوللۇق مەنە بىلدۈرىدىغان گۈل ۋە نەقىشلەر چۈشۈرۈلمەيدۇ. گىلەم دوپپا، چەمەن دوپپىلارغا ئوخشاش قولدا توقۇلغان گۈل ۋە شەكىللەر ئىشلىتىلمەيدۇ ياكى ئۇنچە دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، تاجلىق دوپپىلارغا ئوخشاش بىزەك بۇيۇملار سىرتىدىن چاپلىنىپ گۈل ۋە نەقىش چىقىرىپ پەرداز قىلىنمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستى ۋە يان چۆرىسىگە پەقەت قىزىل مەخمەل ياكى قىزىل دۇخاۋادىن تاشلىق ئېلىنىدۇ. ئاستى گىرۇەكىگە قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن زەر تۇتۇلىدۇ. مېنىڭچە غۇلجا دوپپىسىنىڭ نۇسخا جەھەتتىن بىر خىل ئىزچىللىقنى ساقلاپ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئەسلىي ھالىتىنى ئۆزگەرتمەي كېلىشى، شۇنچە يىللاردىن بۇيان شۇ خىل ئاددىي ھالىتى بىلەن يەنە غۇلجا ۋە باشقا ئورۇنلاردىكى خەلقلەرنىڭ كىيىنىشتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، زوقىنى ئۆزىگە قارىتىپ، ئۇلارنىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشىشى بىزنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

3. غۇلجا دوپپىسى تىكىلىشتىكى رەڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەنئەنىۋى دوپپىلىرىمىزغا سېلىشتۇرغاندا ئۆزگىچە خاسلىققا ئىگە. غۇلجا دوپپىسىغا باشقا دوپپىلارغا ئوخشاش ھەر خىل رەڭ ياكى نەقىش گۈللەر چۈشۈرۈلمەيدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى رەڭلەر پەقەت «قىزىل» ۋە «قارا»دىن ئىبارەت، ئۈستى، يانلىرى پۈتۈنلەي قىزىل، ئاستى قىر گىرۇەكلىرى قارا بولىدۇ. ئۇنداق بولغاندا بۇلارنىڭ قىزىل رەڭنى ياخشى كۆرۈشى، ئۇلارنىڭ ھەتتا ئۆلۈم ـ يېتىم، نەزىر ـ چىراقلاردىمۇ بۇ خىل قىزىل دوپپىنى كىيىشى بۇ يەردىكى ھالقىلىق مۇھىم بىر مەسىلە بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئۆلۈم ـ يېتىم، نەزىر ـ چىراق، مۇسىبەتلەردە قىزىل رەڭلىك كىيىم كىيمەيدۇ. ئاق، قارا ياكى قارا كۆك كىيىم كىيىدۇ، بېشىغىمۇ ئاق، قارا رەڭلىك باش كىيىملەرنى كىيىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭگە بولغان چۈشەنچىسىنى دەللىلەش ئۈچۈن بەزى تارىخىي مەنبەلەرنى تەكشۈرۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ.

رەڭ دۇنياسىدىكى تۈرلۈك ـ تۈمەن شەيئىلەرنىڭ تۈس بەلگىسى. تەبىئىي خۇسۇسىيتى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ شەيئى ـ ھادىسىلەرنىڭ نۇرنى قوبۇل قىلىش ياكى نۇرنى قايتۇرۇش ۋە ياكى نۇر چىقىرىشىنىڭ ئىنسانلارنىڭ كۆرۈش سەزگۈسىدىكى ئىنكاسى. ئىجتىمائىي خۇسۇسىيتى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ ئىنسانلاردا ھەر خىل سېھرىي چۈشەنچىلەرنى، تۇيغۇلارنى ۋە ئېستېتىك قاراشلارنى پەيدا قىلدۇرغان ماددىدۇر. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى، ياشاش مۇھىتى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئېستېتىك خاسلىقلىرىغا باغلىق ھالدا شەكىللەنگەن ھەم تارىخىلىققا، ھەم مىللىي لىككە ئىگە رەڭ چۈشەنچىلىرىنمۇ بىلدۈرىدۇ.

ئىنسانلار مۇئۇستىر دەۋرىدە بىر خىل ئىپتىدائىي،

دىنىي چۈشەنچىنى پەيدا قىلغان، بۇنى ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى «ئانىمىزم» دەپ ئاتىغان (لاتىن تىلىدا animia روھ، جان دېگەنلىك بولىدۇ). ئانىمىزم ــ بارلىق شەيئىلەردە جان-روھ بار دەيدىغان نەزەرىيەدۇر. ئارخېئولوگلارنىڭ تەھقىقلىشىچە، مۇئۇستىر قاتلىمىدىن قەدىمكى زىلتاشنىڭ ئىزنالىرى تېپىلغان ھەمدە باشقا مەدەنىيەت ئىزنالىرىدىمۇ بويىقلار تېپىلغان. ئۇلارنىڭ قىياسچە ئۇزاق ئۆتمۈشتە تۆت خىل بويىاق ــ ئاق، قارا، قىزىل ۋە سېرىق ئىشلىتىلگەن. قىزىل رەڭ جەڭ ۋاقتىنىڭ تىمسالى، قارا رەڭ باشقا رەڭلەرنى تەڭشەشكە ئىشلىتىلگەن. بەزى جايلاردا ئادەملەرنىڭ يۈز، بەدەنلىرىگە تۇرلۈك شەكىللەرنى سىزىشقىمۇ ئىشلەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكىلەر يەنە كۈن نۇرىنىڭ يەر يۈزىنى يورۇتۇش قانۇنىيىتى بويىچە تەرەپلەرنى تۆت خىل رەڭ بىلەن ئىپادىلىگەن: ئاق ــ غەرب، قارا ــ شىمال، قىزىل ــ جەنۇب، كۆك ــ شەرق. كۈن نۇرىنىڭ يورۇتۇش دەرىجىسى بويىچە، كۇنگەي-تەسكەي ئۇقۇمىنى ئاساس قىلىپ، شىمالنى «قارا»، كۈن قاتتىق قىزىتىدىغان جەنۇبنى «قىزىل» دەپ تەرىپلىگەن. شۇڭا ئۇلارنىڭ شىمال تەرەپتىن كېلىدىغان بورانىنى «قارا بوران» ياكى «سوغۇق شامال»، جەنۇب تەرەپتىن كېلىدىغانىنى «ئىسسىق شامال» ياكى «ئوت يەل» دەپ ئاتىشىشمۇ ئۇلارنىڭ رەڭ قارىشىنىڭ مۇئەييەن تەسىرىدىن دېيىشكە بولىدۇ. مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىمىزدىكى رەڭ تەسۋىرى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى تۇنجى رەڭ تەسۋىرى بولۇپ، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»دىكى «قىزىل» بىلەن «قارا» بولسا جاپالىق مۇشەققەت ۋە ساداقەت مەنىلىرىنى بېرىدۇ. يەنە ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئىي تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن بۆرە تۇتېم ھەققىدىكى ئەپسانىدە، قارا رەڭ ھالاكەت بوسۇغىسىغا بېرىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم تەشۋىشىنى ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «چاشتانى ئىلىگ بەگ»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» قاتارلىق قەدىمكى مەتىلىك مىراسلىرىمىزدا رەڭ ياكى رەڭ سۆزلىرى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئىپادە كۆچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بايان، تەسۋىرلەر بولۇپ، رەڭ سۆزلىرى ئەسلىي رەڭ مەنىسىدىن باشقا يەنى سىمۋوللۇق ياكى كۆچمە مەنىدە قوللىنىلغان.

ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ، خۇشاللىقنىڭ، بەخت-سائادەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ، جەڭگىۋارلىقنىڭ، غەلىبىنىڭ سىمۋوللۇق بەشارىتى، دەپ قارايدۇ. ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدە قىزارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىپ، قىزىل رەڭنى ياشلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئابدۇكېرىم راخمان قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى» ناملىق كىتابتا «قەدىمكى زەردۇشت دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتقا چوقۇنغان تۈرپان ئۇيغۇرلىرى يېراقتىن قارىسا لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان، ئوتقا ئوخشىشىدىغان قىزىل توپلىق يالقۇنتاغنى «قۇتتاغ» (بەخت بەرگۈچى تاغ) دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ۋە چوقۇنغان ھەمدە «قۇتتاغ»نىڭ قىزىل رەڭلىك ھالىتىنى قىزىل دوپپا كىيىش ئادىتى ئارقىلىق نامايان قىلغان» دېگەن كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن.

يۇقىرىقىدەك مەنبەلەر ۋە دەلىللەردىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك ۋە ئىستېتىكىسىدىكى بەدىئىي زوق رەڭ چۈشەنچىسىدە ئۇزاق تارىخىنىڭ ئىزناسى بار. بۇ رەڭگە بولغان بەدىئىي زوق ئىستېتىك نۇقتىدىنلا ئەمەس، بەلكى خەلقىمىزنىڭ تارىخىي كۆرەشلەر جەريانىدا سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە بولغان تونۇش ۋە چۈشەنچىلىرىنىڭ ئىپادىسى. «غۇلجا دوپپىسى»نىڭ رەڭ ئالاھىدىلىكىنىڭ ھازىرغىچە ئۆزگەرمەي داۋاملىشىپ كېلىشى ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرىدىكى فولكلور، تارىخ، مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە سىمۋوللۇق مەنىدىكى ئېتىقاد چۈشەنچىسىنىڭ بۇگۈنكى دەۋرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن نامايەندىلىرىنىڭ بىرى.

پايدىلانمىلار:

① ئارسلان ئابدۇللا: «قۇتادغۇبلىك ئىستىلىستىكىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل، 1-ئاي،

② ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ داشۇ نەشرىياتى 1989-يىل 7-ئاي، 1-نەشرى.

③ ئابدۇرېھىم ھېبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 4-ئاي، 1-نەشرى.

④ چىن بوچۇەن: «سېرىس» ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985-يىل خەنزۇچە نەشرى، «غەربىي يۇرت تارىخ مەجمۇئەسى» 1-قىسىم.

③ چېنداۋ شىنشى (ياپونىيە): «يېپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986-يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى 2007-يىللىق بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات كەسپىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى)

ئابروي مەسىلىسى

مايكنىڭ كونا ماشىنىسى بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ماشىنىسىنى مېھمانخانىسىنىڭ ئالدىغا توختىتىپ، شۇ يەردە ئولتۇرغان تونۇشىغا:

— ماشىنامغا بىر نەچچە مىنۇت قاراپ تۇرسىڭ، — دەپتۇ. تونۇشى تەستە ماقۇل بوپتۇ.

نەچچە مىنۇتتىن كېيىن مايك چىقىپتۇ ۋە يېنىدىن بەش ئامېرىكا دوللىرىنى چىقىرىپ تونۇشىغا:

— بۇنى ئال، — دەپتۇ.

— بەك ئاز بولۇپ قالدى، — دەپتۇ تونۇشى كۆزىنى چىمچىقلىتىپ.

— ئاز بولۇپ قالدى؟ نەچچە پۇل ئالسەن؟

— بەش يۈز!

— نېمە؟ بەش يۈز؟! بۇ بۇلاڭچىلىقتۇ؟! ئۇچ مىنۇت قاراپ بەرگەنگە شۇنچە كۆپ ئالامسەن؟

— ئەپەندىم بۇ ۋاقىت مەسىلىسى ئەمەس، ئابرۇي مەسىلىسى، بىلەمسىز، يولدىن ئۆتكەنلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئەجەق ماشىنىنى مېنىڭكىمكىن دەپ قېلىشتى، — دەپتۇ تونۇشىچى ئاچچىقلاپ.

ئۇستەل چىرىغى

نېرۋا كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسىدا داۋالىنىپ ساقايغان ئىككى بىمار دوختۇرخانىدىن چىقىش ئالدىدا دوختۇرخانا باشلىقى ئۇلارغا:

— دوختۇرخانىدىن چىققاندىن كېيىن بىر-بىرىڭلارنى نازارەت قىلىڭلار، ئەگەر قايسىڭلارنىڭ كېسىلى يەنە تۇتۇپ قالسا يەنە بىرىڭلار تېزدىن دوختۇرخانىغا ئەكىلىپ قويۇڭلار، — دەپ قايتا-قايتا جېكىلەپتۇ.

بىر كۈنى كەچتە ئارىسىدىن بىرى دوختۇرخانا باشلىقىغا تېلېفون قىلىپ:

— دوختۇر، ھەمرايىم ئۇستەلنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ ئۆزىنى ئۇستەل چىرىغى دەۋاتىدۇ، — دەپتۇ.

— ئۇنداق بولسا ئۇنى دەرھال دوختۇرخانىغا ئەكىلىپ قويۇڭ.

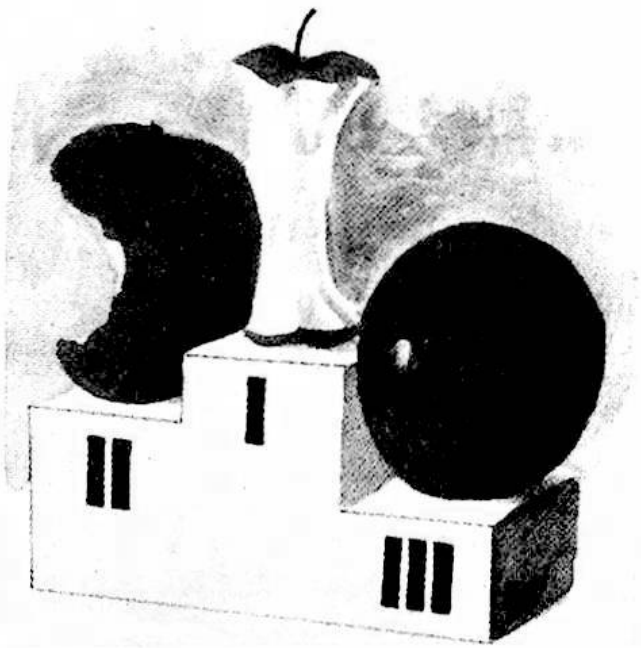
— ئۇنداقتا مەن نېمىنى ئۇستەل چىرىغى قىلىمەن.

ھەقىقىي بۇلاڭچىلىق

ئىككى بۇلاڭچى كىيىم - كېچەك دۇكىنىغا بۇلاڭچىلىققا كىرىپتۇ.

— پەرۋەردىگارىم! — دەپ ۋاراقىراپتۇ ئارىدىن بىرى تۇيۇقسىز. ھەمراھى چۆچۈپ كېتىپ سوراپتۇ:

— نېمە بولدى؟

ــ قارىغىنە، مۇشۇ ئاددىي كىيىمنىڭ باھاسى 3000 يۈەن ئىكەن. ئەسلىي بۇلاڭچىلىق مۇشۇ يەردىكەن ئەمەسمۇ!

پو ئېتىش

بىر چەت ئەللىك ساياھەتچى باغنى زىيارەت قىلىپتۇ. ساياھەت بېتەكچىسى ماڭغاچ پو ئېتىشقا باشلاپتۇ:

ــ ئاپىلىسىنلىرىمىزنىڭ چوڭلۇقى پۈتبولدەك، بانانـ لىرىمىزنىڭ ئۇزۇنلۇقى مۇنارەدەك بار، ــ دەۋېتىپ تاـ ۋۇزغا پۈتلىشىپ كېتىپتۇ.

ــ هوي! ئۇزۇملىرىمنى ئاۋايلاڭ، ــ دەپ ۋارقـ راپتۇ باغۋەن.

سائەت نەچچە بولدى

ئۆيدىكى سائەت بۇزۇلۇپ قاپتۇ. ئايالى يولدىشىنى رېمونت قىلدۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ، بىراق يولدىشى ھۇرۇنـ لۇق قىلىپ رېمونت قىلدۇرماپتۇ.

بىر كۈنى كەچتە ئايالى:

ــ سائەتنى رېمونت قىلدۇرۇڭ، دېسەم ئۇنىمايسىز، سائەتنىڭ نەچچە بولغىنىنمۇ بىلمەي ئولتۇرىمىز مانا، ــ دەپ ئاچچىقلاپتۇ.

يولدىشى:

بۇ ئاسانغۇ! ــ دەپلا ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ ۋارقىراپتۇ.

ــ نېمگە توۋلايسەن! سائەت 11 بولغاندا ئادەمنى ئۇخلاتماي! ئەتە يەنە ئىشلەيدىغان تۇرساق! ــ دەپ ۋارقىراپتۇ قوشنىسى.

كۆيۈمچان ئوغۇل

15 ياشلىق ئوغلى مەكتەپتىن قايتىپ كىلىپ ئاپىسىنىڭ كارىۋاتتا ياتقانلىقىنى كۆرۈپ:

ــ ئاپا ئاغرىپ قالدىڭمۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ئاپىسى بېشىنى لىڭشىتىپتۇ.

ــ ئۇنداق بولسا سىزنى ئاشخانىغا يۇدۇپ ئەكىرىپ قويايي، ــ دەپتۇ ئوغلى.

كېسەل يۇقۇپ قالمىسۇن

بىر كىشى قاۋاقخانىغا كىرىپ بىر ئىستاكان پىۋا سېتىۋاپتۇ ۋە لېۋىنى ئىستاكاننىڭ تۇتقۇچى بار تەرەپكە تەگكۈزۈپ ئىچىشكە باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن مۇلازىم ھەيران قېلىپ:

ــ ئەپەندىم، سىز نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئىچىسىز؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ تۇتقۇچى بار تەرەپكە كىشىلەر ئادەتتە لېۋىنى تەگكۈزۈپ يۇرمەيدۇ. بۇنداق ئىچسەم كېسەل يۇقۇپ قالمايدۇ، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەر.

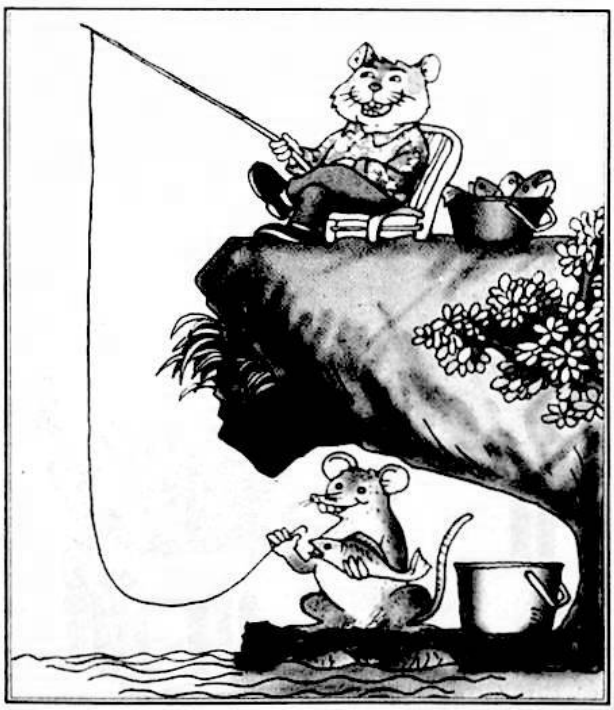
بىر ئازدىن كېيىن يەنە بىر كىشى قاۋاقخانىغا كىرىپ بىر ئىستاكان پىۋا ئاپتۇ ـ دە، لېۋىنى تۇتقۇچى بار تەرەپكە تەگكۈزۈپ ئىچىشكە باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن مۇلازىم كۈلۈپ تۇرۇپ:

ــ ئەپەندىم، سىزمۇ كېسەل يۇقۇپ قېلىشتىن قورقامسىز؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

ــ ياق، مېنىڭ كېسىلىم بار، مەن باشقىلارغا يۇقتۇرۇپ قويۇشتىن ئەنسىرەيمەن، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەر.

مەرىيەمگۈل قۇربان (ت)

(ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە)

«خەمسە نەۋايى» دىكى ئىشق ـ مۇھەببەت قارىشى

ئالىيە ئۆرۈز

«خەمسەچىلىك شەرق ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە ئۇزاق ئەنئەنە سۈپتىندە داۋاملاشقان ئالاھىدە ئەدەبىي ھادىسە بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر پارس ۋە تۈركىي ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭدۇر» ①. يەنە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، «خەمسەچىلىك يىرىك ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئۇ يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى بەدىئىي ئەدەبىيات ئەجادىيەت ئۈسۈلى بولغان ئوخشاشما ئەدەبىياتقا ئەجادىي ۋارىسلىق قىلىش شەكلى بىلەن بارلىققا كەلدى»②. بۇ ئېقىم XII ئەسىردىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئەدەبىياتلىرىدا شەكىللەنىشكە باشلىغان. يازما ئەدەبىياتتا تۇنجى بولۇپ خەمسە يېزىشنى ئەزەربەيجانلىق شائىر نىزامى گەنجەۋى (1141ـ1209) باشلاپ بەرگەن. «خەمسە»نىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئالدى بىلەن پەلسەپەۋى، ئەخلاقىي داستان، قەھرىمانلىق، ئىشقـمۇھەببەت داستانى، ئىشقـمۇھەببەت بىلەن باغلانغان شاھلار توغرىسىدىكى داستان، تارىخىي شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغان غايىۋى پادىشاھ ۋە غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى داستاندۇر. ئۇنىڭ تېمىسى، ۋەقەلىكلىرى شەكلى ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما مەزمۇنى ئوخشاش ئەمەس. شائىرنىڭ ئەدىيەسى ۋە ئەكس ئەتتۈرمەكچى بولغان بەدىئىي غايىسىگە ئاساسەن مەزمۇن دائىرىسىمۇ كېڭىيىپ باردىۇ، خەمسە ئىجادىيىتى شۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى كۆرسىتىپ بەردى.

«نەۋايىنىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە سەۋەب بولغان خسلەتلىرى خۇسۇسەن «خەمسە»دە روشەن كۆرۈنىدۇ. «خەمسە» ئېپىك ئەسەر. ئۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «بەش»، «بەشلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەدەبىياتتا بەش داستانىنىڭ توپلىمى «خەمسە» دەپ ئاتالغان. نەۋايىنىڭ «خەمسە»سى «ھەيرەتۈلئەبرار»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەنئەئى سەييارە»، «سەددى ئىسكەندەر» دىن ئىبارەت بەش داستاندىن تەركىب تاپقان. «خەمسە» 51230 مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ يىرىك مەھسۇلىدۇر» ③. «خەمسە» شەرق داستانچىلىقى ئۈچۈن ئەنئەنە بولۇپ قالغان. مەسنەۋى ئۇسۇلىدا، ئاروز ۋەزنىدە يېزىلغان.

نەۋايى غايىۋى مەزمۇنغا باي، ئىستېتىك نۇقتىئىنەزەرلىرى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن «خەمسە» سى ئارقىلىق، خەمسەدىكى ئوبرازلار دۇنياسىنى، سۈژېتلىرىنى بېيىتتى. ئۆز دەۋرگە يارىشا مىللىي ئېڭىنى، مىللىي روھىنى، مىللىي ۋىجدانىنى ئىپادىلىدى.

مۇھەببەت ـ ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ يۇكسەك ئىپادىسى. ئىشق ـ ئىنسانلاردىكى ئىككى جىنىس مۇناسىۋىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت مۆجىزىسى.

ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى تارىختىن بېرى سانسىزلىغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈش ئوبيېكتى بولۇپ كەلگەن. ئىشق ـ مۇھەببەت ۋە قىز ـ ئوغۇللارنىڭ نىكاھ ھۆرلىكى ئىدىيەسى نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق قىسمىنى تەشكىل قىلغان بولۇپ، بۇ تېمىلارنى ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە ئۆزگىچە خاراكتېرلار ئارقىلىق ئەسەرلىرىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ بۇ

ھەقتىكى ئىدىيەسىنى ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XV ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋايى (1441 ـ 1501) ئۆزىنىڭ 60 يىللىق ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىدە ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن مەڭگۈ ئۆرنەك بولغۇدەك يۈكسەك بەدىئىي نەمۇنە يارات-قان. نەۋايى ئەسەرلىرى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە ۋە يۈكسەك ئېستېتىك قىممەتكە، كۈچلۈك پەلسەپەۋى ئىدىيە-ۋى ئاساسقا، يۈكسەك دەرىجىدىكى ئۇنۇۋېرساللىققا ئىگە.

نەۋايى ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ئىسلام دىنى مۇھىتىدىكى ئىشق-مۇھەببەتكە مەركەزلىشىدۇ. ئىشقنى ۋاستە قىلغان ئىجتىمائىي ئەخلاقىي تېمىلارغا تۇتىشىدۇ. ئىشق-مۇھەببەت تېمىسى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنە-ۋى، مەڭگۈلۈك تېمىلارنىڭ بىرى. ئۇ تارىختىن بۇيان ناھايىتى كەڭ ئىجتىمائىي مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ تە-رەققىياتى ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا بە-ۋاستە ئالاقىدار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى تەتقىق قىلىش بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇھەببەت گەرچە دۇنياۋى تېما، ئۆزگەرمەس نىدا بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى دەۋر-لەردە كىشىلەر ئۇنىڭغا ئوخشىمىغان نۇقتىدىن قاراپ، ئوخشىمىغان تەدبىرلەرنى بېرىپ كەلدى. نەۋايى «ئىشق ئەڭ نازۇك، ئەۋرىشىم، شۇنداقلا سىرلىق بىر ھېسسىيات، ئىنسان قەلبىنىڭ ئۆركىشى، بەزىدە پىنھان، بەزىدە ئاشكارا، گاھى يېقىملىق، گۈزەل، بەزىدە ھىجران ئازاب ھەم قايغۇ ئاتا قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى ئەلىشىر نەۋايى ئىجادىيى-تىدە كۆپ قاتلاملىق مەنىگە ئىگە. شائىرنىڭ لىرىك شېئىر-لىرىدىكى «مەن»نىڭ مۇھەببەت كەچۈرمىشلىرى، ھىجران ۋە ھەسرىتى، يارىنىڭ گۈزەللىكى ۋە ئۇنىڭغا زارىقىش، ۋا-پادارلىق، پاكلىق، ئۇمىدۋارلىق، مۇڭلۇق ئەسلىمە تەسرا-تى، ئۇيلىرىنى ئاساسىي مەنبە قىلغان. شەخسىي مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى، تۇرمۇشىدىكى ئوڭۇشسىزلىقلار داۋام-ىدا كۆچەيگەن ھاياتلىق ھەققىدىكى پەلسەپەۋى پىكىرلىرىنى پۈتكۈل ھاياتلىق، ئىنسانىيەت، بەخت، ئاقۇەت، مۇھەب-بەت، ئۆلۈم، تەقدىر توغرىسىدىكى پەلسەپەۋى ئىدىيە دە-رىجىسىگە كۆتۈرگەن. ئىنسان ۋە ئۇنىڭ تەقدىر قىسمىتى ھەققىدىكى ئازابلىق ھېسسىياتى ۋە پىكىرلىرىنى يۈكسەك ئېستېتىك گۈزەللىككە ئىگە قىلغان.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مەخسۇس مۇھەببەت تېمىسىدا يېزىلغان ئەسەر «مۇھەببەتنامە» بولۇپ، بۇ ئەسەر قوچۇ دەۋرىدە ياشىغان شائىر ئاپرىنچۇر تېگىن تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ مۇ-قەددىمىدىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان مۇھەببەت ۋە ئىشق كۈيلەنگەن نادىر ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان. رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا»دىكى يۇسۇپ-زۇلەيخا قىسسىلىرى، خارەزمنىڭ «مۇھەببەتنامە» داستانى، سالا-ھىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى، نەۋايىنىڭ «خەمسە»-سى، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە-سەئىدىن» قاتارلىق داستانلىرى بار.

بىز تۆۋەندە نەۋايىنىڭ مۇھەببەت داستانلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇن ئىگىلىگەن ئەسەر «پەرھاد-شېرىن» ۋە «لەيلى-مەجنۇن» داستانلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

«پەرھاد-شېرىن» داستانى بولسا «خەمسە»نىڭ ئىككىنچى چوڭ داستانى بولۇپ، ئۇ ئىشق بابىدا مۇھەب-بەتنامە، لېكىن مەقسەت بابىدا ئەمگەكنامە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شەرق ئەللىرى ئېغىز ئەدەبىياتىنامە، لېكىن مەقسەت با-بىدا ئەمگەكنامە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شەرق ئەللىرى ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا كۆچۈش تارىخى ئەڭ ئۇزاق، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى ئەزەلدىن بېيە-تىپ كەلگەن ۋە مەڭگۈگە ئۆز قىممىتىنى يوقاتمايدىغان، ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىمىزدا نوپۇزلۇق ئورۇندا تۇرىدە-غان، قەدىمدە ئەل ئارىسىغا رىۋايەت ۋە چۆچەك شەكلە-دە ناھايىتى كەڭ تارقالغان «خسراۋ-شېرىن»نىڭ ۋەقە-لىكىنى مەنبە قىلىش ئارقىلىق يېڭىدىن ئىجاد قىلغان مۇھەب-بەت داستانىدۇر. داستاندا باش قەھرىمان پەرھاد جاھانناما ئەينىكى بىلەن شېرىننى كۆرۈپلا ئىشق دەردىگە مۇپتىلا بولىدۇ. پەرھاد مۇپتىلا بولغان ئىشق ئىلاھىي مەرىپەت، ئالىيجانابلىق، ئىجادكارلىقنىڭ مەنبەسى بولغان ئىشق سەۋدالىقى بىرلەشكەچكە، ئۇ شېرىن ۋىسالى ئۈچۈن ھەر قانداق مۇشكۈلاتلارنى يېڭىشكە بەل باغلايدۇ. ئۇ ۋىسال-لىق يولىدا ئىزدىنىپ، ئاخىر ئەرمەن ئېلىگە كېلىدۇ. نەتە-جىدە ئۇ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى گۈزەللىك ئارقىلىق شېرىننىڭ مۇھەببىتىگە ئېرىشكەن بولسا، زامان كۈلپەتلىرى سەۋەب-لىك ئادالەتنىڭ كۈشەندىسى بولغان خسراۋنىڭ زىيانكەش-لىكىگە ئۇچراپ ھالاك بولىدۇ.

«لەيلى-مەجنۇن» داستانى شەرق خەلقلىرى

فولكورلىرىنىڭ ئەڭ نادىر نەمۇنىسى ھېسابلىنىدۇ. مۇھەببەت ئەلەملىرىدە كۆيگەن، جۇدالىق ئوتلىرىدا پۇچىلانغان بۇ بەختسىز ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ھېكايە قىلىنغان. لەيلى بىلەن مەجنۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئىشقىمۇ ئۇلار بىر مەدرىستە ئوقۇش جەريانىدا بىخلىنىدۇ. تۇرلۇك قىسمەتلەردىن كېيىن، بۇ ئاشىق-مەشۇقلار بىرىنىڭ ۋەسلىگە يېتەلمەي، بۇ رەھىمسىز دۇنيادىن ۋاقىتسىز ئايرىلىدۇ. داستاندا قەيسىنى ئۆزىدىكى ئىشق ۋە ئەقىدە سەۋەبى بىلەن ئۇنى «مەجنۇن» دەپ تەرىپلەيدۇ. قەيس ھەق-ئادالەت ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى بىلەن بۇاستە باغلانغان ئىشقا مۇپتىلا بولغاچقا، ئاخىر ۋىسالىغ قۇربان بولىدۇ. نەۋايى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىشقنىڭ قۇدرىتى، ئۇنىڭ خاسىيىتى ۋە شىددىتى ھەققىدە كەڭ توختىلىدۇ. ئىشقنى ۋاستە قىلغان ھەقنى ۋە ھەقىقىي مەنىدىكى ئىنسانىنى، مەردلىكنى كۆيلەپ، ئۇنىڭ ئەكسىچە زامانىنىڭ زۇلۇمى، زوراۋانلىق-قاباھەت ۋە نادانلىقنى ئىنكار قىلىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى داستاندا، ئاساسەن ئىشق-مۇھەببەت، نىكاھ ئەركىنلىكى ئۇچۇن كۈرەش قىلغان ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ چىرىك فېئوداللىق قائىدە-يوسۇنلارنىڭ بوغۇشى ۋە نىكاھ ھۆددىچىلىك تۈزۈمى شارائىتىدا مۇرات-مەقسەتلىرىگە يېتىش يولىدا شۇنچىلىك تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە شارائىت سەۋەبىدىن مەغلۇپ بولۇشتەك بىر خىل تراگېدىيە بايان قىلىنغان. فېئودال ھۆكۈمرانلار بارلىق بۇزۇقچىلىق، ئەخلاقسىزلىقلارنى ئۆزى قىلىپ تۇرۇقلۇق چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە قارشى تۇراتتى. بۇ ھال شائىرنى قولىغا قەلەم ئېلىپ، يۇقىرىقى مۇھەببەت داستانلىرىنى يېزىشقا تۇرتكە بولدى.

نەۋايى ئۆز ئىجادىيىتىدە ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلۇقى، ئۇنىڭ مەنىۋىيىتىگە، يەنى ئۇنىڭ ئىلاھىي مەرتىۋەت جىلۋىلەنگەن قەلبىگە مۇجەسسەملەنگەن بولۇپ، بۇ خىل قەلبنىڭ پىسخىك ھالىتى ھامان ئۇنىڭ ھەرىكەت پائالىيىتى ئارقىلىق رېئاللىققا ئايلىنىدۇ دەپ قارايدۇ. نەۋايى ئۆزىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» ناملىق ئەسىرىدە ئىنسانغا خاس ئالىق تۇيغۇ ھېسابلانغان ئىشقنى ئالاھىدە ئۇلۇغلاپ: «ئىشقسىز كىشەك، دەردسىز ئېشەك» دەپ خۇلاسىلەپ، ئىشقنى ئىنسان ماھىيىتىنىڭ مۇھىم بەلگىسى، ئىنسانىي قەدىر-قىممەتنىڭ يادروسى سۈپىتىدە تونۇيدۇ. ئۇ «پەرھاد-شېرىن» ۋە «لەيلى-مەجنۇن» داستانلىرىدىكى بۇ پېرسوناژلارنىڭ قايسى ئىجتىمائىي ئورۇنغا تەۋە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ قەلبى ئىشق بىلەن نۇرلانغان، شۇڭا ئۇلارنى ئىنسانىي پەزىلەت ۋە مەنىۋى گۈزەللىكتە ھەرقاچان غالىب ئىنسانلار دەپ تەرىپلىگەن بولسا، ئەكسىچە ئۇنىڭدىكى سەلبىي ئوبرازلارنى شۇ قەدەر رەزىل ۋە خۇنۇك ھالەتتە تەسۋىرلەيدۇ. بۇ سەلبىي پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازىنىڭ خۇنۇكلۇكى ۋە شۇ قەدەر رەزىل قىلىپ يارىتىلىشى ماھىيەتتە ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى ئىشقنىڭ ئاجىز ۋە خۇنۇكلۇكىدىن بولغاندى.

«پەرھاد-شېرىن» داستانىدىكى پەرھاد ئوبرازى — بارلىق قابىلىيەت، پەزىلەت، ئەقىل-پاراسەت، ئەمگەك-سەنئەت ئەھلىنىڭ يارقىن تىمسالى، مۇھەببەت — ۋاپا، ساداقەت — چىن دوستلۇقنىڭ ھەقىقىي نامايەندىسى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. پەرھاد جاھانناما ئەينىكى ئارقىلىق شېرىننى كۆرۈپ ئاشىق بولغاندىن كېيىن، ئاتا-ئانىسى ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئوۋلاش ئۈچۇن ماچىندا تۆت پەسىل مەنزىرىسىنى نامايان قىلغان قەسىر-چاھارباغ سالدۇرىدۇ. ئەمما پەرھاد بۇنداق راھەت-پاراغەت ۋە تاجۇ-تەختتىن ئىشق-مۇھەببەتنى ئەلا بىلىدۇ ۋە شۇ يولغا ماڭىدۇ. شېرىن ئوبرازى — بىلىملىك، ئىنسانپەرۋەر، ئىرادىلىك، ساداقەتلىك، ئىشق-مۇھەببەت ئۈچۇن ئۆزىنى پىدا قىلىش روھىغا ئىگە قىز. شېرىن پەرھادنىڭ ئېسىل پەزىلىتىگە مەپتۇن بولۇپ قالىدۇ. پەرھاد بىلەن شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ئەمگەك جەريانىدا، خەلق ئۈچۇن بەخت يارىتىش داۋامىدا بارغانچە كۈچەيىپ بارىدۇ. ئاخىر شېرىن پەرھاد ئۈچۇن ئۆز ھاياتىنى بۇ قانلىق پاجىئە بىلەن ئاياغلاشتۇرىدۇ.

شائىر قەيس (مەجنۇن) ئوبرازىنى يارىتىقاندا، ئۇنى زامانىنىڭ ھەر جەھەتتىن يېتىلگەن كىشى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ. قەيس ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر زېھنى، ئېسىل ئەخلاقي پەزىلىتى، قەيسەرلىكى بىلەن بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ئۇلۇغ بىر كىشى بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ، ئۇ مۇھەببەت ئەركىنلىكى يولىدا كۈرەش قىلغان ئىسيانكار ئوبرازدۇر.

لەيلى ئوبرازى — فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى چىقىپ، ئەركىن مۇھەببەت ئۇچۇن كۈرەش قىلغان، ئۆز ئەقىدىسى يولىدا بارلىقىدىن كەچكەن سادا-

قەتمەن، پاك- ۋىجدانلىق خوتۇن- قىزلارنىڭ تېپىك ئوب- رازىدۇر. لەيلى بىلەن مەجنۇننىڭ مۇھەببەت- نەپرىتى بىر يەردىن چىققاچقا، ئۇلارنىڭ مەنۇى رىشتىسى بىر- بىرىگە باغلانغان، ئاخىردا بۇ ئاشىق- مەشۇقلار ئۆز مۇھەببىت- گە مەڭگۈ سادىق بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

نەۋايى كامىل ئىنسان بولۇشى ئۈچۈن، ھەقىقىي ئاشىق بولۇشى كېرەك، ئىشق ئوتى بار بولغان ئادەم ھەقىقىي كامىل ئىنسان دەرىجىسىگە يېتىش ئۈچۈن دائىم تىرىشىدۇ دەپ قارايدۇ. شائىر «پەرھاد- شېرىن» ۋە «لەيلى- مەجنۇن» قاتارلىق مۇھەببەت داستانلىرىدا سەمە- مىي سۆيگۈ- مۇھەببىتىنى ئاساسىي تېما قىلغان. ئاشىق- مە- شۇقلارنىڭ ئىشق- مۇھەببەتتىكى ۋاپادارلىقى، ساداقىتى ۋە قايتىماس ئىرادىسىنى يارقىن ئىپادىلەپ بەرگەن، شۇن- داقلا بۇ ئاشىق- مەشۇقلارنىڭ ۋىسال ئىزدەش يولىدا ئۇلۇشنى ئۇلارنىڭ ساداقىتى، ۋاپادارلىقى ۋە قايتماس ئە- رادىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ كۆرسەتكەن.

خۇلاسە قىلغاندا، نەۋايى غەزەللىرىدە ۋە باشقا ئە- سەرلىرىدە ئادالەتپەرۋەر جامائەتچىلىكنىڭ پىكىرلىرىنى دىققەت نەزىرىدە تۇتۇپ، ئىشقىدا ئىمتىياز بولماسلىق چۈ- شەنچىسىنى ئالغا سۈرگەن. ئۇ يەنە ئاشىق- مەشۇقلار مەيلى يۇقىرى تەبىقە ياكى تۆۋەن قاتلامدىن بولسۇن، ئۇلاردىن ھېچقايسىسى ئىمتىيازلىق بولماسلىقى، يەنى ئاشىق مەشۇقنى ياكى مەشۇق ئاشىقنى تەڭ ئورۇندا، تەڭ مۇناسىۋەتتە بىر- بىرىگە ھەمدەم- ھەمنەپەس بولۇش كېرەكلىكىنى تەشەببۇس قىلغان. دېمەك، ئىشق- مۇھەب- بەت گۈزەللىكى ئۇلۇغ مەنۇى يۈكسەكلىك بولۇپ، ئۇ دۇنيانى يارىتىدۇ. ئىنسانىنى كامالەتكە ئېرىشتۈرىدۇ. لېكىن ھەرقانداق بىر جاھالەتلىك تۈزۈم شارائىتىدا ئىنسان بەخت- سائادىتىدىن، ۋىسال شادلىقىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. نەۋايى ئۆز ئەسەرلىرى ئارقە- لىق XVئەسىر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتىنى ئېچىپ بەردى، زۇلمەت قېئودال قارا جەمئىيىتىدىكى پۈتكۈل خەلقنىڭ مەنۇىيىتىدىكى پۇچەكلىكنى پاش قىلىش ئارقىلىق، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتكە، ۋاپا- ساداقەتمەنلىك- كە، باتۇرلۇق- قەھرىمانلىققا قىزغىن مەدھىيە ئوقۇدى.

يېغىنچاقلىغاندا نەۋايى لىرىكىلىرىدىكى ئىشق- ئىنسانغا مەنۇى كۈچ، روھىي نېمەت بېغىشلاپ، ئاشىقنىڭ روھىنى پاك قىلىپ، ئۇنىڭ ئىجادىي يۈكسىلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. ئىشق- مۇھەببەت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن گۈما- نىستىك خەلقچىلىق ئىدىيە- پىكىر ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئەترا- پىدا يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا بولغان كۆز قارىشىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزى رول ئويناۋاتقان ھايات سەھنىسىدە شائىرنىڭ بېشىغا كەلگەن شەخسىي تۇرمۇش، سىياسىي ھايات ۋە ئىجادىيەت مۇساپىسىدىكى بارلىق كەسكىن زىددىيەتلەر، ئوگۈشسىزلىقلار، توسقۇنلۇقلار، بەختسىز- لىكلەر پەيدا قىلغان ۋە ئىزچىل كۆچەيتكەن ئېغىر تىنما- لار، تەنھالىق، غېرىبسىنىش، قەلبىنىڭ چوڭقۇر قېتىدىكى ئازاب، ھەسرەتلىك ھېسسىيات ۋە پوزىتسىيەنىڭ تۇرتكە- سى، نەتىجىسى.

ئىزاھاتلار:

① ئەسئەت سۇلايمان:«‹خەمسە›چىلىك» ۋە ئۇيغۇر ئەدەبى- ياتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2001- يىل، 1- بەت.

② ئەشرەپ ئابدۇللا: «خەمسە ۋە ئېلىشىر نەۋايىنىڭ «خەمسە»نى يېزىشىغا دائىر مەسىلىلەر»، «بۇلاق» 2000 - يىل 1 - سان، 59- بەت.

③ توختاسىن جالالوۋ: «خەمسە تەلقىنلىرى»، ژۇرنىلىنىڭ 2006- يىل 5- سان، 74- بەت.

پايدىلانمىلار:

1. «پەرھاد- شېرىن» داستانى، شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991- يىل نەشرى.

2. ئېلىشىر نەۋايى «لەيلى- مەجنۇن» داستانى، شىنجاڭ ياشلار- ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991- نەشرى.

3. ئابدۇراخمان باقى: «ئېلىشىر نەۋايىنىڭ قەشقەردە ساقلا- نۇاتقان ئەسەرلىرىنىڭ ئومۇمي كاتالوگى»، شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر مۇنبىرى، 2008- يىل 4- سان.

4. ئابلاجان ئۇمەد يار: «نەۋايى ئىجادىيىتىنىڭ ئىدىيەۋى مەنبەسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلە- رى، 2008- يىل 2- سان.

5. ت. ساۋۇت، خ. بەكرى: «ھېرقىتىنىڭ ‹مۇھەببەتنامە› ۋە مېھنەتنامە› داستانىدىكى مۇھەببەت قارىشى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلىرى، 2007- يىل 4- سان.

6. خەيرىگۈل ياقۇپ: «ئېلىشىر نەۋايى داستانلىرىدىكى تە- راگېدىيەلىك روھ»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمي ژۇرنىلى، 2007- يىل 1- سان.

7. توختاسىن جالالوۋ: «خەمسە تەلقىنلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2006- يىل 6- سان.

8. توختاسىن جالالوۋ: «خەمسە تەلقىنلىرى»، ژۇرنىلىنىڭ 2007- يىل 1- سان.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتى 2007 - يىللىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ئاسپىرانتى)

«مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2002 - يىلدىن 2005 - يىلغىچە بولغان ئومۇمىي مۇندەرىجىسى *

يەرشارى: مەن خەۋپتە ..... تاھىرجان سىدىق تەرجىمىسى (52)
ياۋروپا بىزدىن قانچىلىك يىراق؟ ..... ئەخمەت يەھيا تەرجىمىسى (66)
يەھۇدىيلارنىڭ ئەقىل- بايلىق دەستۇرى ..... مۇختار مۇھەممەد تەرجىمىسى (73)
مەدەنىيەت توقۇنۇشى ..... ساموئىل خۇنتىنگتون (ئامېرىكا) ئابدۇرېھىم دۆلەت تەرجىمىسى (76)
جۇڭگولۇقلار بىلەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ پو ئېتىش، ماختىنىشلىرى ..... قادىر راخمان تەرجىمىسى (30)

2002 - يىللىق 4 - سان

كىمنى قورقۇتماقچى ..... (14)
شۇكۇر، ھېلىمۇ ياخشى مەددىكارلارنىڭ چاتىقى ئەمەسكەن ..... (17)
قانۇن توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلار ..... (18)
ئىككى خىل ھەققانىيەتنىڭ توقۇنۇشى ..... توختى باقى ئارتىشى تەرجىمىسى (21)
ئەڭ گۈزەل يول ..... (38)
غۇرۇرىڭىز بىلەن ياشاڭ ..... (46)
خۇشاللىق بېغىشلاش ..... (51)
ئەقىل قېرىماس ..... (57)
تەپەككۇر ئۇچقۇنلىرى ..... (65)
ئەنئەنە ئاتونىي گىددىنىس ..... (39)
دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئورتاق تراگېدىيسى ..... (70)

2002 - يىللىق 5 - سان

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئەڭ ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىۋاتقان كىتاب ــ «كارل ۋېتنىڭ تەربىيسى» كارل ۋېت (گېرمانىيە) ..... (46)
ۋوتكىزمچى يېلتسىن ..... چېن ياۋملىڭ (74)
تەكلىماكانىنىڭ قايتا چاقىرىشى ..... ناتورى تومۇخارۇ، ناتورى شىۋكۇ (ياپونىيە) (42)
ئىمىل زولانى ئەسلەپ ..... توختى باقى ئارتىشى تەرجىمىسى (55)
ئارىلىقى «قوغۇنلۇقنىڭ يولى»چىلىكلا بار ..... توختى باقى ئارتىشى تەرجىمىسى (56)
«تارىخىي خاتىرىلەر» چىنھۇ؟ ..... مۇختار تۇردى تەرجىمىسى (61)
ھەخپي رېتسېپ ..... غوپۇر قادىر تەرجىمىسى (76)

2002 - يىللىق 6 - سان

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئەڭ ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىۋاتقان كىتاب ــ «كارل ۋېتنىڭ تەربىيسى» ..... كارل ۋېت (گېرمانىيە) (50)
مۇسۇلمانلار نېمە ئۈچۈن ئارقىدا قالدى ..... ئەكبەر ئەھمەد (پاكىستان) (25)
مېنىڭ ھەربىكتىمنى تارىخ باھالىسۇن ..... ئىمىل زولا (22)
ۋىجدانىنى گۆرۈگە قويۇش ..... ئاينۇر مەتتۇرسۇن تەرجىمىسى (42)
تېلېۋىزور قان چىقارماي جان ئالىدۇ ..... مەمتىمىن ھوشۇر تەرجىمىسى (48)
گۆھەر ياتىدۇ سايىدا، تونۇمىسالىڭ نېمە پايدا ..... (69)
تەڭرىنىڭ سىنىقى ..... داۋۇت ئادىل تەرجىمىسى (77)

2003 - يىللىق 1 - سان

«ئىنگلىز تىلى»لىقلارنىڭ ھەسرىتى ..... رۇھەن ۋېي (8)
قىيادىكى ئۇۋچىنىڭ نالە- زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (20)
ئادەم سۆزىدىن بىلىنەر ..... ئېلىس موتىرىك (ئەنگلىيە) (11)
بىزنىڭ تۇرمۇش يولىمىز ..... ئېرىخ فروم (49)
ئامېرىكىلىقلار ئەقىل ساتىدۇ، جۇڭگولۇقلار چۇ؟ ..... مەي دى (53)
تارىخشۇناسلار، خاپا بولماڭلار! ..... توختى باقى ئارتىشى تەرجىمىسى (70)
«جامائەت پىكرىنىڭ بىرەكلىكى»نىڭ ئاچچىق ساۋاقلىرى ..... (71)

* بېشى ئۆتكەن ساندا

خەلق «بەزى ئادەملەر»چىلىكمۇ بولالمايدۇ؟ ..... (73)
غەربىي شىمال ئاشلىق خەزىنىسىدىكى خىيانەتچىلىك ..... (74)
قەدرى قىممەتلىك ئۆزرە ..... (76)
بۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ قويۇڭ ..... (77)

2003 - يىللىق 2 - سان

قەشقەر ئادەتلىرى ..... ئە. ك. ئىلكول (28)
خەير - خوش خوتەن قەغىزى ..... (37)
تارىخ، ئۇ بىر مايا كتۇر ..... (64)
پەردىشتىنلىك كۆزى ..... (67)
ھايات - ماماتلىق دەقىقىلىرىدە ..... (70)
دىيانەت ..... (78)
قىيادىكى ئوۋچىنلىك ناله - زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (40)

2003 - يىللىق 3 - سان

بۇرۇنقى زامانىنلىك ئاجايىپ ئادەملىرى ..... مەمتىمىن ھوشۇر تەرجىمىسى (5)
ئاجايىپ سىناق ..... داۋۇت ئادىل تەرجىمىسى (11)
توشقانىنلىك كۆزى نېمىشقا قىزىل ..... (12)
ئاقىل پۇلدارلىنلىك ۋەسىيتى ..... (26)
ئەجدىھا ئېتىقادچىلىقى ..... (29)
ۋەسىيەتنامە ..... (44)
تۈلكە بىلەن قاغىنلىك دەتالىشى ..... (46)
كېنىيەلىكلەرنىلىك «ۋۇجۇددىنى پاكلاش» مۇراسىمى ..... (56)
يەنە شۇ قانۇن ئۇچۇن ھەق گەپ قىلايلى ..... (70)
خىزمەتچى تاللاش ..... (53)
قىيادىكى ئوۋچىنلىك ناله - زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (13)

2003 - يىللىق 4 - سان

قىيادىكى ئوۋچىنلىك ناله - زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (39)
ئەدىبلەرنىلىك تىلى ..... (49)
«ھەمراھ» قويۇپ بېرىشكە مەنمۇ ياردەملەشكەن ..... (50)
فېلىيەتونچىلار ..... (53)
باتۇرلۇق كۆيى ..... (55)
99 ئالتۇن تەڭگە ..... (58)
ئانىنىلىك پۇتى ..... (60)
بالام، خەت يېزىشنى ئۇنتۇما ..... (76)

2003 - يىللىق 5 - سان

كىم خاتا قىلدىلىك دېيىلسۇن ..... چىلىك جىن (ئامېرىكا) (14)
قىيادىكى ئوۋچىنلىك ناله - زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (49)
تاشپاقا بىلەن توشقانىنلىك يۈگۈرۈش مۇسابىقىسىدىن كېيىنكى ئىشلار ..... (22)
نامراتلار نېمىشقا نامرات ..... (32)
ئالا ئىنەكنىلىك پۇشتى ..... (37)
يىلان بىلەن توشقان ..... (38)
قۇشقاچلار روھى ..... (38)
چەت ئەلدىكى تۆت ھېكايە ..... (47)
سوقرات ۋە فولي ..... (71)
بوراندا قالغان قومۇش ..... (73)

چاۋاك تىلەمچىلىرى ..... (75)
ساغلاملىق تەبىئي ئوزۇقلۇققا موھتاج ..... (77)

2003-يىللىق 6-سان

مېنىڭ يەنە بىر تىلىم ..... ۋالىك مېلىك (7)
قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (9)
ئىشىكىزغا پۇختا بولۇڭ ..... ۋالىك مېلىك (50)
شەھەر روھى ..... (53)
ھايات رىقابىتى ..... (55)
نادانلىق ۋە كولدۇرلىتىش ..... (60)
ئەۋزەللىك ۋە يېتەرسىزلىك ..... (61)

2004-يىللىق 1-سان

قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (23)
قائىدە-يوسۇن ئاستىدا يارىتىلۋاتقان ئامېرىكا ..... (47)
سىگانلار تارىخنى ناخشا-مۇزىكا بىلەن يازىدۇ ..... (55)
خۇ فېڭنىڭ قولغا ئېلىنىشى ..... (62)
شور پېشانە ..... (64)
دېھقان نېمىشقا قانۇندىن قورقىدۇ ..... (67)
ئەگەر «خەلق گېزىتى» «جاۋاب» بەرمەكچى بولسا ..... (69)

2004-يىللىق 2-سان

ستېنا خانىمنىڭ تەبىئي تەربىيەسى ..... ستېنا (ئامېرىكا) (1)
پارتىيە ھۆكۈمەت باشلىقلىرىغا نازارەت قىلىنىدىغان بولدى ..... (29)
سىياسىي گۈزەكلىك كېسىلى ..... (32)
ئۇلار دېھقان بولغاچقا ..... (34)
قاراڭغۇلار بۇ سەتچىلىكنى ..... (36)
غەم-قايغۇنىڭ مەنبەسى ..... (38)
بىرى سىزگە ياردەم قىلىدۇ ..... (40)
قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (54)
قەشقەرگە سەپەر ..... ئالبېرت. فون. لېكوك (گېرمانىيە) (69)

2004-يىللىق 3-سان

قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (15)
«ئادەمنى ئاساس قىلىش»قا بىر نەزەر ..... (66)
بوتۇلكا بىلەن نامراتلارنى يۆلەش ..... (15)
توكيودا قانچە تېلېۋىزىيە قانىلى بار ..... (28)
«مۇتەخەسسىسلەر» پاخاللىقى ..... (72)
پۇرسەت ..... (74)
قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (54)

2004-يىللىق 5-سان

قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (23)
خىيانەتچىنىڭ بايانى ..... (34)
مەن داپيۇز ..... (36)
زەھەرلىك ئادەم ..... (38)

2004-يىللىق 6-سان

قىيادىكى ئوۋچىنىڭ نالە-زارى ..... چىڭغىز ئايتماتوف، مۇختار چاقانوف ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئوسمانجان ساۋۇت (53)
خاپىلىق ۋە سەگەكلىك ..... (69)

يالغان ئۇخلىۋالغانلارنى ئويغاتقىلى بولمايدۇ ..... (71)
پاقىنلىك ئىقرارنامىسى ..... (75)
كېپىنەك قۇرتى ..... (77)

2005- يىللىق 1- سان

بۈيۈك چىلىك پادىشاھلىرىنىلىك نېمە ئۈچۈن ئارقا- ئارقىدىن نەسلى قۇرۇپ كەتكەن ..... (37)
ھەقتىن قورقۇش كېرەك ..... (59)
خيانەتچى ئەمەلدار قانداق بولىدۇ ..... (66)
ئەلك ئاخىرقى بىر تال تۈخۈم ..... (67)
سۆيگۈ مۇنداقمۇ ئىپادىلىنىدۇ ..... (74)
قاتناش قائىدىسىگە خىلاپلىق قىلغاندىن كېيىن ..... (76)

2005- يىللىق 2- سان

مەدەنىيەت ــ تارىخنىلك ئۇلۇغ ئېقىمى ..... سۈن جياجىلك (1)
قۇت بەلگىسى ــ سۈمۇرغ ..... مۇختار تۇردى تەرجىمىسى (46)

2005- يىللىق 3- سان

باللىقتا قالغۇم بار ..... (51)
تەڭرىنىلك زىيارىتى ..... (62)
باللىرىمىزنى قۇتقۇزۇۋالايلى ..... (65)

2005- يىللىق 4- سان

مەن قەبرىغاندا ..... جەمىلە تۇرسۇن تەرجىمىسى (28)
سۆيگۈ ــ ئەلك قىممەتلىك بايلىق ..... (51)
كىچىك ئىشقا سەل قارىماڭ ..... (45)

(ماقالىلەر)

1999- يىللىق 1- سان

ئۇيغۇرلارنىلك نەزەرىدىكى «مەدەنىيەت» ۋە «ئۆرپ- ئادەت» توغرىسىدا ..... غەيرەتجان ئوسمان (20)
ئۇيغۇرلارنىلك شەرقنى مۇقەددەس بىلىشى توغرىسىدا ئىلتىكىن ..... (73)

1999- يىللىق 2- سان

ئۇيغۇرلارنىلك ئەنئەنىۋى مۇھەببەت، نىكاھ، ئائىلە قاراشلىرىنىلك قىممىتى ۋە رېئال ئەھمىيىتى ..... ماخمۇتجان مۇھەممەد (17)

1999- يىللىق 3- سان

فىرازىرنىلك سېھىرگەرلىك دىن قارىشى توغرىسىدا ..... دىلمۇرات ماخمۇت (25)
ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە ..... نۇرنىسا باقى (60)
ئۇيغۇر خەلق دەپنە مۇراسىم مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىلك مەنىۋى قىممىتى ..... قەلبىنۇر مۇھەممەد (66)
ئۇيغۇر خەلق مەسەللىرىنىلك بالىلارنى تەربىيەلەشتىكى رولى ..... روزىگۈل ئىسكەندەر (73)

1999- يىللىق 4- سان

ئەپسانىگە ئايلانغان رېئاللىق ..... ئابدۇكېرىم راخمان (25)

1999- يىللىق 5- سان

ئەپسانە تەتقىقاتىنىلك مەدەنىيەت تەتقىقاتىدا تۇتقان ئورنى توغرىسىدا ..... تۇرسۇن قۇربان كەلپىن (50)
ماقال- تەمسىلىدىكى مىللىيلىك ۋە ئورتاقلىق ..... مەتقاسىم ئابدۇراخمان (67)

1999- يىللىق 6- سان

خاسىيەتلىك سان توققۇز ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ..... غەيرەتجان ئوسمان (57)
ئۇيغۇرلارنىلك تىلەك تىلەش ئادەتلىرى توغرىسىدا ..... ئايگۈل ئابلا (71)

2000- يىللىق 1- سان

قۇربانلىق ئادەتلىرى توغرىسىدا ..... ئا. موللا، ت. كەلپىن (50)

2000- يىللىق 2- سان

ئۇيغۇر خانىم- قىزلىرىدىكى شۇكۇرچىلىك ئىدىيەسى توغرىسىدا ..... ئاتاۋۇللا تۇرسۇنتوختى (36)

«ئۇر توقماق» چۆچىكىدىن «براخمان ۋە پەرىزاتلار» ئەپسانىسىگە نەزەر ..... تۇرسۇنجان مۇھەممەد (48)
ئۇيغۇرلاردىكى يامغۇر تىلەش ئادىتى توغرىسىدا ..... يۇسۇپ ئىسھاق (55)
قىرغىز ئېپوسلىرى ھەققىدە ..... توقتۇبۇبۇ ئىسھاق (67)

2000-يىللىق 3-سان

سېھرىي بېشارەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلاردىكى ئىپادىلىرى توغرىسىدا ..... دىلمۇرات ماخمۇت (21)
چوپانلىقلارنىڭ توي-تۆكۈن ئادەتلىرى ..... كېرىم نىياز (57)
سەللە ..... مۇختار ماموت مۇھەممىدى (69)

2000-يىللىق 4-سان

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى كەمەك ھەييار ئوبرازىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ..... غەيرەتجان ئوسمان (18)
«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى قەدىمكى ئېتنىقاد ۋە ئۆرپ-ئادەتلەر ھەققىدە مۇلاھىزە ..... ئەشرەپ ئابدۇللا (44)
«ئابدۇراخمان خوجا» داستانى ھەققىدە ..... ئەلانۇر يۇسۇپ (69)
ئىلى ئۇيغۇرلىرىدىكى ھاملىدارلىق ۋە تۇغوت مەزگىلىدىكى ئادەتلەر ..... گۈلبەھرەم غېنى (60)

2000-يىللىق 5-سان

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي قىممىتى ..... ئەسئەت سۇلايمان (7)
كېرىيە ئايالىرىنىڭ كىچىك تەلىپكىدىكى شامانىزم ئىزناسى ..... تۇرسۇنجان مۇھەممەد (25)
شىنجاڭدا ئۇيغۇر فولكلورى تەتقىقاتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە يېقىنقى تەرەققىيات ئەھۋالى ..... ئەسئەت سۇلايمان (37)
«AT» تۈركۈم بۆلۈش ئۇسۇلى» ھەققىدە ..... ئوسمان ئىسمايىل (47)
قۇم، چەرچەن، توغراق روھى ..... نۇرمۇھەممەد زامان (17)
ئىلى خەلق ھۇلۇك-زار قوشاقلىرىنىڭ ئېستېتىك گۈزەللىكى ..... قەلبىنۇر مۇھەممەد (59)

2000-يىللىق 6-سان

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي قىممىتى ..... ئەسئەت سۇلايمان (1)
ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزۇقلىنىشى ۋە تەن ساغلاملىقى ..... غالىب مۇھەممەد (قارلۇق) (42)

2001-يىللىق 1-سان

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي قىممىتى ..... ئەسئەت سۇلايمان (7)
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئۇچ ئەۋلاد قاغانى كۆل بىلگە، مۇيۇنچۇر ۋە ئىدىكەن ..... ئالىيە ئەنۋەر (46)
ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا سىناق موتىۋى ۋە قىرانلىق ئېتى ..... مېھراي مەمتىلى (65)
بالىلارغا بېرىلىدىغان دوستلۇق ۋە ۋاپا تەربىيەسى ھەققىدە ..... يارمۇھەممەد تاھىر تۇغلۇق (24)
ئىسلام روھى ۋە بۈگۈنكى رېئاللىقىمىز ..... ئوسمان ئىسمايىل (36)
قۇمتۇرا مىڭئۆيىنىڭ كۆز يېشى توختىسۇن ..... مۇختار مۇھەممەد (60)

2001-يىللىق 2-سان

بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى تارىخىي قىممىتى ..... ئەسئەت سۇلايمان (9)
گۈننار ياررىڭ ۋە «ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرى ھەققىدە» بايان ..... تۇرسۇن مۇھەممەد ساۋۇت (32)
مارالبېشىدىكى مازارلار ..... نۇرمۇھەممەد زامان (44)

2001-يىللىق 3-سان

ئۇدۇن ساك يېزىقى ۋە ئۇنىڭدا يېزىلغان يادىكارلىقلار ..... تەلئەت ئوبۇلقاسىم (9)
چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ھۈنەر-سەنئەت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى ..... ئابدۇراخمان ھاجى مۆمىن (40)

2001-يىللىق 4-سان

خوتەن قاش مەدەنىيىتى ..... ئىمىن تۇرسۇن (1)
رىۋايەتلەردىكى يەجۇجى-مەجۇجلەر ..... ئەمەت دەرۋىش (12)
ئەجدادلىرىمىزدىكى نۇتۇق مەدەنىيىتى ..... ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان فىكرەت (23)
يۇرتىمىزدا تۆمۇرچىلىك ..... ماموت قۇربان (59)
ئۇيغۇر ۋە ئىنگلىز كىشى ئىسىملىرىدىكى جىنسىي كەمسىتىش ..... گۈلباھار مەتتوختى (45)

2001-يىللىق 5-سان

مۇقەددەس سان «يەتتە» ..... ئىلتىكىن (5)
ئىمام جەففىر سادىق مازىرىنىڭ شەكىللىنىشى ..... مەتقاسىم مەتنىياز (51)

ئۇزۇلمەس ئېقىن ..... پاتىگۈل ئەخمەت (51)
ئۇيغۇرلارنىڭ ئوچاقنى ئۇلۇغلىشى ..... غەيرەتجان ئوسمان (46)

2001-يىللىق 6-سان

ئۇنتۇلغان ھېكايە: كۆچمە كۆل ۋە لوپنۇرلۇقلارنىڭ ھايات شەجەرىسى ..... ئەسئەت سۇلايمان (1)
ئۇيغۇرلاردا دەپنىدىن ئىلگىرىكى پائالىيەتلەر ..... دىلمۇرات ماخمۇت (31)
ئەپسانىۋى سان ۋە مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى ..... ئېرنست كاسىرى (گېرمانىيە) ئابدۇقادىر جالالدىن (ت) (54)
تىل ئىستېمالى ھەققىدە ..... پەرىدە ئىمىن (66)

2002-يىللىق 1-سان

ئوتتۇرا ئەسىر تۈسىدىكى قەشقەر ..... گۈننار يارىلىق مۇختار تۇردى تەرجىمىسى (8)
ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش ..... ھەببە قاسىم (42)
ئۇيغۇر كىشى لەقەملىرى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رولى ..... يۈسۈپ ئىبراھىم (59)

2002-يىللىق 2-سان

ياۋروپالىقلارنىڭ نەزەرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيتى ..... ئەسئەت سۇلايمان (1)
«مىراس» ژۇرنىلى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى ..... ئابدۇقادىر جالالدىن (32)
«داۋانچىلىق» ناخشىسىدىكى سۆيگۈ ھېكايىسى ..... جۇجى (49)
ستونا خانىمنىڭ تەربىيە ئۇسۇلى ..... مىراسو كايىچى (ياپونىيە) (67)
قومۇل كۆك مەشرەپى ..... ئا. كېرىم، ئە. جىلىل (31)

2002-يىللىق 3-سان

ئۆزلۈكنىڭ چاقىرىشى ۋە فامىلە ئىنقىلابى ..... ئەسئەت سۇلايمان (1)
نەسەب، فامىلە، سالاھىيەت ..... ئابدۇقادىر جالالدىن (33)
مېنىڭ فامىلەم ۋە يۇرتۇم ..... جەن بوزەن (ئۇيغۇر) (38)
ئاتەش ئەقىدە ــ ئۆچمەس ئەقىدە ..... ئەزىزى (23)
رۇس ئەندىزىسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر جەمئىيتى ..... ئەسئەت سۇلايمان (54)

2002-يىللىق 4-سان

نەۋايى ۋە ئانا تىل غۇرۇرى ..... ئەسئەت سۇلايمان (1)
ئۇيغۇرلاردا نامشۇناسلىق ..... ئىمىن تۇرسۇن (10)
ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا ..... مىراسو كايىچى (58)
تاجىكلارنىڭ رەڭ قارىشى ..... ئابدۇرېھىم نورۇز (36)
ئۇيغۇرلاردىكى «ئاتالاندۇرۇش» ئادىتى ..... مۇناجىدىن مۇنۇر (52)

2002-يىللىق 5-سان

ئائىلە ..... رىزائۇددىن ئىبىن فەخرۇددىن (1)
ئۇيغۇرچە ۋاقىت: ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەينىكىمۇ؟ ..... ئابدۇلئەھەد ئابدۇلرەشىد بەرقى (14)
ئامېرىكىدا شۆھرەت تاپقان ئۇيغۇر خەتتاتلىقى ..... نىياز كېرىم شەرقى (18)
شەرقىنىڭ شەۋكىتى ..... ئەزىزى (27)
ياپونىيە ھېيجى يېڭىلىققا كۆچۈش دەۋرى ۋە فامىلە ..... مەريەم ساقىم (57)

2002-يىللىق 6-سان

ئائىلە ..... رىزائۇددىن ئىبىن فەخرۇددىن (1)
ئەتلەستە جۇلالانغان رەڭلەر دۇنياسى ..... مېھراي مەمتىلى (16)
ئوقۇڭ، چىرايمۇ بىر كىتاب ..... ئابدۇلئەھەد ئابدۇلرەشىد بەرقى (44)
تۈركىيە تۈركلىرىدە فامىلە ۋە فامىلە ئىنقىلابى ..... ئالىمجان ئىنايەت (تۈركىيە)، راھىلە داۋۇت ئەلچىن (38)
ئۇيغۇرلاردا فامىلە مەسلىسى ۋە فامىلە قىلىپ ئىشلىتىشكە بولىدىغان سۆزلەرنىڭ دائىرىسى توغرىسىدا . تۇرسۇن قۇربان تۈركەش (62)

2003-يىللىق 1-سان

چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىش ۋە سەل قاراش ..... ئابدۇلئەھەد ئابدۇلرەشىد بەرقى (1)
ئەپسانە ۋە ئەپسانەشۇناسلىق ھەققىدە ..... ئابدۇكېرىم راخمان (15)
ياپونىيەدىكى شىنجاڭلىقلارنىڭ ئۆگىنىش ھاياتىدىن ئەسلىمە ..... مەريەم ساقىم (38)

ئەرەب قەلئەسىدىكى كۇنلەر ..... ئادىل تۇنياز (69)
ئانىنىڭ بىر قولىدا بۆشۈك، بىر قولىدا دۇنيا تەۋرەر ..... رىزائۇددىن ئىبن فەخرۇددىن (56)

2003-يىللىق 2-سان

ئاياللار ..... رىزائۇددىن ئىبن فەخرۇددىن (1)
بۇلبۇل ئېيتۇر: گۈلزارىمدىن ئايرىما ..... ئۆمەرجان سىدىق (8)
ئۇيغۇرلاردا خەتنە مۇراسىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخى ..... ئەنۋەر سەمەت (20)
چاغان بۇتخانىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ توي مەشرەپلىرى ..... ئا. ئىمىن، مەريەم مەمەت (53)
قەشقەر ئادەتلىرى ..... ئە. ك. ئىلكول (28)
ئىدىقۇتتىكى ھايات سۈلىرى ئۇزۇلمىگەي ..... ئۆمەرجان سىدىق (72)

2003-يىللىق 3-سان

ھازىرقى زامان كىينىش ئادەتلىرىمىزدىكى بەزى نۇقسانلار ..... ئابدۇشۇكۇر كېرەم كۆك (1)
ئون ئىككى مۇقامنىڭ مىللىي خاسلىقى ..... ئىمىن تۇرسۇن (34)
نۇتۇقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ..... ئاينۇر سابىت (75)
تىللا دەرىخى ..... بەختىيار باھاۋۇدۇن (73)

2003-يىللىق 4-سان

«غايىۋى شەھەر»لەردىن «زامانىۋى شەھەر»لەرگىچە ..... ئەسئەت سۇلايمان (1)
مەركىزىي ئاسىيا قۇرغاق رايونلىرىدا شەھەر كۆكەرتىشنى سىجىل تەرەققي قىلدۇرۇشنىڭ ئېكولوگىيەلىك ئاساسلىرى ھەققىدە تەتقىقات ... ئۇمىد خالىق (5)
«ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۇگۈنكى ئۆپكە ئەلا»مۇ ..... مۇختار مۇھەممەد (12)
ئۇيغۇرلاردا سەگەزچىلىك ..... مۇختار تۇردى (ت) (24)
يامان تۇزەلمىگۈچە، زامان تۇزەلمەس ..... يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى (27)
پىروپ ۋە ئۇنىڭ چۆچەكلەر مورفولوگىيەسى نەزەرىيەسى ..... مۇناجىدىن مۇنۇر (71)

2003-يىللىق 5-سان

ئامېرىكا چۈشى ۋە بىزنىڭ ياشلىرىمىز ..... ئەسئەت سۇلايمان ئۇيغار (1)
مانا بۇ ئامېرىكا ..... قەيسەر ھىجىت (4)
سېرىق ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ بۇگۈنى ھەققىدە ..... ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق (16)
غېجەك ــ ئوتتۇرا ئاسىيا چالغۇسى ..... مۇرات تاشمۇھەممىدۇۋ (ئۆزبېكستان) (67)

2003-يىللىق 6-سان

ۋالك مېلك ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېھرىي كۈچى ..... ئەسئەت سۇلايمان ئۇيغار (1)
ھېنىڭ يەنە بىر تىلىم ..... ۋالك مېلك (7)
تۈركىلەردىكى نومۇس قارىشى ..... ئابدۇرەشىد جەلىل قارلۇق (16)
تەلىم ئەدەپلىرى ..... رىزائۇددىن ئىبن فەخرۇددىن (24)

2004-يىللىق 1-سان

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر-كەسىپ رىسالىلىرى ..... سۇگا راۋاجۇن (ياپونىيە) (1)
تەلىم ئەدەپلىرى ..... رىزائۇددىن ئىبن فەخرۇددىن (8)
تەڭرىنى ئىزدەپ ..... غالىپ غوخابدۇللا (33)

2004-يىللىق 2-سان

ئالدانماڭلار ..... نۇشرۇۋان يالقۇشىۋ (18)
سېھرىگەرلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى ..... ئەنۋەر سەمەد (46)

2004-يىللىق 3-سان

ئۇيغۇر سېھرىگەرلىكىدە سېھرىگەرلەرنىڭ قىياپەتلىرى، سالاھىيەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى ..... ئەنۋەر سەمەد قورغان (50)
ئۇيغۇر سېھرىگەرلىك چۆچەكلىرىنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ..... ئوسمان ئىسمايىل تارىم (69)
سەلەي چاققان ۋە ئۇنىڭ لەتىپىلىرى ..... داۋۇت تۇرەخمەت (75)
كىرورلان ئېلىنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى ..... غالىپ بارات ئەرك (29)
«ھازىرقى زامان كىينىش ئادەتلىرىمىزدىكى بەزى نۇقسانلار»غا تولۇقلىما ..... مۇھەممەد رېھىم ھاجى تۇرسۇن نەۋرۇزى (38)
مەدەنىيەت بوستانىدىكى تەشۋىشلىك ئويلار ..... مۇھەممەد راخمان (57)

پەرزەنت تەربىيەسىدىكى 30 خىل ئۇسۇل ..... تەييارلىغۇچى: ئەزىزى (40)
ئۇيغۇر فامىلە تەتقىقاتى بويىچە چەرچەن ۋە كېرىيە كىشى ئىسىملىرىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات ..... تۇرسۇن قۇربان تۇركەش (43)
تارىم ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسىنى قوغداش بىلەن ئۇيغارلىق (مەدەنىيەت) ئەنئەنىسىنى بىرلەشتۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى توغرىسىدا ..... ھەدىيە مۇھەممەت (62)

2004- يىللىق 4- سان

ئانا ــ ئائىلە مۇرەببى ..... ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن (1)
بىلىمسىزلىك نەگە ئاپىرىدۇ؟ ..... نۇرمۇھەممەت ياسىن ئۆركىشى (40)
چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇش توغرىسىدا قىسقىچە كۆرسەتمە ..... فۇرقەت تەلئەت (44)
يادا ئەپسۇنى ھەققىدە ..... خانىدا ئاكىرا (ياپونىيە) (67)

2004- يىللىق 5- سان

كوئىچى ئىكارى نېمە دەيدۇ؟ ..... ئابدۇقادىر جالالىدىن (1)
مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسى ..... غالىپ غوجابدۇللا (19)
تۈركلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ پاكىستان مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ..... سما ناقۇي (پاكىستان) (68)

2004- يىللىق 6- سان

روھ يىلتىزىنى ئىزدەپ ..... ئابلىز ئورخۇن (3)

2005- يىللىق 1- سان

ئائىلە ماۋارىپىمىزغا نەزەر ..... ئابدۇۋەلى تۇرسۇن (1)
ئۇيغۇرلارنىڭ تىل پەرھىز ئادەتلىرى ..... ئەنۋەر سەمەت قورغان (10)
ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت ..... نۇشرۇۋان يائۇشېف (روسىيە) (42)

2005- يىللىق 2- سان

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» دراممىسى ..... ئەركىن نىياز (55)
ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت ..... نۇشرۇۋان يائۇشېف (روسىيە) (3)
كېرىيە خەلقىنىڭ ئۆزگىچە ئۆرپ- ئادەتلىرى ..... مەتكېرەم ئىسمائىل (41)

2005- يىللىق 3- سان

ئۇيغۇر كىيىم- كېچەكلىرى ۋە ئۇنىڭ 20- ئەسىردىكى ئۆزگىرىشى ..... ھەسەنجان ئابلىز (1)
ئۇيغۇر تىلىدىكى «رەڭ» سۆزىنىڭ سېھىرگەرلىك ئۇقۇمى بىلەن باغلىنىشچانلىقى ..... ئىمىنجان ئابدۇرېھىم (32)
ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت ..... نۇشرۇۋان يائۇشېف (روسىيە) (38)

2005- يىللىق 4- سان

ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت ..... نۇشرۇۋان يائۇشېف (روسىيە) (34)
مەشرەپ ھەققىدە ئويلىغانلىرىم ..... نىياز ئىمىن (5)
مورى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۆتكەن ئۇچ كۈن ..... مۇختار تۇردى (52)
ئۆزگىلەردىن ئۆزىمىزگە نەزەر ..... ئابدۇقادىر جالالىدىن (10)
«چىن تۆمۈر باتۇر» چۆچەكنىڭ مەنبەسى ..... ئوسمان ئىسمايىل تارىم (46)
ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ۋە ئۇنىڭ تۇرگە ئايرىلىشى ..... ئابلىمىت مۇھەممىدى ئاقيولى (67)
(داۋامى بار)

تۈزگۈچى: نۇرنىسا باقى

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

ئالدى بىلەن سىزگە نوروزلۇق سالام يوللايمىز! نوروز بايرىمىڭىزغا مۇبارەك بولسۇن! ئۆي ئىچىڭىز بەرەكەتلىك، ئىشلىرىڭىز نېمەتلىك، تويا ئالسىڭىز ئالتۇن، كۈل ئالسىڭىز كۆمۈش بولغاي! سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەمىڭىزگە سالمىزكى 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانىلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھۇزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزگە، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

مەشرەپ كۆيى

تۇمۇر داۋامى

مەشرەپ دەپتىم يىلىرايدۇ تېنىم،
مەشرەپ دەپتىم ئۇرغۇيدۇ قېنىم.
مەشرەپ بىلەن ئۇستۇم چىك بولغۇم،
مەشرەپ كۆيى ھەمراھىم - جېنىم.

بولدى مەشرەپ چوڭ مەكتەپ ئوچاق،
تاۋۇلاپ گاگىدەك، بەردى دەرس ساۋاق.
ھەق ناھەقنى تونۇتتى ئېنىق،
يېقىپ دىلىغا ئەقىلدىن چىراق.

مەشرەپ چوڭ قامۇس كۆيا بىر كۆكيان،
مەزمۇنى كەڭ، سىغىدۇ جاھان.
كۆڭۈل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەت —
مەشرەپنىڭ جېنى مەشرەپتە ئايان.

مەشرەپتە بار ئەلنىڭ ناۋاسى،
مەشرەپتە بار خەلقنىڭ ساداسى.
مەشرەپتە بار شادلىق خۇشاللىق،
مەشرەپتە بار دەردنىڭ داۋاسى.

مەشرەپتە بار ئاتىلار مېھرى،
مەشرەپتە بار ئانىلار چېھرى.
مەشرەپتە بار ۋاپا، كۆيۈنۈش،
مەشرەپتە بار ئىززەتنىڭ سېھرى.

مەشرەپتە بار تەنبىھ، نەسىھەت،
مەشرەپتە بار كېڭەش مەسلىھەت.
مەشرەپتە بار ھىلا تالىق يولى،
مەشرەپتە بار تەدبىر پاراسەت.

مەشرەپتە بار ھىجران ۋە ۋىسال،
مەشرەپتە بار تاقەت ۋە ئامال.
مەشرەپتە بار غەيرەت - شىجائەت،
شاجائەتسىز نورلانغان جاھان.

مەشرەپتە بار سۇنماس ھەققانىيەت،
مەشرەپتە بار پاك - ساپ مۇھەببەت.
مەشرەپتە بار ئادىللىق چىنلىق،
مەشرەپتە بار چىدام، ساداقەت.

مەشرەپتە بار قىسسە-يۇداستان،
مەشرەپتە بار باھادىر ئوغلان.
مەشرەپتە بار شېرىن خىيالىلار،
مەشرەپتە بار نازۇ ئەدا ئامان.

مەشرەپ تەۋرىمەس ئىجادىيەتنىڭ مىراس،
سالغان مۇقامغا پۇختا - چىڭ ئاساس.
ئۆرلەپ قەلبىدە ئىزدىم دەريالىرى،
مەگىلىۋ جۇشقۇنلار، ئۇرۇلۇپ قالماس.

شۇڭا مەشرەپنى چىن دىلىدىن سۆيىمەن،
مەشرەپ ئەقىدەپەرھادەك كۆيىمەن.
مەشرەپ خەلقىمىز يۇرتىنى چاقان كۆنى،
چېقىپ خۇمار دىلنى شادلىنىپ كۆلىمەن.

ئامانمۇ يوق، قەدىرلەپ ئەۋلاد،
مەشرەپ گۈلىنى ئۇنسا مەڭگۈ شاد.
شېرىن مېۋىگە تەگمىگەي ھېچقاچان،
باغۋەن ئەجرىنى يېلىپ تۇرسا ياد.

美拉斯
MIRAS
مىراس

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层)电话:(0991)4554017
印刷:新疆日报社印务中心
发行:乌鲁木齐邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一刊号:CN65—1130/I
国外统一刊号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road,Chaoyang District,P.O.Box88,Beijing 100020,PR China
E-Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
تۈزگۈچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 /I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
E- mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040